

Van Overmeire Sam

Promotor: Professor Frank Vermeulen

PORTUS AUGUSTI:

Keizerlijke beeldvorming in zes grote havens van Romeins Italië (1-2de eeuw n.C.)

Opleiding: Master in de Archeologie

Academiejaar: 2011-2012

Afbeelding 0 [vorige pagina]: Deze munt van keizer Tiberius toont op de keerzijde een roer en wereldbol. De keizer is dus de roerganger van de wereld.

*“You who celebrate bygones,
Who have explored the outward, the surfaces of the races, the life
that has exhibited itself,
Who have treated of man as the creature of politics, aggregates
rulers and priests,
I, habitant of the Alleghanies, treating of him as he is in himself
in his own rights,
Pressing the pulse of the life that has seldom exhibited itself, (the
great pride of man in himself,)
Chanter of Personality, outlining what is yet to be,
I project the history of the future.”*
(Walt Whitman, *Leaves of Grass: To a Historian* p. 167)

ABSTRACTS

This master paper studies imperial image within six Italian harbour cities (Antium, Centumcellae, Ravenna, Misenum, Puteoli and Ostia/Portus) from the reign of Augustus to that of Caracalla. Using archaeological, iconographic, literary, epigraphic and numismatic material, its goal is to find out how, where and why the image of the Roman emperors could be found within these cities. What cults and statues did they have? Did they help erect buildings? Why did their presence matter to them? Which groups were the “target audience” of this image building? Even in the several cities where our evidence is scarce, we find much to suggest an important ‘presence’ of the Roman imperial family. All cities had cults, statues, buildings and inscriptions for these rulers. The harbour cities appear to have been interesting places for emperors to show their image. Furthermore, we find that they also projected their image within the actual harbours, and much of this was intended not for the local population, but for travellers. This ‘presentation’ is explained by a combination of factors, including personal, political and economical.

Ce *master paper* est une étude d’image impériale dans six ports italiens (Antium, Centumcellae, Ravenne, Misenum, Puteoli et Ostia/Portus) d’Augustus à Caracalla. Nous utilisons toutes les sources disponibles – archéologique, iconographique, littéraire, épigraphique et numismatique – pour découvrir comment, où et pourquoi les empereurs romains étaient « présents » dans ces villes. Quels cultes et statues ont-ils ? Ont-ils construit des édifices ? Pourquoi est-ce que c’est important pour les empereurs ? Quels groupes étaient le « public cible » de cette image impériale ? Même dans les villes où notre évidence est rare, nous trouvons beaucoup pour suggérer une présence importante de la famille impériale. Toutes les villes avaient des cultes, statues, inscriptions et bâtiments par et pour les souverains. Les villes de port semblent avoir été des endroits intéressants pour présenter l’image impériale. En outre, nous constatons qu’ils ont également projeté leur représentation dans les ports eux-mêmes, pas pour les citoyens, mais pour des visiteurs. Cette présentation d’image est expliquée par une entente des facteurs, y compris personnel, politique et économique.

KEYWORDS

ENGELS

- Image
- Ideology
- Roman Emperors
- Italian cities
- Harbours
- Puteoli
- Ostia
- Portus
- Antium
- Centumcellae
- Misenum
- Ravenna

FRANS

- Image
- Idéologie
- Empereurs romains
- Villes italiens
- Ports
- Puteoli
- Ostia
- Portus
- Antium
- Centumcellae
- Misenum
- Ravenna

INHOUDSOPGAVE

Verantwoording en Dankwoord	VIII
Citaten	IX
Lijst van afkortingen	X
1. Inleiding en Probleemstelling.....	1
2. Legitimiteit en keizerlijke beeldvorming	5
3. Symbolisme en antieke standbeelden.....	10
4. Keizerlijke havens: Antium en Centumcellae	12
5. Militaire havens: Ravenna en Misenum.....	30
6. De graanhavens van Rome: Puteoli	42
7. De graanhavens van Rome: Ostia en Portus	54
8. Conclusie.....	75
Bijlage A: Kaarten.....	A1/12
Havens van Italië.....	A1/12
De militaire havens van het keizerrijk.....	A2/12
Antium.....	A3/12
Centumcellae.....	A5/12
Ravenna.....	A6/12
Misenum.....	A7/12
Puteoli.....	A8/12
Ostia	A10/12
Lijst Kaarten	A12/12
Bijlage B: Afbeeldingen.....	B1/15
Antium.....	B1/15
Centumcellae.....	B3/15
Ravenna.....	B4/15
Misenum.....	B5/15
Puteoli.....	B6/15
Ostia en Portus	B10/15
Vuurtorens	B14/15
Lijst Afbeeldingen.....	B15/15
Bijlage C: Grafinscripties.....	C1/10
1. Werkwijze	C1/10
2. Tabellen en grafieken	C3/10

2.1. Puteoli.....	C3/10
2.2. Ostia	C3/10
2.3. Misenum.....	C3/10
2.4. Ravenna.....	C4/10
2.5. Antium.....	C4/10
2.6. Centumcellae.....	C4/10
3. Index van grafinscripties	C5/10
3.1. Puteoli.....	C5/10
3.2. Ostia	C5/10
3.3. Misenum.....	C6/10
3.4. Ravenna.....	C9/10
3.5. Antium.....	C10/10
3.6. Centumcellae.....	C10/10
Bijlage D: Keizerlijke Inscripties.....	D1/23
1. Inleiding	D1/23
2. Het gebruik en de gevaren van epigrafisch materiaal	D1/23
3. Belangrijke inscripties.....	D3/23
3.1. Antium.....	D3/23
3.2. Centumcellae.....	D6/23
3.3. Ravenna.....	D7/23
3.4. Misenum.....	D8/23
3.5. Puteoli.....	D10/23
3.6. Ostia	D13/23
4. Index van de keizerlijke inscripties.....	D17/23
4.1. Puteoli.....	D17/23
4.2. Ostia	D18/23
4.3. Misenum.....	D21/23
4.4. Ravenna.....	D22/23
4.5. Antium.....	D22/23
4.6. Centumcellae.....	D23/23
Bibliografie.....	E1/32
1. Bronnen	E1/32
1.1. Literair	E1/32
1.2. Epigrafisch	E6/32
1.3. Numismatisch.....	E9/32
2. Werken	E10/32
3. Literatuur	E30/32

4. Internet E31/32

VERANTWOORDING EN DANKWOORD

*“achter masker eerst het ware zijnde
en mistralen zijn van leegte het bedrog
oh mijn maagden van de echte overgave
staar een spraak uit marmerlijven
maskertaal en dithyrambespot”*

(Lucebert, *Romeinse elehymnen* II)

Deze meesterproef is het resultaat van twee jaar onderzoek naar een onderwerp dat mij al lang fascineert: imago, of ook wel beeldvorming, de manier waarop mensen zich – normaal zo positief mogelijk – proberen te presenteren. Het is een interessant en breed veld, dat vanuit de politicologie, sociologie, antropologie, maar ook vanuit de geschiedenis en archeologie kan benaderd worden.

In het veld van de politieke geschiedschrijving biedt beeldvorming belangrijke nieuwe inzichten. In plaats van de 19de eeuwse nadruk op *Realpolitik* en de beschrijving van veldslagen, kijken we naar de manier waarop heersers hun onderdanen voor zich proberen te winnen door hun legitimiteit te demonstreren. Dat gebeurt door een presentatie van hun deugden en goede daden: de keizer heerst omdat hij superieur is aan zijn onderdanen. Het “beeld” dat zo geconstrueerd wordt is, mijns inziens, het belangrijkste aspect van heerschappij. Het overgrote deel van de menselijke bevolking doorheen de eeuwen is met een *voorstelling* van hun soeverein in contact gekomen. Die voorstelling hielp heersers aan de macht en speelde ondertussen ook een erg belangrijke rol in de leefwereld van de antieken. Als beeld was de keizer alomtegenwoordig en ongelooflijk veelzijdig – en dat zal hier hopelijk duidelijk worden.

Professor Frank Vermeulen heeft met zijn advies, richtlijnen en begeleiding dit werkstuk mogelijk gemaakt. Ik bedank mijn ouders, familie en vrienden voor hun liefde en steun.

CITATEN

Omdat het Harvard referentiesysteem naar mijn mening iets te summier is voor literaire citaten, heb ik ervoor gekozen bij die werken auteur en titel te vermelden. De volledige bibliografische referenties zijn te vinden in de bibliografie, sectie 3. Bij literaire *bronnen* worden auteur en titel vermeld, maar als die schrijver slechts voor één werk bekend staat, wordt de titel weggelaten. Bij Cassius Dio is het, bijvoorbeeld, duidelijk dat het altijd om zijn “Romeinse Geschiedenis” gaat. Latijnse titels worden vaak onvertaald weergegeven. Eenvoudige titels (*Brieven* i.p.v. *Epistulae*) en de werken van Griekse auteurs worden vertaald. Referenties naar wetenschappelijke studies zijn uiteraard conform aan het Harvard systeem. Citaten staan steeds cursief en tussen aanhalingstekens.

LIJST VAN AFKORTINGEN

Voor het lezen van deze proef zijn de meeste afkortingen in deze lijst van weinig belang, omdat ze alleen in de indexen van de bijlagen voorkomen. De voornaamste catalogi zijn in het **vet** aangeduid.

AE = l'Année Épigraphique

AEA = Annona Epigraphica Austriaca

Bloch = Supplement to volume XV.1 of the Corpus Inscriptionum Latinarum

BMC = Coins of the Roman Empire in the British Museum

CBI = Der römische Weihebezirk von Osterburken I: Corpus der griechischen und lateinischen Beneficiärer-Inschriften des Römischen Reiches

CCID = Corpus Cultus Iovis Dolicheni

CECapitol = La collezione epigrafica dei musei Capitolini

CEMoncalieri = La collezione epigraphica del Real Collegio Carlo Alberto di Moncalieri

CIL = Corpus Inscriptionum Latinarum

CLE = Carmina Latina Epigraphic

Denkm = Die Denkmäler der Kaiserreiter. Equites singulares Augusti

EAOR = Epigrafia anfiteatrale dell'Occidente Romano

EDCS = Epigraphik-Datenbank Clauss Slaby

EE = Ephemeris Epigraphica

Habitus = Habitus atque habitudo militis. Monumenti funerari di militari nella Cisalpina romana

IDRE = Inscriptiones Daciae Romanae. Inscriptiones extra fines Daciae repertae

ILMN = Le Iscrizioni Latine del Museo Nazionale di Napoli, 1: Roma e Latium

ILS = Inscriptiones Latinae Selectae

InscrIt = Inscriptiones Italiae

IPOstie = Inscriptions du port d'Ostie

JIWE = Jewish Inscriptions of Western Europe

Legio-XV-Apo = Die Steindenkmäler der legio XV Apollinaris

LIKelsey = Latin Inscriptions in the Kelsey Museum. The Dennison and De Criscio Colletions

Neu = Inschriften, die mir nur als Photo vorliegen

RIC = Roman Imperial Coinage

RICIS = Recueil des inscriptions concernant les cultes isiaques

RPC = Roman Provincial Coinage

SdOstia = Scavi di Ostia 12: La basilica di piana bella 1

SIRIS = Sylloge inscriptionum religionis Isiacae et Sarapiacae

ZPE = Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik

“Η ειδήσεις για την έκβασι της ναυμαχίας, στο Άκτιον,
ήσαν βεβαίως απροσδόκητες.
Αλλά δεν είναι ανάγκη να συντάξουμε νέον έγγραφον.
Τ’ όνομα μόνον ν’ αλλαχθεί. Αντίς, εκεί
στες τελευταίες γραμμές, «Λυτρώσας τους Ρωμαίους
απ’ τον ολέθριον Οκτάβιον,
τον δίκην παρωδίας Καίσαρα,»
τόρα θα βάλουμε «Λυτρώσας τους Ρωμαίους
απ’ τον ολέθριον Αντώνιον».
Όλο το κείμενον ταιριάζει ωραία.”
(Constantine P. Cavafy, Εν δήμω της Μικράς Ασίας p. 165)

*“nam caput hoc nostra citius cervice recedet,
et patiar fossis lumen abire genis,
quam caream raptis, o publica numina, vobis:
vos eritis nostrae portus et ara fugae.”*
(Ovidius, *Ex Ponte* II.8.65-68)

1. INLEIDING EN PROBLEEMSTELLING

“‘Some say,’ Scytale said, ‘that people cling to Imperial leadership because space is infinite. They feel lonely without a unifying symbol. For lonely people, the Emperor is a definite place. They can turn towards him and say: ‘See, there He is. He makes us one.’”

(Frank Herbert, *Dune Messiah* p. 90)

In een vervolg op zijn befaamde *La Méditerranée et le Monde Méditerranéen à l'époque de Philippe II* richtte Fernand Braudel zich met *Les Mémoires de la Méditerranée* op de antieke wereld. Het eerste hoofdstuk daarvan concentreert zich passend genoeg op de zee die Braudel al in zijn eerste boek zo fascineerde. De Middellandse Zee gaf vele geschenken aan de volkeren die rond haar woonden: zo bood ze de mogelijkheid tot contacten en culturele uitwisseling, waar bergen en woestijnen die processen vertraagden of blokkeerden (Braudel 1998, 39-46). In een vergelijkende studie van het Romeinse Rijk en Han China, valt Scheidel deze visie bij. Hij stelt vast dat de twee rijken op ecologisch vlak grote overeenkomsten vertonen. Op één belangrijk punt verschillen ze: “*the Roman Empire centered on a temperate sea core that was highly conducive to communication, the transfer of goods and people, and the projection of power*” (Scheidel 2009, 12). Een geschiedenis van de Klassieke Oudheid is ondenkbaar zonder de Middellandse Zee. Voor de Griekse steden was scheepvaart een essentieel onderdeel van hun cultuur en leven, en het Romeinse rijk verenigde alle gebieden rond de *Mare Nostrum*. Ondanks de ‘afkeer’ die vroege Romeinse boeren voelden voor het water, was het bestaan van keizerlijk Rome ondenkbaar zonder de mogelijkheden die scheepvaart bood.

Zeevaart en havens hebben in de wetenschappelijke literatuur heel wat aandacht gekregen. Bij dat laatste werd gekeken naar de economie, constructiemethodes, topografie e.d. Interesse in de Romeinse havens van Italië is vooral tot Italiaanse en – in mindere mate – Duitse kringen beperkt gebleven. Misschien heeft dit te maken met de beperkte inbreng van buitenlandse ploegen bij de opgravingen van Italiaanse havensteden (de recente Engelse campagnes te Portus zijn uitzonderlijk: Millet et al. 2004; Keay et al. 2005; Keay et al. 2008). Angelsaksische en Franse Oudheidkundigen hebben vooral interesse getoond in de algemene aspecten van havens (bv. D’Arms 1974; Purcell 1996; Rickman 2008): welk materiaal werd gebruikt bij hun constructie? Wat was hun functie?

Imago en beeldvorming zijn uitgegroeid tot populaire thema's onder oudheidkundigen, maar het onderwerp wordt zelden of nooit gelinkt aan antieke havens en havensteden. Het werk van Steuernagel is een belangrijke uitzondering: het concentreert zich op de rol van tempels en culten binnen de antieke havensteden, op culturele en sociale processen. De auteur toont echter geen interesse voor andere aspecten van beeldvorming, of voor de manier waarop ankerplaatsen imago konden uitstralen (Steuernagel 2004). Stöger kijkt naar architecturale ruimtelijke ordening en monumentale ingangen in Romeins Ostia, maar dat het hier om een havenstad gaat, is voor de auteur van geen belang (Stöger 2007). Tuck komt het dichtst bij het onderwerp, als hij kijkt hoe keizerlijke monumenten binnen Ostia en Leptis Magna het imago van de keizer als overwinnaar konden uitstralen. Het gaat om een boeiende, maar summiere behandeling van triomfale beeldtaal in twee havens (Tuck 2008).

Nochtans biedt het thema nog interessante perspectieven. De havens van Italië speelden een belangrijke rol binnen de Klassieke Wereld. Economisch was de periode van het principaat een hoogtepunt dat pas in de vroegmoderne periode van Europa overtroffen zou worden (Gies en Gies 1994, 37) en de Italiaanse havens waren het theater van onafgebroken commerciële activiteit. Zonder Ostia en Puteoli, locaties die toelieten graan aan te voeren vanuit Sicilië, Afrika en Egypte, had Rome nooit haar gigantische bevolking kunnen voeden. Archeologen hebben dan ook grote hoeveelheden amforen voor wijn en olie in de havens aangetroffen, naast resten van bouw materiaal (Fany 1992, 116; Rickman 2002, 353, 357 en 360). Bovendien hadden de havens politiek belang: Ostia was vermoedelijk het vertrekpunt voor prinses en gouverneurs op weg naar de provincies (Spurza 2002, 125 en 133). Vanuit Ravenna en Misenum patrouilleerde de Romeinse vloot en bracht men troepen naar verschillende delen van het rijk (Reddé 1986, 334, 399-400, 412, 445 en 451-452). Havens hadden tevens een culturele functie, onder meer een bescheiden rol in de verspreiding van oosterse religies (Steuernagel 2004, 251-252). Horden en Purcell geloven dat havenmonumenten een demonstratie zijn van het belang dat de antieken hechtten aan maritieme aankomstplaatsen (Horden en Purcell 2000, 126). Gezien de belangrijke rol van havens in de Oudheid, lijkt het logisch aan te nemen dat de keizers er enige aandacht aan besteedden.

Het onderwerp van deze meesterproef is: *“Keizerlijke beeldvorming binnen zes grote havensteden van Italië in de eerste tot vroege derde eeuw”*. Hoe presenteerden de keizers zich

binnen deze havens? Op welke diverse manieren waren ze daar ‘aanwezig’? We kunnen ons ook het perspectief van de onderdanen aanmeten: hoe, waar en wanneer werden zij met de keizers geconfronteerd? Zes grote havens worden bestudeerd: Ostia en Portus (die bestuurlijk één geheel vormden), Puteoli, Ravenna, Misenum, Antium en Centumcellae. Ostia, Portus en Puteoli waren essentieel voor de bevoorrading van Rome, Ravenna en Misenum vormden de belangrijkste basissen voor de vloot. Antium en Centumcellae beschikten over grote havenfaciliteiten, maar werden hoofdzakelijk gekozen omwille van de rol die twee keizers, Nero en Trajanus, speelden in hun bouw. Andere ankerplaatsen van de antieke wereld, zoals Ancona en Alexandrië zijn comparatief van belang. De chronologische afbakening loopt van de heerschappij van Augustus (27 v.C.) tot Caracalla (217 n.C.). Andere periodes komen slechts zeer uitzonderlijk aan bod. Deze thesis bouwt voort op mijn bachelorproef, waarbij dit onderwerp gedurende dezelfde tijdspanne binnen de havenstad Ostia/Portus bekeken werd.¹ Het onderzoek is een stuk breder geworden en dat zorgt ook binnen het reeds bestudeerde Ostia voor nieuwe inzichten.

Ter verduidelijking moeten we hier nog onderstrepen dat ‘de’ haven niet *an sich* wordt bestudeerd. Er wordt natuurlijk uitvoerig aandacht besteedt aan de ligging van de havens en alle sporen van keizerlijke bemoeienis, maar de structuren aan de kust stonden niet op zich en kunnen niet gezien worden zonder de nabijgelegen stad. Ostia bevatte, ondanks de afstand van Portus, graanopslagplaatsen en de hoofdkwartieren van verschillende handelsorganisaties. In Puteoli lagen gebouwen die duidelijk verbonden waren aan de haven, zoals magazijnen, verspreid over de stad. Een bijbehorend probleem is de vraag wanneer een nederzetting een “havenstad” is, eerder dan een stad die toevallig ook over een ankerplaats beschikt. Vanaf wanneer is de haven van essentieel belang voor de burgers? Het is een vraag die men bij een oude kolonie als Aquileia zou kunnen stellen, maar voor de hier gekozen nederzettingen was een haven, zoals we zullen zien, essentieel in hun stedelijke ontwikkeling.

De thesis maakt gebruik van een wijde variëteit aan bronnen. Ons archeologisch materiaal is het belangrijkste. De bouw, ligging, omvang en architecturale decoratie van havens en monumenten geven waardevolle informatie over imago. Iconografische bronnen (schilderijen, tekeningen en mozaïekvloeren) helpen ons visualiseren hoe antieke havens er ooit uitzagen.

---

¹ Deze bachelorproef, geschreven in het academiejaar 2010-2011, droeg de titel “[...] *colonia Ostia / conservata et aucta / omni indulgentia et / liberalitate eius*” Keizerlijke beeldvorming in Ostia en Portus in de eerste en tweede eeuw n.C. Promotor was professor Frank Vermeulen.

Keizerlijke munten zijn soms even interessant en tonen havens en vuurtorens. Epigrafisch materiaal is onschatbaar in het leveren van aanvullende informatie: waar stonden de beeltenissen van keizers? Welke culten en tempels hadden ze? Literair materiaal wordt vooral voor contextuele gegevens gebruikt. Onder de wetenschappelijke literatuur hebben we, naast archeologische gidsen en opgravingverslagen, informatie over algemene thema's, zoals beeldvorming in de keizertijd. Die werken werden vooral via *Dyabola* en *l'Année Philologique* opgespoord.

De eerste twee hoofdstukken presenteren een theoretisch kaderwerk, noodzakelijk voor goed begrip van de rest van deze *paper*. Eerst is er een korte analyse van het concept legitimiteit in de wetenschappelijke literatuur en het belang ervan voor heersers. Deze uiteenzetting is, met aanpassingen, overgenomen uit mijn bachelorproef. Daarna volgt een summiere bespreking van de beeldvorming van de Romeinse keizers, die de aandacht moet vestigen op een aantal belangrijke aspecten van hun imago. In het tweede deel van de theoretische omkadering kijken we even naar symbolisme en de manier waarop de antieken beelden zagen. Het leek logisch de historische context en andere aspecten van keizerlijke beeldvorming te behandelen wanneer ze aan bod komen.

Na ons kaderwerk richten we ons op de steden en havens. Welke monumenten, culten en beelden vinden we daar? Hoe zagen de havens eruit? Hoe kunnen we deze informatie gebruiken binnen het onderwerp beeldvorming? Antium en Centumcellae worden gepaard besproken vanwege hun gelijkenissen. Beide waren dankzij de interventie van keizers belangrijke nederzettingen geworden. Daarom beginnen we hier met de keizerlijke villa's, een beduidende factor binnen hun bemoeyenis, en gaan vervolgens over op de haven en stad. Na een bespreking van het imago van de keizer, volgt telkens een korte blik op de 'ontvangende zijde': uit welke facties bestond de bevolking? Wat kregen bezoekers vooral te zien? Ravenna en Misenum worden ook samen besproken en hier beginnen we – na een inleiding – met de haven en daarna de stad. Voor Puteoli en Ostia/Portus, de twee belangrijkste havensteden van het rijk, hebben we veel informatie, en daarom worden die apart besproken. Opnieuw komen eerst de havens en vervolgens de stad en ontvangende zijde aan bod.

In de conclusie brengen we onze bevindingen samen. De bijlagen bieden niet alleen aanvullende informatie rond de vele inscripties en methodologie, maar bevatten ook een selectie aan beeldmateriaal (kaarten en afbeeldingen) die de uiteenzetting heel wat boeiender maakt.

2. LEGITIMITEIT EN KEIZERLIJKE BEELDVORMING

“And suddenly I realized that I should have to shoot the elephant after all. The people expected it of me and I had got to do it [...] I perceived in this moment that when the white man turns tyrant it is his own freedom that he destroys. He becomes a sort of hollow, posing dummy, the conventionalized figure of a sahib. For it is the condition of his rule that he shall spend his life in trying to impress the “natives,” and so in every crisis he has got to do what the “natives” expect of him. He wears a mask, and his face grows to fit it.” (George Orwell, *Shooting an Elephant* p. 19-20)

In onze gemeenschappelijke geschiedenis zijn vele leiders dankzij hun militaire kunnen aan de macht geraakt. En hoewel sommigen via brute kracht die positie kunnen behouden, zoeken de meesten naar rechtvaardiging van hun heerschappij: ze trachten hun macht te *legitimeren* (Beetham 1991, 3). Verschillende moderne studies hebben geprobeerd het lastige concept legitimiteit te definiëren. De visie van Weber was lange tijd dominant. Deze schrijver geloofde dat legitimiteit uit verschillende factoren kon voortvloeien, en vooral traditie, affectie en rationaliteit vond hij belangrijk. Het geloof van de bevolking in de legitimiteit van de heerser was volgens hem de essentiële factor. Leiders moesten hun best doen dit geloof te ondersteunen en te bevorderen als ze aan de macht wilden blijven (Weber 1922, 19, 122-124 en 140). Vele auteurs volgden Webers gedachtegoed, anderen gebruikten zijn systeem als basis voor het uitwerken van hun eigen theorieën (bijvoorbeeld Cambell 1986 of Matheson 1987).

Toch hadden verschillende schrijvers ernstige problemen met zijn visie. Het was Beetham die erin slaagde een uitgebreide en terechte kritiek van Weber te koppelen aan de ontwikkeling van een sterke alternatieve visie op legitimiteit. Beetham benadrukt de problemen die volgen uit een reductie van legitimiteit tot het geloof daarin. Dat zorgt ervoor dat we het fenomeen niet binnen machtsystemen kunnen bestuderen, en het biedt geen verklaring waarom legitimiteit op één moment bevestigd wordt en dan weer verworpen. Verder is het essentieel dat macht niet legitiem is omdat men erin gelooft, maar omdat het gerechtvaardigd kan worden in termen van het geloof. Macht is legitiem als het overeenkomt met bestaande regels (1), die gerechtvaardigd kunnen worden door de specifieke waarden en geloofsystemen van de bevolking (2), en als er bewijs is van “goedkeuring” van het gezag door de onderdanen (3).

Als heerschappij tegen de bestaande regels in verworven werd, is ze illegitiem (Beetham 1991, 7-8, 10-11 en 16-17). Recent psychologisch onderzoek benadrukt verder dat legitimiteit niet alleen voor de bevolking van belang is. Het is ook een mentale noodzaak voor de heersers zelf, die hun positie gerechtvaardigd willen zien. Als ze geen legitimiteit bezitten, zullen ze er actief naar op zoek gaan (Jost en Major 2001, 5-6; Spears et al. 2010, 261-262 en 266).

Binnen het onderwerp van de legitimiteit van heersers is het werk van Barker essentieel. Leaders hebben nood aan legitimiteit en spenderen enorm veel energie om het te verwerven. Rituelen bevestigen voortdurend hun macht en prestige. Hoewel iedereen betrokken wordt bij dit proces, is vooral de elite van het rijk belangrijk. Deze groep bezit grote macht en prestige en heeft bovendien – vaak – toegang tot de soeverein. Zonder hen blijft een heerser niet aan de macht. Andere groepen worden niet verwaarloosd, maar zijn toch minder belangrijk. Het hele proces kan gezien worden binnen concentrische cirkels. De binnenste cirkels, het hof en de adel, zijn veel dichterbij de heerser, en dus belangrijker, dan één van de uiterste cirkel, het gewone volk (Barker 2001, 21, 24, 30-31, 41-42, 55, 60, 68 en 70-71). Hoewel Barker veel aandacht besteedt aan de historische dimensie van het concept legitimiteit, kunnen we voor de Oudheid best ook Hekster en Fowler raadplegen. De heerser was één met de staat. Zijn aanwezigheid en rol in de samenleving waren essentieel. Hij stelt zich op een bepaalde manier voor en schept zo verwachtingen bij zijn bevolking. Legitimiteit is een voortdurende dialoog met de onderdanen (Hekster en Fowler 2005, 11-13, 18-19).

Romeinse keizers vormden zeker geen uitzondering en probeerden als krachtdadige, goede leiders gezien te worden. Hun presentatie was enorm divers, en het is onmogelijk alle facetten ervan hier te beschrijven, maar we kunnen op een paar belangrijke rollen wijzen. De keizers presenteerden zich als capabele generaals die oorlogen konden winnen en de vrede in het rijk konden bewaren. Ze zorgden bovendien voor rechtvaardigheid binnen hun rijk (Harries 2007). Als *pontifex maximus* waren ze leider van de officiële religie en was het belangrijk voor hen om zich als vrome heersers te tonen, met respect voor de goden. Voorstellingen van Augustus als offerende priester waren wijdverspreid binnen het rijk (Smith 2007, 269). In beeltenissen plaatsten de keizers niet alleen nadruk op hun wereldlijke functies, maar symbolen toonden hun band met de goden. Ze stonden duidelijk op een bovenmenselijk niveau. De *princeps* was de ultieme weldoener, die zijn gigantische rijkdom deelde met zijn onderdanen via graanuitdelingen, hulp aan steden of de constructie van gebouwen (Patterson 2003, 89-91;

Broekaert en Zuiderhoek 2011, 78-79, 88 en 91). De keizer benadrukte zijn band met de elite van het rijk door persoonlijke contacten en banketten (Goddard 1994, 68-70).

Deze analyse komt grotendeels overeen met die van de Romeinse elite, die in de antieke literatuur tot uiting komt. In de *Apocolocyntosis* benadrukt Augustus dat hij de oorlogen heeft beëindigd en vrede heeft gebracht. Bovendien heeft hij de wet naar Rome gebracht en zijn hoofdstad met gebouwen versierd (Seneca de Jongere, *Apocolocyntosis* 10). Plinius de Jongere looft onder meer Trajanus' kunnen in oorlogsvoering, zijn bescheidenheid, nauwe band met de senaat, mildheid en schenkingen. De keizer zorgt voor de graanvoorziening en construeert publieke gebouwen in Rome (Plinius de Jongere, *Panegyriek* 4.4, 4.6, 23.1, 24, 25, 29 en 51.3). Bij Cassius Dio vertelt Tiberius, in zijn eulogie voor Augustus, hoe de eerste keizer vrede bracht. De senaat liet hij haar vrijheid, zijn geld ging naar het publieke goed, de massa kreeg publieke werken, schenkingen, voedsel, feesten en veiligheid (Cassius Dio LVI.40.2-4 en 41.4). Als egodocument van een keizer zijn de *Res Gestae Divi Augusti* erg interessant. Augustus vertelt hoe hij triomfeerde in oorlog en vrede bracht. Hij organiseerde offers en spelen, deelde rijke schenkingen uit en zorgde voor de graanvoorziening van Rome (Augustus, *Res Gestae* 3-5, 7, 13, 15, 19-22, 26-27 en 34-35).

Als we ons op ander bronnenmateriaal richten, zien we verschillende van de bovenstaande aspecten van het keizerlijke imago eveneens opduiken. In een inscriptie uit het forum van Augustus zegt de keizer dat hij Spanje pacificeerde. Te Rome werden spelen gegeven voor zijn veilige terugkeer, te Ephesus kreeg hij een heiligdom en een altaar in Forum Clodii Etruriae eerde zijn goddelijke kracht (ILS 88, 97, 98, 103 en 154). De keizers benadrukten hun bouw en herstel van publieke gebouwen, wegen, aquaducten. Andere onderdanen wijdden beelden en geschenken “voor het heil” van hun heersers (ILS 129, 147, 191-192 en 197). Verder zien we hoe inscripties op gebouwen eerst en vooral de keizer eerden, zelfs al waren legaten de echte architecten. Alles gebeurde immers onder het toeziend oog van de keizer (Horster 2001, 98, 188 en 195).

De keizerlijke muntslag geeft ons net als de *Res Gestae* een idee op hoe de keizers, gesteund door hun hof, zelf wensten gezien te worden. Een munt van Augustus toont een Armeniër in overgave, één van Tiberius vermeldt de keizerlijke deugd *clementia*. Caligula liet Tiberius met een goddelijk symbool, de stralenkrans, afbeelden. Nero verschijnt op enkele munttypes bij een uitdeling van *tesserae* aan de burgers, Galba plaatste de godin Pax op sommige

geldstukken (BMC Augustus 43, Tiberius 85, Caligula 1, Nero 138 en Galba 242). Noreña heeft met kwantitatief onderzoek vastgesteld dat de zorg voor de *annona* binnen de keizerlijke muntslag een gewichtig deel van het keizerlijke imago vormde. Vrede hoorde daar eveneens bij, Victoria was het meest voorkomende symbool op de Romeinse munten (Noreña 2011, 112, 114, 128, 147). In deze meesterproef moeten we ons dus afvragen hoe de keizers zich binnen de havensteden presenteerden, welke aspecten van hun beeld zij op de voorgrond plaatsten.

Even belangrijk is de nadruk te leggen op de rol die de onderdanen speelden in de beeldvorming. Hoewel de keizer en zijn hof een centraal beeld projecteerden, reageerde de bevolking daarop, en vaak hielp ze de legitimiteit van hun heersers te versterken.² Als reactie op de heerschappij van de keizers, op schenkingen, vrijstellingen of gebouwen, gaven de steden plaatselijke culten en tempels aan hun heersers, stelden beeltenissen op of schiepen nieuwe feesten. Groepen binnen de steden, zoals de priesterordes, of individuen wijdden regelmatig altaren en beelden aan de keizer (Contardi 1980; Hojte 2005, 171-173). Dit systeem van keizerlijke schenkingen en de reactie van steden en bevolkingsgroepen daarop wordt meestal *evergetisme* genoemd (zie Veyne 1976). Ook het ‘antwoord’ van steden en bevolkingslagen moet onder keizerlijke beeldvorming gerekend worden, zelfs al is de bewegende kracht erachter perifeer en niet centraal. Al deze acties hielpen namelijk de legitimiteit van de *princeps* te versterken.

De provinciale muntslag deed dat ook. Meestal verbond die de keizers met plaatselijke culten, een eenvoudige manier om tegelijkertijd de nadruk te leggen op de eigen stad en de bovenmenselijke status van de keizers (door associatie: Houby-Nielsen 1988, 120). Andere muntstukken toonden Augustus met een *cornucopiae*, een hoorn van overvloed, of met een stralenkrans. Claudius en Antonia werden met *patera*, gebruikt bij offers, getoond. De muntslag van Ephesus onder Nero toonde een tempel voor de keizerlijke cultus (RPC 2263, 2313, 2315 en 2626).

Als we binnen de havensteden standbeelden, culten of tempels van de keizer vinden, moeten die gezien worden als manieren waarop onderdanen en steden hun loyaliteit aan de keizers

---

² Scott (1990) wijst erop dat de onderdanen het “*public transcript*” van de elite voor eigen voordeel gebruikten. De bevolking streefde inderdaad haar eigen belangen na, maar het resultaat was nog altijd een versterking van de keizerlijke legitimiteit.

toonden (Horster 2001, 110; Fejfer 2008, 420-421 en 426). Voor hen was het een middel om hun eigen prestige te versterken. Binnen het onderwerp “keizerlijke beeldvorming en legitimatie” is het echter nog een manier waarop de keizers aanwezig zijn binnen de stad, een aspect van hun imago. Om af te sluiten benadruk ik nog dat “beeldvorming” in feite een proces is, met “imago” als resultaat. Beide termen zullen hier door elkaar gebruikt worden.

3. SYMBOLISME EN ANTIEKE STANDBEELDEN

“Mrs Wilson had changed her costume sometime before, and was now attired in an elaborate afternoon dress of cream-coloured chiffon [...] With the influence of the dress her personality had also undergone a change. The intense vitality that had been so remarkable in the garage was converted into impressive hauteur.” (Francis Scott Fitzgerald, *The Great Gatsby* p. 21)

Mensen leven in een wereld die volledig beheerst wordt door symbolen. Een groot deel van de symboliek is echter, door dagelijks gebruik, naar de achtergrond verdrongen en alleen onbewust aanwezig. Als mensen een belangrijke beslissing nemen, bekrachtigen ze dat in het westen graag met een handdruk. Die handeling symboliseert de gesloten overeenkomst. Alle landen hebben dan weer hun eigen, specifieke, rituelen bij begroeting, en dat kan bij internationale contacten tot verwarring leiden. In de context van een huwelijk verwerft “het jawoord”, in het alledaagse leven vaak een betekenisloos tussenwerpsel, een enorme symbolische betekenis – het bezegelt het verbond tussen bruid en bruidegom. Het uniform van een politieagent toont niet alleen zijn functie, maar tevens de autoriteit van de staat. Ook staatshoofden gebruiken nog steeds symboliek om hun leiderstatus te demonstreren. Voor ons is het belangrijk te onthouden dat symboliek sterk aanwezig is in onze levens, en dat geldt evenzeer voor de antieken. Het is tegelijkertijd een cultuurspecifiek fenomeen en dus moeten we ons openstellen voor de Romeinse betekenis van symbolen, om anachronismen te voorkomen. Goden, hun cultus en mythologie moeten we niet afdoen als onzin, of puur literair spel. Voor veel Romeinen gaven religie en mythologie betekenis aan het leven. De verhalen rond Christus en de apostels zijn, op een soortgelijke manier, nog altijd erg belangrijk in het leven en denken van christenen.

Voor het laatste deel van ons kader richten we ons op de antieke standbeelden. Bij de Romeinen waren beeltenissen sterk verbonden met de personen die ze voorstelden. Lucilius vertelt ons dat kinderen en heel wat volwassenen geloofden dat bronzen beelden levend waren en een hart hadden (Lucilius, *Satiren* Fr. 524-529). De beelden van onsterfelijken waren sterk met de goden zelf verbonden en waren dus heilig. Daarom hadden de afbeeldingen van de bovenmenselijke keizers ook een belangrijke status. Beelden gaven de heerser de mogelijkheid overal in zijn rijk, in alle steden en soms zelfs op het platteland, aanwezig te zijn (Ovidius, *Ex Ponte* II.8.9-10; Fejfer 2008, 426). Een moderne schatting van het aantal beelden

van Augustus tijdens zijn leven komt uit op maar liefst 25000 tot 50000 exemplaren, en naast standbeelden waren er nog medaillons, edelstenen, zegels, lampen en spiegels met afbeeldingen van de heerser (Ovidius, *Ex Ponte* II.8.1-8; Tertullianus, *De Spectaculis* VIII; Fejfer 2008, 420; Noreña 2011, 14-15). Keizerlijke beelden hielpen met het verspreiden en benadrukken van zijn macht, ze legitimeerden zijn autoriteit. Panegyrieken vertellen hoe de macht van de keizer overal is waar zijn beelden zijn. Ze kalmeren bovendien de bevolking (Price 1984b, 196; Fejfer 2008, 337 en 433). Recent psychologisch onderzoek bevestigt overigens dat mensen over een “*gaze detection*” beschikken. Als we zelfs maar een prent met ogen zien, gedragen we ons meer naar de sociale norm (Van Der Linden 2011, internet).

De uitzonderlijke status van de keizers en hun beeltenissen gaf bepaalde daden een speciale lading. Binnen een “*framework of ritual*” werden standbeelden als mensen behandeld: keizerlijke beelden werden bekranst, gekust, besprenkeld (Stewart 2003, 263). Caligula kreeg een persoonlijke militaire wacht van de senaat, die bovendien ook zijn standbeelden bewaakte (Cassius Dio LIX.26.3). Seneca vertelt over een man die bijna van verraad beschuldigd werd, omdat hij een ring met de beeltenis van Tiberius bij zich had op het toilet (Seneca de Jongere, *De Beneficiis* III.26.2). De *maiestas* wet zorgde er immers voor dat een aantasting van het gezag van de keizer een strafbaar feit werd. De dader had bewust of onbewust de beeltenis van de heerser, een bovennatuurlijk wezen, bezoedeld (Levick 1976, 186-187 en 194; Harries 2007, 72-73, 77; Várhelyi 2010, 49-50). Het omsmelten van gewijde keizerlijke beelden was dus een misdrijf, en Septimus Severus en Caracalla moesten zelfs verordenen dat het per ongeluk beschadigen van een beeld geen misdrijf was (Harries 2007, 79). Anderzijds was het een genot voor Plinius en anderen die een hekel hadden aan Domitianus om zijn beelden te vernietigen. Hij dacht dat de gestorven keizer elke klap zou voelen. De macht en aanwezigheid van de keizer werden symbolisch gebroken (Plinius de Jongere, *Panegyriek* 52; Stewart 2003, 268-269 en 271).

Wij zijn de laatste jaren weer vertrouwd geraakt met de belangrijke symbolische rol die beeltenissen van autocraten kunnen spelen: het verbranden van afbeeldingen van Khadaffi, het omvertrekken van Saddams beeltenissen in Bagdad – ze symboliseren woede, haat of het einde van een regime. Binnen het culturele en religieuze systeem van de antieke wereld hadden beeltenissen een nog sterkere betekenis, omdat ze erg sterk met de personen en het goddelijke verbonden waren. Door hun alomtegenwoordigheid legitimeerden ze de keizers, die tegelijkertijd tot een quasi-goddelijk niveau werden opgetild.

4. KEIZERLIJKE HAVENS: ANTIUM EN CENTUMCELLAE

“*Fanshawe stood apart from us, and yet he was the one who held us together, the one we approached to arbitrate our disputes, the one we could count on to be fair and to cut through our petty quarrels. [...] He was there for you, and yet at the same time he was inaccessible.*”
(Paul Auster, *The New York Trilogy* p. 210)

Antium ligt aan de westkust van Italië, ten zuiden van Rome (bijlage A, kaart 1). De regio werd al in de Neolithische periode bewoond, en de stad werd volgens legende gesticht door een zoon van Odysseus en Circe (Dionysius van Halicarnassus I.72.20). De nederzetting werd vervolgens door de Volsci veroverd en kwam in de vijfde eeuw v.C. onder Romeins gezag. Antium werd een kolonie en had volgens Horatius één van de meest gevierde tempels ter wereld, gewijd aan Fortuna (Horatius, *Odes* I.35.1). De Romeinse adel bouwde verschillende grote villa's in het omringende platteland (Chiarucci 1989, 11-14). Vanaf de heerschappij van Augustus kwam er een keizerlijke verblijf, waar de *princeps* vertoefde toen de senaat hem voor het eerst de titel *Pater Patriae* aanbood. Het bleef een favoriete stek van de Julisch-Claudische dynastie en latere heersers (Suetonius, *Divus Augustus* 58.1; Riemann 1987, 159; Donderer 1995, 645). Caligula werd er geboren, en hij verkoos Antium, volgens Suetonius, boven alle andere steden. Dat hij de hoofdstad naar de relatief kleine nederzetting wou verplaatsen (Suetonius, *Caligula* 8.5), lijkt onwaarschijnlijk, maar het suggereert dat de keizer vaak nabij de kolonie verbleef. Ook Nero werd in Antium geboren en had een speciale voorliefde voor de villa en stad. Die was ook goed gelegen: verwijderd van de drukte van Rome, maar toch niet zo ver dat communicatie onmogelijk werd. De keizer verbleef er toen de grote brand van Rome uitbrak en bij de geboorte van zijn dochter Claudia (Tacitus, *Annales* XV.39 en XV.23). Latere keizers zouden zijn villa nog gebruiken, en Antium en haar haven bleven zeker tot 537 functioneren. Daarna volgde een snelle ondergang (Chiarucci 1989, 15; Vittucci 2000, 9).

Opravingen in de stad begonnen in de 15de eeuw en vanaf de 18de waren topografen actief in de regio. Studies uit de vroege twintigste eeuw, zoals die van Lanciani en Ashby, beschrijven delen van Antium en de villa die sindsdien verloren zijn gegaan. Het fundamenteel werk van Lugli, uit de jaren 1940, behandelde stad, haven en villa. De uitbreiding van modern Anzio leidde in de twintigste eeuw regelmatig tot noodopgravingen, die resten van antieke bewoning

en de villa blootlegden. Rond 1990 begon onderwaterarcheologie een bijdrage te leveren aan onze kennis van de haven. Aanzienlijke delen van de stad zijn nu verdwenen onder moderne structuren, een deel van de keizerlijke villa is bovendien door erosie aangetast (Chiarucci 1989, 73; Vittucci 2000, 9 en 13; Felici 2001, 121; De Haas 2011, 174; ook bijlage B, afbeelding 1).

Omdat landerijen een belangrijk aspect van de keizerlijke aanwezigheid vormden, zullen we die eerst bespreken. De befaamde “villa van Nero”, in feite een paleis, strekte zich uit van de Capo d’Anzio tot de Capo dell’Arco Muto over een afstand van achthonderd meter. De vroegste fases van dit bouwwerk gaan terug tot de republiek (Chiarucci 1989, 65 en 67-68; bijlage B, afbeelding 1). Onder het principaat, eerst onder Augustus maar voornamelijk onder Nero, werd de oude republikeinse villa ingrijpend veranderd: “*Chariamente la monumentalità e la grandiosità delle architetture rivela la trasformazione della vecchia villa gentilizia ormai ritenuta insufficiente e non adeguata per la nuova concezione della dimora, del palazzo-villa, degno solo di un imperatore ormai padrone del mondo conosciuto, adorato come un dio*” (Chiarucci 1989, 69; zie ook Riemann 1987, 160).

De villa beschikte over verschillende indrukwekkende kenmerken, waaronder een belvédère met zuilen, zoals de villa van Tiberius te Capri, en een grootse portiek van 130 meter lang, die ooit vele beelden bevatte. Daarnaast waren er thermen, *nymphaea*, terrassen, tuinen, fonteinen en zelfs kunstmatige grotten. Alles was bedoeld om het verblijf van Nero zo aangenaam mogelijk te maken (Chiarucci 1989, 69-71; Blokzijl 2006, 14). De portiek, uitkijkpunten en tuinen doen ons bovendien denken aan het Domus Aurea, Nero’s gigantische paleis te Rome, waar die elementen ook een belangrijke rol speelden (Suetonius, *Nero* 31; Tacitus, *Annales* XV.42; Moormann 1998, 359; Wulf 2004, 169-172; Chiarucci 1989, 14 merkt de gelijkenis eveneens op). Daarnaast vertoont het gelijkenissen met de villa die aan zijn vrouw Poppaea wordt toegeschreven (Pappalardo 2009, 64-70). Er werden verschillende decoratiefragmenten gevonden. Ze suggereren een rijke versiering binnen het paleis, en één stuk lijkt van Mau’s “vierde Pompeiaanse stijl” te zijn, gebruikelijk in de periode van Nero’s heerschappij (bijlage B, afbeelding 2; ook Plinius De Oudere XXXV.1.2).

Intrigerend is de suggestie dat de befaamde Fortuna tempel vlakbij de keizerlijke villa lag, zodat Nero directe toegang tot het heiligdom had (Chiarucci 1989, 56). Fortuna was een godin die innig verbonden werd met de keizers (*infra*) en de ligging van paleis en tempel

benadrukten dat des te meer. Verschillende van de wijdingen aan deze godin uit Antium werden bovendien gewijd aan de *fortuna* van de keizer (Chiarucci 1989, 55; Noreña 2011, 109, 137, 144 en 146). In de buurt van het paleis werd een nis met een afbeelding van “*Hercules Sdraiato*” gevonden uit de Neroniaanse periode (Chiarucci 1989, 81). Het valt niet meer met zekerheid te zeggen tot welke residentie de nis hoorde, maar een afbeelding van deze god met Achelous komt zeker uit het paleis (Vittucci 2000, 58). Hercules was één van de goden die de voorkeur van Nero wegdroeg (Suetonius, *Nero* 53; Cassius Dio LXIII.20.5; Champlin 2003, 136) en te Aquileia is een beeldje van Hercules gevonden, “gewijd door Nero”, met verzen over hoe de god de wereld bevrijdde van het kwaad (Charles-Picard 1966, 137 die helaas geen bronvermelding geeft). De vondst van een reliëf in Griekenland, waarop Nero als Hercules werd afgebeeld bij zijn graven van het Isthmuskanaal, is nog suggestiever (Arafat 1996, 151; Weir 1999; Pseudo-Lucianus, *Nero* 3 vertelt hoe Nero dacht Hercules te overtreffen), en suggereert een boodschap achter de afbeeldingen uit de villa. Nero en Hercules, een god die de wereld had bevrijd van kwaad en vele weldaden had geschonken, werden met elkaar verbonden. Er werden verschillende kalenders in de villa gevonden. Eén, uit de periode 38-69, geeft een lijst van functionarissen, en demonstreert het bestaan van muren, thermen, de tempel van Fortuna en een bibliotheek (CIL 10, 6638; Chiarucci 1989, 77; bijlage D, 3.1).

Op bezoekers moet de villa een grote indruk gemaakt hebben. Volgens Chiarucci had het brede publiek echter geen toegang tot deze prachtige gebouwen, die alleen voor het hof bedoeld waren (Chiarucci 1989, 73). Daarbij moeten we opmerken dat Nero erg gesteld was op het gewone volk en graag zijn persoonlijke band met hen benadrukte. Tijdens spelen was hij zichtbaar voor het publiek en gemakkelijk bereikbaar. Op andere gelegenheden at hij samen met hen in theater en *naumachia*. Bij banketten werden veel gewone mensen uitgenodigd, tot ergernis van de aristocratie die haar eigen contact met de keizer bevestigd wilde zien (Goddard 1994, 71 en 73). Toegang tot de paleizen op de Palatijn was vrij gemakkelijk, en het stond allen vrij naar het gezang van de keizer, of te kijken hoe hij oefende als wagenmenner (Suetonius *Nero* 12, 20-22 en 27; Tacitus *Annales* XIV.61 en XV.53; Griffin 1987, 140; Benoist 2003, 53-54). Bovendien was het traditionele publiek/privaat onderscheid moeilijk toepasbaar op een keizer, en dankzij zijn speciale status vormde zijn residentie eerder een nieuw type publieke plaats. Zijn *domus* op de Palatijn stond daarom open voor de meeste burgers (Winterling 1999, 66 en 115-116; Winterling 2009, 59). Dat de plaatselijke bevolking soms toegang kreeg tot de villa, is dus waarschijnlijk. Dando-Collins

gaat verder, en is ervan overtuigd dat de bewoners van de stad competities mochten houden binnen het paleis en het kleine theater voor optredens mochten gebruiken (Dando-Collins 2010, 87).

Het paleis zal in elk geval een grote indruk gemaakt hebben op het hof, de senatoren en de ridders die het bezochten, en dat waren groepen wiens steun erg belangrijk was voor de keizer (*supra*). Op een lokaal niveau zou het paleis, gelegen vlakbij de stad (bijlage A, kaart 4) indruk gemaakt hebben op burgers en bezoekers, des te meer omdat de villa zich vlakbij de kust bevond en zich daar over een aanzienlijke afstand uitstreckte (Chiarucci 1989, 73; bijlage B, afbeelding 1). Horden en Purcell bespreken de controle die villa's aan de kust gaven over het maritieme landschap: ze demonstreerden luxe en het temmen van de gevaren van de zee (Horden en Purcell 2000, 126). Het paleis was een uitzonderlijke herinnering aan de rijkdom van de keizer en zijn macht over de zee, gericht tot de plaatselijke bevolking en zeevaarders op weg naar de haven.

De villa bleef ook na de val van de Julisch-Claudische dynastie in gebruik. Domitianus bouwde haar verder uit en hij en Trajanus ondernamen hydraulische werken. Een literaire bron vermeldt dat Hadrianus erg hield van het paleis dat hier gevestigd was. Diezelfde bron demonstreert opnieuw het bestaan van een bibliotheek, waar de keizer een oud boek met stellingen van Pythagoras bewaarde. De keizer legde bovendien nog meer tuinen aan. Onder de Severi werd de villa hersteld en een grote monumentale aula uit drie delen, op het bouwplan van een basilica, werd opgericht (Philostratus, *Apollonius van Tyane* VIII.20; Chiarucci 1989, 72 en 74-76; Vittucci 2000, 55). Gedurende meer dan tweehonderd jaar functioneerde de villa als een residentie van de keizers. En net als bij alle paleizen was indruk maken op het hof en bezoekers duidelijk een essentiële functie van het verblijf van een heerser (Nielsen 1994, 35-51, 63 en 94-95; Winterling 1999, 67).

Voor ons is de haven van Antium natuurlijk nog belangrijker. De antieke literatuur praat niet graag over de positieve kanten van Nero's heerschappij, en Suetonius vermeldt daarom enkel dat de keizer een dure haven in de stad liet construeren, waarmee hij vooral de nadruk legt op zijn grote verspilzucht, een populair thema binnen de biografie van Nero en andere 'slechte' keizers (Suetonius, *Nero* 9 en 30; Burgers 2001, 109-110). Uit de bronnen blijkt echter dat Nero een grote interesse had in scheepvaart, vooral ter bevordering van de toevoer van levensmiddelen naar Rome. In de eerste jaren van zijn bewind had hij het overbrengen van

graan goedkoper gemaakt door koopvaardijsschepen belastingsvrij bezit te maken (Tacitus, *Annales* XIII.51). Volgens ‘Musonius’ had Nero ook een grote passie voor het graven van kanalen (Pseudo-Lucianus, *Nero* 1 en 4), en hij was waarschijnlijk betrokken bij de aanleg ervan in Germanië, Gallië en Noord-Italië. Befaamd zijn de onafgewerkte projecten bij de Isthmus en tussen het Avernus meer en Ostia (Suetonius, *Nero* 31). Deze werken waren eveneens bedoeld om de veiligheid van de scheepvaart en bevoorrading van Italië en haar hoofdstad te garanderen. Ze vormden tegelijkertijd “een demonstratie van imperiale macht” (Griffin 1987, 107; Alcock 1994, 101-102; Achard 1995, 42; Laurence 1999, 118). De interesse in scheepvaart en kanalen werd gedeeld door verschillende andere keizers (Pausanias VIII.29.3-4 en *infra*).

Modern onderzoek heeft aangetoond dat de haven een Neroniaans project was (Felici 1998, 150), dat paste in de bevordering van de graanhandel naar Rome die Nero ook op andere manieren nastreefde. Het idee was het oorspronkelijke ‘systeem’ van Augustus aan te vullen. De eerste keizer had havenfaciliteiten aangelegd in Puteoli, Portus Julius, Misenum en kleinere plaatsen zoals Nisidia en Ventotene. Daar kwamen nu nog Antium en Isole Pontine bij als veilige ankerplaatsen (Gianfrotta 1996, 66-67; Balderi en Felici 1997, 19-20; Felici 1998, 150; Raban et al. 2009, 171). Met deze aanpassing had Nero een belangrijke impact had op de maritieme infrastructuur van de Middellandse Zee (Felici 1998, 150).

Uit cartografische en archeologische gegevens weten we dat de antieke haven ten westen van de stad lag. Ze had een oppervlakte van 60 hectare, beduidend groter dan de latere haven van Trajanus te Ostia (Fellmeth 1991, 4; Felici 1998, 137; bijlage A, kaart 5). De resten van twee indrukwekkende golfbrekers, met een lengte van 700 en 800 meter, werden hier onder water aangetroffen (Chiarucci 1989, 84). Ervaring met de Claudiaanse haven te Ostia, had waarschijnlijk de noodzaak van degelijke bescherming tegen de kracht van water en wind duidelijk gemaakt: een storm had daar eens een groot deel van de handelsvloot vernietigd (Tacitus, *Annales* XV.18). Onderwateronderzoek heeft aangetoond dat er binnen de haven nog een golfbreker lag, bewijs voor het bestaan van een binnenhaven. Ook die kon de schepen beschermen tegen noodweer (Felici 2001, 123 en 126-127; bijlage A, kaart 6). Recente studie suggereert overigens dat de moderne haven, geconstrueerd door paus Innocentius XII, ooit deel uitmaakte van de antieke. De Romeinse structuren werden daarbij gewoon geabsorbeerd door nieuwere gebouwen. Dat zou ook de vondst van een gezonken schip in de oostelijke regio verklaren (Balderi en Felici 1997, 13 en 19-20; Felici 1998, 140-141 en 148-149). We

zouden hier dus al in het midden van de eerste eeuw te maken hebben met een haven met dubbel bassin, zoals later te Portus. De villa had haar eigen bescheiden haven, nabij de vuurtoren, wat een parallel oproept met Alexandrië, waar de koning een privéhaven had (Strabo XVII.1.9; Chiarucci 1989, 53 en 71). Of dat doelbewust was, valt echter niet met enige zekerheid te bewijzen.

De structuur en opbouw van de golfbreker lijken vrij typisch. Het gaat om een bogenstructuur met *opus caementicium*, waar vermoedelijk ooit nog een houten bovenbouw, kettingen e.d. bij hoorden (Felici 1998, 145). Had hij, net als in Puteoli, versiering met triomfbogen en standbeelden (*infra*)? Dat is onmogelijk te zeggen, al kunnen we zeker zijn dat de golfbrekers een indrukwekkend zicht moeten geweest zijn voor bewoners en bezoekers van de stad, een demonstratie van de keizerlijke macht over land en zee (*Anthologia Palatina* IV.74-83 en IX.670; Oppianus, *Cynegetica* I.1-13). De havengebouwen zelf waren vermoedelijk even indrukwekkend. Verschillende magazijnen zijn gevonden, waaronder één uitzonderlijk groot gebouw onder water. De resten van de zogenaamde “Grotte di Nerone” zijn mogelijke overblijfsels van “commerciële activiteiten” binnen de haven (Riemann 1987, 160; Chiarucci 1989, 86-87; Vittucci 2000, 33; Marzano 2007, 163). Een recente archeologische campagne heeft stukken van vele zuilen en heel wat marmerversiering aan het licht gebracht. Een deel van die vondsten hoeven niet uit de haven zelf afkomstig te zijn: het kan om aangevoerde bouwmaterialen gaan (Fany 1992, 116), voorwerpen die per ongeluk in het water waren terechtgekomen. Maar het gaat hier om meer dan een paar toevalstreffers en dit materiaal duidt ongetwijfeld op verloren pracht aan de rand van de zee. Een beeld van een zittende Isis, beschermster van de zeelieden, werd nabij de haven aangetroffen (Vittucci 2000, 40; Felici 2001, 121). De godin was een gebruikelijk figuur op vuurtorens doorheen het rijk (vergelijk Ovidius, *Amores* II.13.7-8 en *Ex Ponte* I.1.37-38). Ze was niet enkel afkomstig uit de graanschuur Egypte, maar was tevens beschermster van zeelieden en reizigers (Plinius de Oudere II.37.101; Lucianus, *Dialogen van de Goden* 3; Handler 1971, 59; Gianfrotta 1998, 168-169). Bij de Porto Raphti te Attica is ook zo een vrouwelijk beeld gevonden dat uitkeek over de haven. Hier zou het om een keizerin gaan, geassimileerd met Oikoumene (Vermeule 1962, 62 en 78-80; Vermeule 1976, 75).

Een aantal bouwinscripties zijn waarschijnlijk verbonden met de havenwerken in de stad, en verwijzen vermoedelijk naar Claudius of Nero (CIL 10, 6650 en 6651; Vittucci 2000, 41; Horster 2001, 254; bijlage D, 3.1). Nero lijkt, gezien zijn werkzaamheden binnen de haven,

een logische keuze. Latijnse keizerlijke inscripties zijn redelijk uniform van vorm, en begonnen normaal met de namen en titels van de keizer. Op die manier demonstreerden ze zijn afstamming, macht, ambten en eren. Door deze plaatsing en met de naam in de nominatief bij bouwinscripties (Horster 2001, 11 en 39) benadrukten ze hoe *de heerser* alles verwezenlijkt had. In deze context presenteerden ze de keizer als architect van een prachtige haven. De Romeinen waren zich terdege bewust van het belang van de plaats van inscripties (Elsner 1996, 34-35 en 38), die dus op bijzondere locaties werden aangebracht, waar zowel burgers als bezoekers ze konden zien, en dat gebeurde vermoedelijk ook hier. Een recent gevonden inscriptie leest mogelijk “*O(pus) P(ortus) A(ugusti)*” en zou van een gebouwencomplex bij de haven afkomstig zijn (Felici 2001, 125). In dat geval herinnerde ook de naam van de haven iedereen aan de weldaad die de keizer aan het volk hadden bewezen.

De stad raakte vooral onder Nero gemonumentaliseerd, hoewel ze volgens Chiarucci een eerste impuls had gekregen onder Caligula. Naast haar haven en de bijbehorende infrastructuur kreeg ze veel publieke gebouwen, waaronder thermen en een theater. In het centrum lag het forum, centrum van het politieke, economische en sociale leven. De keizers waren daar sterk aanwezig: er stonden standbeelden van Tiberius, Germanicus, Lucius Verus, Commodus, Septimus Severus en Caracalla. Elders in de stad waren er wijdingen voor Caligula of Claudius en Septimus Severus (CIL 10, 6655 en 6649; Chiarucci 1989, 15; Vittucci 2000, 71-72). Rond het forum lagen belangrijke gebouwen waaronder tempels en een basilica. Er waren heiligdommen voor Jupiter, Hercules, de Dioscuren, Asclepius, Ceres, Mithras en Anubis en culten voor Neptunus, Tranquillitas en de winden, essentieel voor een havenstad (CIL 10, 6642-6644; Chiarucci 1989, 14-15, 52 en 56-58). Er werden standbeelden van o.a. Jupiter, Apollo, Hermes en Asclepius blootgelegd (Chiarucci 1989, 97-99).

Omdat de keizerlijke culten belangrijk waren binnen hun beeldvorming, gaan we hier even in op dat onderwerp. Het verschil tussen goden en mensen was in de Klassieke Oudheid veel minder scherp dan wij, vanuit een christelijke culturele achtergrond, gewoon zijn. De Hellenistische monarchen waren de eerste stervelingen die goddelijke culten ontvingen van de Griekse steden. De verklaring voor hun apotheose ligt deels in de ongebruikelijke macht waar de koningen over beschikten: waren mannen die met een knik een stad konden verwoesten nog gewone stervelingen? De aardse aanwezigheid van heersers vormde bovendien geen probleem voor Grieken en Romeinen: de traditionele goden waren al in fysieke vorm op de aarde verschenen (Diodorus VI.1-2; Lucianus *Doden in Gesprek* 12.380-389; Propertius

Elegieën IV.11, 99-102; Ovidius, *Tristia* II.53-54 en V.2.47-52; Tertullianus, *Apologeticus* XXVIII.2-3; Price 1984a, 87; Bosworth 1999, 1-18; Osgood 2011, 140). Toen de Romeinen de Hellenistische monarchen versloegen, gingen veel van de ‘koninklijke’ culten over op hun gouverneurs. Met de machtsovername van Augustus was de *princeps*, samen met zijn familie, als enige nog goddelijke culten waardig. De verering van de keizer zou blijven bestaan tot het einde van de derde eeuw, met de opkomst van het Christendom. Voor de elite werd het een manier om loyaliteit te tonen en op te klimmen binnen de steden, en het hielp de keizers met het legitimeren van hun positie (Price 1984b, 49, 51, 59, 62-63, 100, 240 en 248).

Oudheidkundigen meenden vroeger, anachronistisch, dat de antieken – en zeker de elite – niet geloofden in de goddelijkheid van de keizers. Het was louter een manier om invloed te verwerven. Dat is te simplistisch. Het merendeel van de bevolking geloofde oprecht in de keizerscultus, die een wijdverspreid succes kende. Het was één van de bindmiddelen van het rijk, en een manier voor onderdanen om hun soeverein op te nemen in hun mentale wereld (Price 1984b, 114 en 116; Dundas 2002, 435; Harland 2003, 107; Smith 2007, 274-275; ook Noreña 2011, 13). Er waren overigens niet alleen offers en wijdingen, maar tot vergoddelijkte keizers werd zelfs gebeden (Fishwick 1990, 483-486; Fishwick 1991, 40-41). Behalve tempels voor de keizerlijke familie, kwamen er nieuwe processies waar hun beelden werden rondgedragen (Price 1984b, 110-111, 127 en 189; Arena 2009, 92).

Een aantal andere culten waren verbonden met die voor de keizers. Aspecten en deugden van de *princeps* werden geëerd, daaronder de *Spes Augusta* en *Fortuna Augusta*. *Spes* benadrukte vooral de hoop op de toekomstige zegens die de keizers zouden brengen, en de jeugdige leden van de dynastie (Clark 1983, 83-84, 94-96 en 99). *Fortuna* was niet alleen een onvoorspelbare kracht, maar was ook het geluk dat de heerser begeleidde, een sturende kracht in het leven van mensen (Plutarchus, *Moralia* 318A; Noreña 2011, 137-138). Verschillende andere culten voor deugden zullen later nog opduiken.

De *genius* was een personificatie van mannelijke kracht, een beschermgeest die een man gedurende zijn leven begeleidde, en aan wie er ook geofferd werd. Private verering van de *genius* van de keizer raakte als deel van de keizerscultus wijdverspreid in de vroege eerste eeuw. Offers aan deze geest waren, aanvankelijk vooral voor vrijgelatenen en slaven, een manier om de heerser te eren en loyaliteit te tonen. De staatsverering van de beschermgeest is voor het eerst in 55 vastgesteld, en was vermoedelijk onder Claudius gevestigd – Caligula had

haar aan het begin van zijn heerschappij nog afgewezen. Passages uit Tertullianus getuigen van die verering (Tertullianus, *Apologeticus* XXXII.2 en XXXV.10; Grader 2002, 122, 132, 141 en 163-164). De Romeinen vereerden privé ook huisgoden, de Lares. Tijdens het keizerrijk begon de verering van de Lares als de huisgoden van de keizer, de Lares Augusti, zich door Italië en het rijk te verspreiden. Opnieuw ging het hier om een combinatie van geloof en een manier om loyaliteit aan de heerser te tonen. In Rome werden de altaren door de buurtgemeenschappen onderhouden. Afbeeldingen toonden vaak lauwerkransen, verwijzend naar de bomen die Augustus op de Palatijn had gepland (Meiggs 1960, 379; Grader 2002, 115, 121-123 en 129; Lott 2004, 120, 148 en 169). Keizers en goden werden ook met elkaar verbonden. Jupiter/Zeus was als hoofd van het Pantheon een logische keuze, maar er waren een heleboel andere verbindingen denkbaar. Eén mogelijke band zagen we reeds: Nero en Hercules (Price 1984a, 86; Houby-Nielsen 1988, 120). Tenslotte waren *pro salute* wijdingen, wijdingen voor het welzijn en de gezondheid van de keizer (Tertullianus, *Apologeticus* XXV.5-6), wijdverspreid binnen het rijk.

De keizerscultus had haar tempels in Antium. We hebben een munt van “Rustius van Antium” met een altaar voor Caesar Fortuna, voor de goede terugkeer van de keizer. Samen met de nauwe band tussen de keizerlijke villa en de godin Fortuna, suggereert dit de verering van de Fortuna Augusta (BMC Augustus 1-4; Chiarucci 1989, 54; Noreña 2011, 144; bijlage B, afbeelding 5). Epigrafisch kennen we een tempel ter ere van de Spes Augusta en de stad beschikte ook over een Augustalium voor de keizerscultus. Eén fragmentarische inscriptie verwijst naar *sodales* priesters, die de verering van Augustus op zich namen (CIL 10, 6645, 6662, 6664, 6677 en 6682).

Het theater was van bescheiden grootte en volgens het klassieke canon geconstrueerd, waarschijnlijk adequaat voor een kleine stad als Antium. Om het gebouw gemakkelijker toegankelijk te maken voor burgers, en mogelijk ook bezoekers uit de streek, lag het langs de invalswegen aan de rand van de stad (Chiarucci 1989, 82). Antium moet vroeger ook een stadion en groot thermencomplex gehad hebben, want beide waren nog zichtbaar in de 18de eeuw. Het stadion was, samen met de spelen die er gehouden werden, verbonden met de “politieke en dynastieke doeleinden” van de keizers. Helaas is het hele gebied nu door moderne gebouwen bedekt (Humphrey 1986, 578; Chiarucci 1989, 91). In het centrum lag een portiek met achttien rijkelijk versierde zuilen, mogelijk gebouwd door een keizerlijke vrijgelatene (Chiarucci 1989, 90). Twee aquaducten zorgden voor de watertoevoer, en hoewel

ze niet door een keizer gebouwd waren, werd één ervan hersteld door Antoninus Pius (Chiarucci 1989, 53 en 79; Vittucci 2000, 77). De meeste openbare gebouwen lijken uit de periode van Nero te stammen, maar we hebben ook bouwinscripties van Hadrianus en Commodus (CIL 10, 6654 en 6697). Eerstgenoemde toonde zijn vroomheid tegenover de goden door het herstel van een “*aedem [...] vetustate corruptam*” (CIL 10, 6652).

De keizers hadden tevens factorijen in of nabij de stad, maar die lijken vooral uit de late Oudheid te stammen. De meeste inscripties (CIL 10, 8043,10-13; CIL 15, 159,14 en 383,9) vermelden “*opus doliare ex praediis Augustorum*”. Zo een meervoud is veel gebruikelijker in de late Oudheid. Eén inscriptie verwijst naar een “*domini nostri Augusti*” (CIL 10, 8043,8), een titel die uit de tweede eeuw of vroege derde eeuw kan stammen. De vele factorijen van de keizers zijn vooral een interessante demonstratie van de reikwijdte van keizerlijke invloed (zie ook bijlage B, afbeelding 3). Niet alleen hadden de keizers vele villa’s, paleizen, landerijen, monumenten en havens, maar zelfs bakstenen werden onder hun gezag – en met hun stempels – gemaakt.

Nero toonde ook op andere momenten zijn voorkeur voor de stad, en vestigde er een nieuwe kolonie van veteranen. Het ging om *primipilares*, de eerste honderdmannen van een legioen, een belangrijke en goedbetaalde positie (Suetonius, *Nero* 9; Tacitus, *Annales* XIV.27; Dobson 1972; Chiarucci 1989, 14). In het circus van Antium hield de keizer feesten voor de Domitiaanse en Claudiaanse families. Die waren groots genoeg om opgemerkt te worden door Tacitus (Tacitus, *Annales* XV.23). Nero demonstreerde in de eerste plaats zijn *pietas*, vroomheid, als een heerser die zijn voorgangers en familie eerde (Hekster 2009, 96-97). Tegelijkertijd benadrukte hij zijn nauwe band met de stad. Een keizerlijke vrijgelatene van Nero hield op een andere gelegenheid een gladiatorenshow (Plinius de Oudere XXXV.33.51-52). Volgens Humphrey had de keizer al Griekse spelen gesticht te Antium, maar het is onduidelijk waar deze informatie vandaan komt (Humphrey 1986, 566). Nog een ander spektakel uit de tijd van Nero was zijn befaamde triomftocht, na zijn overwinningen in de panhelleense spelen in Griekenland. De keizer trok langs Napels, Antium en Alba, om dan verder te reizen richting Rome. Daarbij liet Nero telkens een deel van de muur van de stad afbreken (“*mos hieroniarum est*”) en reed dan binnen op witte schimmels, in de vierspan die Augustus bij zijn triomf had gebruikt (Suetonius, *Nero* 25). De *triumphus* benadrukte dus de glorie van de keizer en zijn band met de stichter van het rijk. Antium werd waarschijnlijk in de hoedanigheid van zijn geboorteplaats en één van zijn favoriete steden (zoals Napels)

bezocht. Alba was in mythes met de familie van de Caesars verbonden (Champlin 2003, 232-233). Eenmaal kreeg Antium de hele senaat te zien, toen die naar de stad trok om de keizer te feliciteren met de geboorte van zijn dochter (Tacitus, *Annales* XV.39 en XV.23).

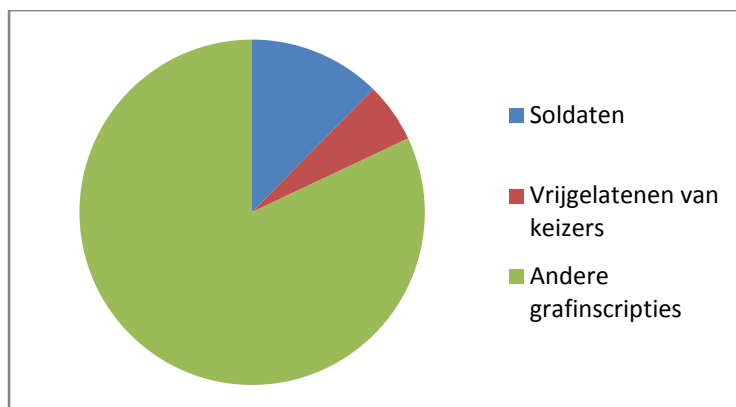
Keizerlijke voorkeur zorgde duidelijk voor veel festiviteiten onder Nero, waarbij de keizer zijn eigen macht en weldaden, zijn vroomheid en zijn band met Antium benadrukte. Beacham benadrukt dat feesten en festivals boodschappen van rijkdom, macht, vroomheid en militaire capaciteit stuurden. Door de keizers werden ze gebruikt om een ideologische boodschap te zenden en de legitimiteit van het principaat te versterken (Beacham 2005, 161-162 en 167). De stad had ongetwijfeld nog andere feesten, festivals en processies. Een voorstelling uit Antium toont ons een processie, juist aangekomen bij een tempel in het centrum van de stad (bijlage B, afbeelding 4). De meeste processies in het keizerrijk waren voor de goden, waaronder ook de keizer, en het is aan te nemen dat deze optocht de heersers van het universum eerde.

Tenslotte kunnen we nog even teruggrijpen op een vraag die al verschillende keren aan bod is gekomen: wie werd 'blootgesteld' aan de beeldvorming van de keizers binnen Antium? Vier groepen lijken te verschijnen. Ten eerste was er de plaatselijke bevolking, die altaren, tempels en culten voor de keizers zag verschijnen. Op het forum en andere locatie konden ze beelden van de keizers, of gebouwen die met hun hulp geconstrueerd waren, bewonderen. Nabij lag Nero's paleis, en mogelijk nog andere keizerlijke villa's, duidelijk bewijs van keizerlijke rijkdom. Daarnaast waren er nog processies en feesten voor keizers en goden.

Een tweede groep waren reizigers die via land of zee aankwamen te Antium. Zij konden een indrukwekkende haven, met vuurtoren en monumentale golfbrekers, opslagplaatsen en een gigantische villa bewonderen. De haven en haar gebouwen konden voor hen de rol van de keizer als weldoener, die zorgde voor de handel en de aanvoer van graan, symboliseren (Plinius de Jongere, *Panegyriek* 29.1-2; Broekaert en Zuiderhoek 2011). Bezoekers konden tegelijkertijd via het altijd uitstekende en waarschijnlijk verbeterde wegennetwerk (Marzano 2007, 174) de stad bereiken en haar monumenten bezichtigen. Waarschijnlijk kwamen mensen uit de streek om opvoeringen in het theater, of andere festiviteiten bij te wonen, een bekend fenomeen in de Romeinse wereld (Ovidius, *Ars Amandi* I.171-174 en *Ex Ponte* II.1.23-24; Tacitus, *Annales* XII.56 en XIV.17; Bruun 2009, 131).

Het keizerlijke hof werd, als derde – en belangrijkste – belangengroep, het meest blootgesteld aan het beeld van de keizer. De gigantische villa met al haar pracht maakte hen duidelijk wie hun meester was – en waarom hij die positie bekleedde. De onderstaande grafiek (grafiek 1; gegevens in bijlage C, 2.5; opmerkingen bij de statistische methode in bijlage C, 1) suggereert dat verschillende keizerlijke vrijgelatenen in de buurt van de stad verbleven. Eerder zagen we al dat één van die vrijgelatenen een schouwspel organiseerde in de stad, een andere mogelijk een portiek construeerde. Keizerlijke vrijgelatenen waren dankzij de gunst van hun ex-meesters, en tot ergernis van sommige antieke schrijvers, een rijke en machtige groep onder de Julisch-Claudische dynastie (Cassius Dio LXI.34.4 en LXII.14.1-3).

Een vierde en nog niet vermelde groep waren soldaten. Chiarucci (1989, 86) gelooft dat er een militair detachement aanwezig was in de stad. De grafinscripties suggereren dat ook: naast graven van keizerlijke vrijgelatenen zijn er ook vrij veel (12,4%) van legionairs en mariniers gevonden. Helaas is de *sample* vrij klein, dus of het werkelijk over een detachement gaat, eerder dan oud-soldaten die toevallig in de stad woonden en stierven, blijft onzeker. Legionairs waren tegelijkertijd een herinnering aan de militaire macht van Rome en een belangrijke doelgroep voor beeldvorming. Het monumentale Antium had ongetwijfeld indruk op hen gemaakt.

Grafiek 1: Grafinscripties uit Antium (n=89)

Onze tweede stad staat nu bekend als Civitavecchia, in de Oudheid droeg ze de naam Centumcellae. Deze nederzetting ligt 70 kilometer ten noorden van Rome en verscheen op het Itinerarium en de Peutinger kaart (Caruso 1998, 34; bijlage A, kaart 1). Hoewel archeologische resten duiden op bewoning vanaf het Neolithicum, komt de stad tot de tweede eeuw niet voor in de literaire bronnen (Caruso 1998, 33-34). De antieke resten van

Civitavecchia hebben zwaar geleden onder bombardementen tijdens de Tweede Wereldoorlog (Quilici 1993, 64). Een aantal vrij recente archeologische campagnes (o.a. bij Forte Michelangelo: Caruso 2006) hebben delen van de antieke haven en stad blootgelegd, maar gedetailleerde informatie blijft schaars. Aanvullende gegevens komen uit oude beschrijvingen en tekeningen, maar identificaties blijven onzeker (Quilici 1993, 64-66).

De eerste vermelding van Centumcellae komt uit de brieven van Plinius de Jongere. Die hielp Trajanus als assistent bij de keizerlijke rechtspraak en logeerde samen met de keizer in een mooi huis vlakbij een natuurlijke baai (Plinius de Jongere, *Brieven* VI.31.1). Nabij de stad zijn de resten van die villa mogelijk teruggevonden (Correnti 1990, 210; Marconi 1998, 197). Net als in Antium was het gebouw een duidelijk teken van keizerlijke aanwezigheid en symbool van zijn macht. Hoewel Plinius geen details geeft, was het “mooie huis” ongetwijfeld, net als de paleizen te Rome, Tivoli, Antium of Aquileia, een aangename en rijkelijk versierde verblijfplaats. De opgravingen lijken daar ook op te duiden (Correnti 1990, 210-211; Donderer 1995, 632). Tevens toonde het, zeker samen met zijn uitgebreide werken binnen de stad, Trajanus’ interesse in de streek en mogelijk lokte het andere bemiddelde landbezitters (Marzano 2007, 173-174; ook Maffei 1990, 233-239). Dankzij Plinius weten we dat de keizer hier recht sprak, een belangrijk aspect van heerschappij bij haast alle volkeren, inclusief de Romeinen (ook Plinius de Jongere, *Brieven* II.11 en IV.22). Interessant is bovendien de suggestie van enkele moderne auteurs. Zij denken dat de naam van de stad afgeleid werd van de keizerlijke villa, die beschikte over “honderd kamers” (Correnti 1990; 209-211).

Plinius zag persoonlijk hoe de keizer begon met de baai van Centumcellae in een haven om te toveren. Er werden twee golfbrekers geconstrueerd, één links en één rechts van de inham. Daarnaast werd een eiland opgeworpen om de aankomende golven te breken. Voor die constructies werden grote stenen gebruikt en de haven zou de naam van haar maker krijgen (Plinius de Jongere, *Brieven* VI.31.15-17). De laat-Romeinse schrijver Rutilius Namatianus passeerde de stad tijdens zijn befaamde zeereis, en zijn beschrijving komt goed overeen met die van Plinius. Hij beschreef de haven als een “amfitheater van water” (*aequoreum amphitheatrum*) omsloten door golfbrekers, met een artificieel eiland nabij de ingangen, waar twee vuurtorens staan. Daarnaast was er nog een binnenste haven, omringd door gebouwen, die de schepen tegen de kracht van de winden beschermden (Rutilius Namatianus, *De reditu*

suo I.237-248). Afbeelding 6, gebaseerd op een aquarel uit de 17de eeuw, geeft een idee hoe de haven er ooit uitzag (Quilici 1993, 65; bijlage B; ook bijlage A, kaart 7).

De constructie van de haven van Centumcellae past binnen de interesse van keizer Trajanus voor ‘nutsgebouwen’. Zo was hij als bouwer actief in Aquileia, Tarracina, Gortyn, Curium en Milete. In Antiochië richtte hij baden, een aquaduct en theater op (Boatwright 2002, 262-263 en 267). Hij toonde, net als verschillende andere keizers, belangstelling voor havens, en hij legde er nieuwe aan te Centumcellae en Ancona (Waters 1969, 402-403; Caruso en Vaudo 2006, 102). In zijn panegyriek voor de keizer verbond Plinius de bouw van havens en wegen door Trajanus vooral met de keizerlijke plicht zorg te dragen voor handel en graanbevoorrading. Volkeren die op grote afstand van elkaar woonden, werden met elkaar verbonden (Plinius de Jongere, *Panegyriek* 29.1-2). De visie van Plinius, bij zijn aantreden als consul, vinden we ook bij de officiële beeldvorming terug. Een inscriptie op de boog van Ancona benadrukte hoe Trajanus en zijn vrouw Italië toegankelijk hadden gemaakt (CIL 9, 5894 = ILS 298). Niet toevallig stond de inscriptie opzichtig in een havenstad opgesteld, vlakbij de zee:

“[...]”

*Imp(eratori) Caesari divi Nervae filio) Nervae
Traiano Optimo Aug(usto) Germanic(o)
Dacico pont(ifici) max(imo) tr(ibunicia) pot(estate) XVIII imp(eratori) IX
co(n)s(uli) VI p(atri) p(atriciae) providentissimo principi
senatus p(opulus)q(ue) R(omanus) quod accessum
Italiae hoc etiam addito ex pecunia sua
portu tutiorem navigantibus reddiderit [...]”*

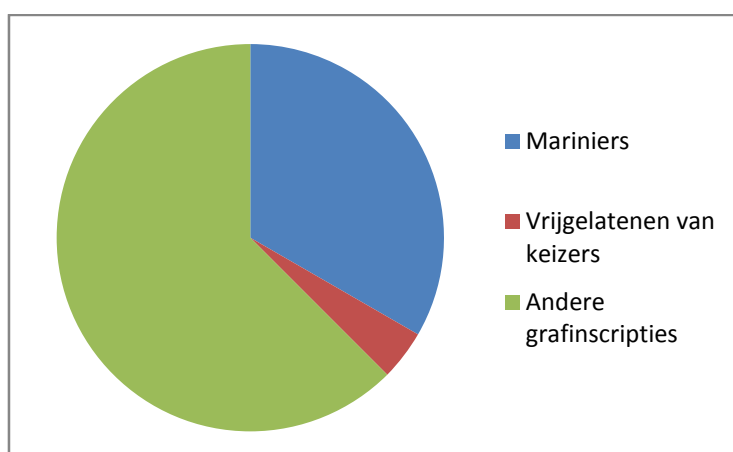
Caruso en Vaudo zien de haven, terecht, als een aanvulling op de bevoorrading van Rome, een probleem dat de meeste keizers bezighield. Zij geloven dat de stad een strategische rol speelde en bedoeld was om de functie van bevoorrading met Ostia te delen. Daarom werd ze een *municipium* en kreeg ze een permanente afdeling van de vloot van Misenum en Ravenna (Caruso en Vaudo 2006, 102). Haar rol was wel klein in vergelijking met die van Ostia en Puteoli, twee grote en belangrijke havens die bovendien dicht bij de hoofdstad lagen. Ongetwijfeld had Centumcellae net als Antium een *aanvullende* rol, om de graanbevoorrading nog veiliger maken (Caruso en Vaudo 2006, 102).

Modern onderzoek heeft aangetoond dat de twee golfbrekers elk 400 meter lang waren. Het antieke muurwerk, inclusief bogen, is gedeeltelijk bewaard gebleven. Daarnaast was er het artificiële eiland met twee vuurtorens, dat als “*offshore breakwater*” hielp met het beheersen van de gevaarlijke getijden. De torens zijn grote ronde bouwwerken met dikke muren, die mogelijk ook voor militaire controle gebruikt werden (Quilici 1993, 68, 73 en 76-77; Caruso 1998, 35-36; Oleson 2008, 663). Ondanks de “natuurlijke baai” waar de stad over beschikte, was de haven een volledig artificiële prestatie, waarbij alleen de goede geologische structuur een helpende hand toestak (Quilici 1993, 63 en 66-67; Caruso 1998, 35). De literaire bronnen blijken trouwens niet enkel in hun beschrijving van de haven correct te zijn. Hoewel Correnti beweert dat er op Plinius na geen bewijs is dat de haven de naam van haar schepper kreeg, tonen twee inscripties dat laatstgenoemde toch gelijk heeft: *Portus Traiani* (CIL 11, 6675,5; CIL 15, 6; Correnti 1990, 209). Een passage uit Namatianus suggereert bovendien dat reizigers de namen van de havens wel degelijk opmerkten (Rutilius Namatianus, *De reditu suo* I.292). Net als in Ostia/Portus, en waarschijnlijk te Antium, werd men herinnerd aan de welwillende macht van de keizer.

In de haven zelf zijn verschillende indrukwekkende *horrea* (magazijnen) teruggevonden met zuilenportieken aan de voorkant, naast andere gebouwen direct verbonden aan de zeevaart. Er was ook een “arsenaal” voor de schepen, barakken en een groot gebouw dat vermoedelijk dienst deed als zetel voor de vlootcommandant. Daar is een mooie mozaïekvloer teruggevonden (Quilici 1993, 65; Caruso 1998, 36-37). De stad had een indrukwekkende basiliek en recent archeologisch onderzoek heeft drie keizerlijke bustes aan het licht gebracht. De onderzoekers geloven ook een straat met portiek te hebben gevonden, waar “manifestaties met politieke betekenis” konden plaatsvinden (Quilici 1993, 66; Caruso 1998, 37; Caruso 2001, 261-263). Hoewel enkele structuren uit een vroegere periode stammen, zijn de meeste archeologische resten uit de tijd van Trajanus (Caruso en Vaudo 2006, 106-108). In Forte Michelangelo werd een groot gebouw uit zijn tijd teruggevonden, met resten van een mozaïekvloer en bloemmotieven (Caruso en Vaudo 2006, 106-109). De keizer construeerde verder een aquaduct en thermen. Mogelijk plande hij de stad nog verder uit te bouwen, maar gooiden de Dacische oorlogen roet in het eten (Brunori 1990; Marconi 1998, 204). Onder de Severi werden herstellingswerken aan gebouwen en haven uitgevoerd (Correnti 1990, 214).

De keizerscultus was vertegenwoordigd in de stad: de orde van de Augustales wordt in inscripties vermeld (CIL 11, 3336, 3339 en 3543). Marcus Aurelius kreeg een wijding van de bakkers, waarschijnlijk een beeld, en tegen het einde van de eerste eeuw was er een cultus voor de *genius* van de keizer (CIL 11, 3517a en 3551). Misschien valt uit de namen van de inscriptie, vermoedelijk “Cocceius” en “Pannychis”, waarschijnlijk vreemdelingen of vrijgelaten slaven, op te maken dat het hier om private verering ging.

Dezelfde vier groepen die we eerder in Antium tegen kwamen, verschijnen ook te Centumcellae. Hoewel we nu minder bewijs hebben, kon de plaatselijke bevolking in elk geval keizerlijke beelden zien, de keizerlijke cultus beleven en hun kostelijke gebouwen bewonderen. Grote thermen, aquaducten en havens waren uitzonderlijk dure ondernemingen, waarvoor steden zwaar in de schulden moesten gaan (Thornton 1986, 43; Alcock 1993, 126). De hulp van een keizer was dus erg welkom, en inscripties herinnerden bewoners en bezoekers eraan wie de ankerplaats had laten bouwen. Keizerlijke weldaden hadden deze gebouwen aan de stad geschonken. De opslagplaatsen wezen op zijn rol als voorziener van graan, de grote zetel van de vlootafdeling aan de keizerlijke vrede en zijn militaire macht. Buiten leden van de vloot uit Ravenna en Misenum waren hier ook soldaten aanwezig, omwille van strategische redenen of als lijfwacht voor de keizer (Sirago 1983-1984, 94; Marconi 1998, 204). Mariniers vertegenwoordigen maar liefst 33% van dit erg *beperkt* monster (grafiek 2; bijlage C, 2.6). Dankzij Plinius weten we dat op zijn minst één, en ongetwijfeld vele andere leden van het hof, in de keizerlijke villa onderdak vonden.

Grafiek 2: Grafinscripties uit Centumcellae (n=48)

De verering van de keizers als goden wordt begrijpelijker wanneer we hun enorme invloed op de geschiedenis van deze twee steden in beschouwing nemen. Te Antium was Nero architect van een gigantische haven en een heleboel publieke gebouwen. Zijn opvolgers zetten dit werk verder en ontvingen daarvoor beelden en eren. Centumcellae wordt door Marconi “*un dono del porto*” genoemd (Marconi 1998, 205), maar de bloei van de stad is in feite aan Trajanus toe te schrijven, die niet enkel de haven, maar ook verschillende monumenten liet bouwen. Als de stad in de volgende eeuwen snel achteruitging (Marconi 1998, 204), is dat misschien te wijten aan verminderde keizerlijke steun. Het bewijs uit beide steden lijkt ook te botsen met de vaststelling van Boatwright, die gelooft dat de keizerlijke bouwactiviteiten in de Italiaanse steden en de provincies verwaarloosbaar waren (Boatwright 2002, 259). Het klopt dat keizerlijk patronage slechts een fractie van alle openbare gebouwen in het rijk hielp construeren, en veel gebouwen in deze twee steden kwam ongetwijfeld zonder hun hulp tot stand. Maar de bloei en versiering met monumenten van Antium en Centumcellae kwam dankzij de keizers, vooral Nero en Trajanus, tot stand.

Hoe valt het te verklaren dat juist deze steden steun kregen van de keizers? Antium had niet enkel geluk als een favoriete verblijfplaats van Nero, maar de keizer gebruikte haar ook om de handel en graanbevoorrading van Rome te versterken. Trajanus had hetzelfde idee met zijn werken te Centumcellae, een nederzetting met een keizerlijke villa in de nabijheid. Persoonlijke interesse werd gecombineerd met het belang van deze twee steden binnen het ‘systeem’ van het keizerrijk. Rickman is het eens met die analyse: hij gelooft dat persoonlijke en strategische interesses, gecombineerd met een verlangen als weldoener gezien te worden, de motivatie waren voor de uitbouw van havens (Rickman 1985, 108-109 en 111; Rickman 2008, 11). Dat was overigens waarom Rome zoveel aandacht kreeg: ze was de hoofdstad, het politieke, culturele en zelfs religieuze centrum van het rijk. De senaat verbleef er, net als vele rijke ridders en bijna een miljoen andere mensen. Rome verwaarlozen betekende, gedurende het principaat, de macht opgeven. Persoonlijke en strategische redenen, gecombineerd met een zorg voor imago, zullen als motivatie ook in de volgende hoofdstukken interessant zijn.

Wat kunnen we zeggen over de beeldvorming, de ‘aanwezigheid’ van de keizers? In beide steden (hoewel we meer bewijs hebben voor Antium) zien we dat de keizers gebouwen oprichtten, waarop ze in ruil beelden en culten kregen. Het valt te vermoeden dat de steden feesten en processies organiseerden voor hun heersers, en Antium ontving er zelfs een paar van de keizer. De keizerlijke macht was ook aanwezig dankzij de luisterrijke villa’s die zich

in de buurt van de stadsgrenzen bevonden. De primaire functie van de havens was ongetwijfeld militair en economisch, maar ze waren tegelijkertijd indrukwekkende en kostelijke *statements* van de keizerlijke macht, gepropagandeerd via inscripties. De gebouwen binnen de haven, monumenten en opslagplaatsen, versterkten die symbolische boodschap – zelfs als dat op een bewust niveau niet de bedoeling was.³ Bij beide havens kunnen we minstens vier groepen toeschouwers onderscheiden: de plaatselijke bevolking, bezoekers (reizigers of handelaars), soldaten en mariniers en de leden van het hof (algemener: de elite). Dat zijn overigens ook bij de volgende hoofdstukken interessante categorieën.

---

³ Want opnieuw was de belangrijkste reden voor het bouwen van graanopslagplaatsen nabij de ankerplaatsen praktisch en economisch. We zullen later (in hoofdstuk 7) nog terugkomen op hun secundaire, symbolische kenmerken.

5. MILITAIRE HAVENS: RAVENNA EN MISENUM

“One whose humanitarian care extends to all under his command, whose trustworthiness and justice win the alliance of neighbouring nations, who understands the signs of the sky above, the patterns of the earth below, and the affairs of humanity in between, and who regards all people as his family, is a world-class leader, one who cannot be opposed.”

(Zhuge Liang *Commentary on Sun Tzu* p. 41-42)

Augustus' heerschappij bracht een revolutie teweeg binnen de Romeinse samenleving. Op militair vlak zorgde hij voor een nieuwe organisatie en positionering van leger en vloot. Twee Italiaanse steden, Ravenna en Misenum, werden zetels van de marine, elk met een prefect aan het hoofd (Tacitus, *Annales* IV.5; Suetonius, *Divus Augustus* 49.1; Vegetius, *Epitoma Rei Militaris* IV.31-32; bijlage A, kaart 2). Misenum was verantwoordelijk voor het westelijke deel van de Middellandse Zee, Ravenna voor het oostelijke stuk. Vanuit de eerste basis konden schepen snel Gallië en Spanje bereiken, vanuit de tweede waren Epirus, Macedonië en Griekenland vlakbij (Vegetius, *Epitoma Rei Militaris* IV.31-32; Sirago 1983-1984, 95 en 97). Het is daarom dat Suetonius kan beweren dat Augustus bij de verschillende oorlogen die hij niet persoonlijk uitvocht “niet ver van het front was”. Hij verbleef immers in Ravenna of Aquileia (Suetonius, *Divus Augustus* 20). Onder de opvolgers van de eerste keizer werden nog verschillende vloten en havens toegevoegd aan het militaire systeem. Claudius richtte een vloot op voor Engeland, Nero voor Pontus, de Flaviërs voor Pannonië en Moesia, Trajanus voor Syrië en Marcus Aurelius voor Libië (Reddé 1986, 313-314, 316, 502 en 508; Frassinetti 2005, 68; bijlage A, kaart 3). Ravenna en Misenum bleven hun rol ongewijzigd vervullen onder het principaat.

Volgens Suetonius was de functie van de vloot “de zeeën te beschermen” (Suetonius, *Divus Augustus* 49.1; Reddé 1986, 334 en 412). Ondanks discussie rond het onderwerp, valt aan te nemen dat het bevechten van piraterij een deel van die bescherming was, net als het verzorgen van transport en communicatie (Reddé 1986, 399-400, 445 en 451-452; Frassinetti 2005, 68-69). Philo verkondigt dat de zeeën bevrijd werden van piraten. Kooplui waren in hun plaats gekomen (Philo, *De Legatione Ad Gaium* XXI.146). Augustus zelf werd op een dag gegroet door de matrozen van een Alexandrijns schip op weg naar Puteoli. Zij riepen dat ze dankzij hem leefden en over het water zeilden. Hun vrijheid en fortuin hadden ze aan hem te danken

(Suetonius, *Divus Augustus* 98; Plinius de Oudere II.45.117-118). In Augustus' politieke testament was de vernietiging van de zeerovers belangrijk genoeg om vermeld te worden (Augustus, *Res Gestae* 25). De bescherming van de onderdanen en de *pax* van het rijk waren daarenboven essentiële en druk gepropagandeerde taken van de Romeinse keizers (Ovidius, *Fasti* I.281-285 en *Ex Ponte* II.7.67-68; Horatius, *Odes* I.12; Hohlfelder 2008, 2 en *supra*). De Middellandse Zee werd een stuk veiliger onder het principaat en pas in de derde eeuw zou piraterij weer een serieus probleem worden (Frassinetti 2005, 70).

We richten ons eerst op Ravenna. Slechts een paar literaire bronnen vermelden de stad die als één van de ankerpunten van de Romeinse vloot functioneerde. Strabo vertelt dat ze in een moerassig gebied lag. Daarom was ze geheel op *pilae* gebouwd en werd ze doorkruist door kanalen, wat in ons geestesoog een soort antiek Venetië suggereert. Vitruvius zegt dat alle gebouwen in de stad omwille van de moerassige aard van de streek els gebruikten voor hun funderingen. Die boom blijft lang goed en neemt weinig vocht op. Plinius vermeldt een kanaal dat door de stad liep, de "*fossa Augusta*", vermoedelijk een werkstuk van de eerste keizer (Strabo V.1.7; Vitruvius II.9.10-11; Plinius de Oudere III.16.118). Ravenna was dus verre van een typische Romeinse stad.

Archeologisch is ons bewijs ook eerder mager. Veel resten uit het vroege keizerrijk zijn verdwenen onder moderne bewoning, heel wat ander materiaal is niet of slecht gepubliceerd (Reddé 1986, 177; Maioli 2005, 46). Vooral onze kennis van de antieke haven is beperkt. We weten dat Augustus haar uitbouwde als uitvalsbasis voor de Romeinse vloot, en volgens Jordanes bood die ankerplaats plaats aan 250 schepen (Giovanni 1985, 18; Lilli 1998, 19-20). Lange tijd was het moeilijk om de haven van Augustus te identificeren: foto's demonstreerden weliswaar havenwerken, maar die waren erg moeilijk chronologisch te plaatsen. G. Schmiedt heeft de haven "in grote lijnen" herkend. Hij ontdekte een ankerplaats die via een kanaal met de zee verbonden was. In de buurt daarvan lag Classis, basis van de vloot, reeds vermeld in een inscriptie uit de tijd van Tiberius. Daar zijn misschien de resten van een vuurtoren en verschillende andere structuren gevonden, waaronder een kamp uit de 4de-5de eeuw. Misidentificaties blijven een mogelijkheid, en de chronologische problemen zijn nog niet volledig opgelost (Giovanni 1985, 19; Reddé 1986, 178-182; Lilli 1998, 22; Manzelli 2000, 183).

De haven werd beschermd door twee golfbrekers van aanzienlijke afmetingen, en de zuidelijke beschikte over een klein eiland. De precieze locatie van de vuurtoren blijft voorlopig onzeker, maar resten wijzen op een locatie bij de zuidelijke golfbreker (Giovanni 1985, 19; Lilli 1998, 22-25; Manzelli 2005, 40). In 2005 vond een eerder zeldzame ontdekking van twee structuren van monumentaal karakter plaats. Manzelli suggereert dat we ons de haven misschien zoals Puteoli moeten voorstellen, met magazijnen, arsenalen en andere gebouwen (Manzelli 2005, 39-40). De aanwezigheid van de Romeinse vloot maakte zulke structuren inderdaad onontbeerlijk. Zijn hypothese dat er mogelijk een triomfboog op de golfbreker stond (Manzelli 2000, 206), is echter enkel en alleen gebaseerd op een analogie met Puteoli. Onder Trajanus vonden waarschijnlijk nog verbeteringen aan de haven plaats (Manzelli 2000, 164-165 en 234). Documenten uit de twaalfde eeuw vermelden bovendien een “*portus Gai Caesaris*” (Lilli 1998, 20). Gaat het hier om een vergissing, of om een onbekende haven, gebouwd door – bijvoorbeeld – Caligula? Van de *fossa Augusta* hebben we sporen gevonden in het noordwesten van de stad (Lilli 1998, 19; Manzelli 2000, 161). Die was mogelijk ook bedoeld om de overstroming van de lokale rivier Reno te voorkomen (Reddé 1986, 178), een verwezenlijking die de keizer misschien heeft gepropagandeerd, zoals andere keizers te Ostia deden (*infra*). Het was aan een zijtak van dit kanaal dat een commerciële tegenhanger van de haven werd gebouwd, de Portus Coriandri (Lilli 1998, 26; Maioli 2005, 47). Het kanaal sneed door de stad, en aan de oevers ervan waren muurwerken en aanlegplaatsen in hout en steen (Manzelli 2000, 161).

We weten iets meer over de stad zelf. Ravenna maakte een enorme bevolkingsexpansie mee onder de heerschappij van Augustus. Er was ongetwijfeld een forum met bijbehorend *Capitolium* (Maioli 2005, 47) en waarschijnlijk vonden er een heleboel publieke werken plaats. We weten van tempels voor Mars en Neptunus uit deze periode, en later werden nog meer monumenten opgericht (Manzelli 2000, 230 en 234; Giovannini 1985, 24). De straatnamen in het zuiden van de stad doen vermoeden dat daar ooit een amfitheater lag. De kerk Sant’Andrea Maggiore was in de tweede eeuw mogelijk een basiliek, Sant’Agnese werd op de ruïnes van de tempel van Hercules gebouwd (Manzelli 2000, 91, 97 en 136). Op verschillende plaatsen zijn resten van het aquaduct dat Trajanus bouwde, aangetroffen, en een inscriptie getuigt dat deze constructie door een keizer uit de late Oudheid hersteld werd (CIL 11, 11; Manzelli 2000, 116-117, 141 en 234). Giovannini gelooft dat de basilica Herculis een plaats was voor de keizerlijke cultus (Giovannini 1985, 24). Zeker in de late Oudheid hadden de keizers een paleis binnen de muren, een *domus Augusta*, waar Honorianus verbleef. Een

nabijgelegen brug ontleende haar naam eraan: de Ponte di Augusto (Manzelli 2000, 52). Net als te Antium zijn er hier vrij veel inscripties die naar werkplaatsen verwijzen, gevonden. De gebruikte namen voor de keizers lijken op het principaat te duiden (CIL 15, 211,28, 214,9, 685,09, 708,22, 718,12 en 811,21; CIL 15, 195,24 is waarschijnlijk uit een latere periode). Eén vermeldt de consuls en stamt uit 123 (CIL 15, 810,13).

De stad beschikte waarschijnlijk – en zeker in de late Oudheid – over de bescherming van muren (Manzelli 2000, 94 en 211). Eén van de poorten, ten zuidwesten van de stad, op een plaats waar de verschillende wegen rond de stad samenkwamen, staat nu bekend als de “Port’ Aurea” (Giovanni 1985, 19; bijlage B, afbeelding 8). Volgens de traditie werd ze door Claudius gebouwd in 43 n.C., en er is ook een inscriptie van de keizer gevonden (Manzelli 2000, 91):

“*Ti(berius) Claudius Drusi F(ilius) Caesar Aug(ustus) Germanicus Pont(ifex) Max(imus) Tri(bunicia) Pot(estas) II Co(n)s(ul) Desig(natus) Imperator III P(ater) P(atriciae) dedit.*”

De namen en titels zijn gebruikelijk voor keizer Claudius en zijn naam staat in de nominatief, zo benadrukkend dat het de keizer zelf is die deze poort wijdt. Aangezien hij voor de tweede maal zijn *tribunicia potestas* bekleedt en voor een derde keer *imperator* is, stamt de inscriptie inderdaad uit 43. We hebben ook een goed idee hoe de poort er ooit uitzag dankzij de vondst van een middeleeuws zegel: er waren twee ingangen en decoratie met zuilen, decoratieve schilden en vegetale motieven, geliefd bij de rurale bevolking van Italië (Clarke 2003, 26 en 28; bijlage B, afbeelding 8). Het geheel doet ons natuurlijk denken aan een triomfboog en het is deels daarom dat sommige auteurs denken dat Ravenna in de eerste eeuw nog geen muren had. Deze “poort” was gewoon een triomfboog aan de stadsgrens (Manzelli 2000, 92-93; Giovannini 1985, 22-23; Manzelli 2005, 39). Natuurlijk kan het evengoed de monumentale ingang van de stad geweest zijn.

De poort/triomfboog is te verbinden met Claudius’ succesvolle expeditie naar Engeland. De overwinningen op dat eiland waren onder meer bedoeld om zijn imago als heerser en militair bevelhebber te versterken, en zijn terugkeer ging daarom gepaard met een triomf en feestelijkheden. Als permanente herinnering aan de campagne kreeg zijn zoon bovendien de naam Britannicus: Claudius vierde niet enkel zijn overwinning “*but also his own emerging dynasty.*” De senaat stemde hem bovendien vele eren, spelen en triomfbogen (Cassius Dio

LX.21-22; Barrett 1996, 117; Osgood 2011, 87 en 91-92). Dit was duidelijk één van die bogen, bedoeld om de bevolking via visueel effect en inscriptie te herinneren aan de glorie die keizer Claudius had verworven op een afgelegen eiland. In Sagalassos werd in hetzelfde jaar een soortgelijke boog aan de *princeps* gewijd (Waelkens en Poblome 2011, 80, 86 en 95). Te Ravenna kunnen we de reden voor de constructie nog preciezer duiden. Een passage uit Plinius de Oudere beschrijft hoe Claudius op een indrukwekkend schip – “eerder een paleis” – vanuit de haven van Ravenna uitvoer om zijn triomf over Engeland te vieren (Plinius de Oudere III.16.119). Het was gebruikelijk voor steden om het bezoek van een keizer met inscripties en gebouwen te gedenken (Hojte 2009, 108; ook Birley 1997, 162, 164, 170 en 173) en de boog, mogelijk bekostigd door de keizer zelf, was hier het resultaat van.

Nu kunnen we ons op het befaamde “Ravenna reliëf” richten, bewaard in de architectuur van de San Vitale kerk (Jucker 1976, 237; bijlage B, afbeelding 7). Vermoedelijk maakte het deel uit van een monumentaal altaar, hoewel ook een ereboog tot de mogelijkheden behoort. Het is overigens maar één van twee fragmentaire panelen. Het tweede toont een offerprocessie, wat de mogelijkheid van een altaar, gewijd aan de keizerscultus, alleen maar versterkt (Jucker 1976, 243; Pollini 1981, 117-118). Het reliëf is duidelijk een stuk uit het vroege keizerrijk, maar preciezere datering blijft moeilijk. Sommigen hebben de periode Augustus-Tiberius gesuggereerd, anderen Claudius-Nero. De tweede visie is nu vrijwel consensus geworden (Jucker 1976, 239; Pollini 1981, 118) en is ook waarschijnlijker, omwille van de gemakkelijkst te herkennen figuur, Augustus, helemaal rechts afgebeeld. Het gaat om een vergoddelijkte afbeelding van de keizer, gekroond met een eikenkrans en met een verdwenen speer in zijn hand, als Mars of heerser over de wereld. Het is een pose, bekend van andere beelden van de keizer en zijn opvolgers (Jucker 1976, 244; Pollini 1981, 119-120). Een dergelijke voorstelling van Augustus binnen Italië, duidelijk als god, is niet onmogelijk, maar wel onwaarschijnlijk onder zijn heerschappij. De zittende vrouw links is vermoedelijk een godin, omwille van haar pose. Pietas is een mogelijkheid (Pollini 1981, 118), maar bij gebrek aan attributen is het onmogelijk zeker te zijn.

Dat laat nog drie figuren en vele mogelijkheden open. Jucker gelooft dat de jongeman in harnas aan de linkerkant Germanicus is, heroïsch afgebeeld na zijn dood. Hij zegt dat de figuur naast hem, met ontbloot lichaam, een kind is. Nero is mogelijk, maar de auteur acht Drusus Major waarschijnlijker. De staande vrouwelijke figuur, Livia, is naast haar man afgebeeld. Andere mogelijkheden, zoals Tiberius, zijn onwaarschijnlijk – omdat die

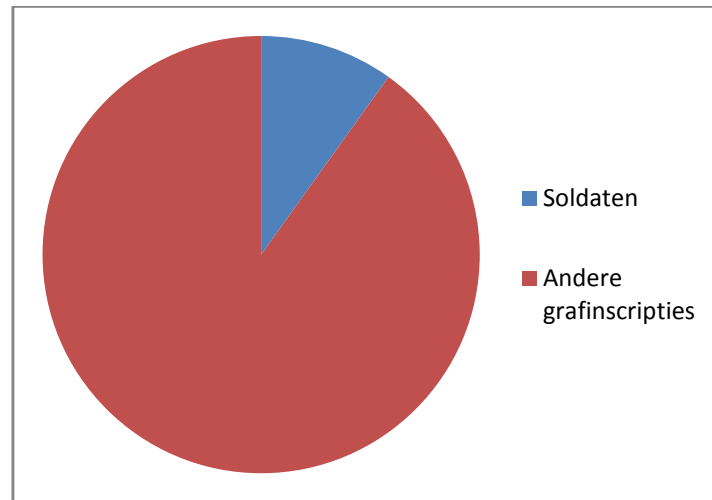
bijvoorbeeld niet geëerd werd door Claudius, onder wie het reliëf volgens hem werd opgericht (Jucker 1976, 251-254 en 266-267). Pollini's visie is aantrekkelijk. De vrouw naast Augustus is ongetwijfeld Livia (hoewel de auteur Antonia Minor als een andere mogelijkheid laat), misschien als Venus Genetrix afgebeeld. Augustus/Mars staat dus naast zijn geliefde Livia/Venus. Dat laat de twee moeilijkste figuren over. De jongeman, heroïsch halfnaakt, was vermoedelijk een jonger lid van de keizerlijke familie, Germanicus. De figuur links, met het zwaard op de veste en ooit een bronzen speer, is een volwassen figuur met neiging naar "vlezig gezicht". Iconografisch lijkt hij niet op Tiberius, Claudius of Agrippa. Pollini gelooft dat het hier om Gnaeus Domitius Ahenobarbus gaat, van wie helaas geen literaire beschrijving, of numismatisch portret, overblijft. Net als bij de "Caere groep" zou het om een reliëf gaan uit de vroege periode van Nero, een bewijs van zijn *pietas*. De Domitii hadden trouwens veel bezit in de buurt van Ravenna, en Pollini suggereert daarom dat het reliëf uit een gymnasium van de keizer komt (Pollini 1981, 120-125, 127-128, 132, 136-137). De identificatie van de twee linkse mannelijke figuren is sterk verbonden met de correcte datering, en rond het onderwerp zal ongetwijfeld nog inkt vloeien.

Precieze identificatie is binnen deze proef echter niet essentieel. Belangrijk is dat het hier om een reliëf gaat met leden van de keizerlijke familie, vermoedelijk afkomstig van een altaar verbonden met de keizerscultus. Naast de suggestie van Giovannini (*supra*), getuigen een paar inscripties van het bestaan hiervan. Eén is een *pro salute* wijding uit het late keizerrijk, van de Augustales. Een tweede verwijst naar de goddelijke kracht (*numen*) van de keizer, en een passage uit Ovidius getuigt dat die al aan het begin van de eerste eeuw geëerd werd met wierrook en wijn (Ovidius, *Ex Ponte* III.1.161-164). De inscriptie stamt opnieuw uit een late periode, mogelijk de derde eeuw (CIL 11, 2 en 12). Daarnaast schonk een vrijgelatene van Septimus Severus een wijding (een beeld?) aan zijn keizer, voor zijn overwinning en veilige terugkeer. Zoals gebruikelijk wordt de keizer met zijn 'legitieme' voorgangers verbonden: Antoninus Pius, Commodus – die hij had vergoddelijkt – en Pertinax (CIL 11, 8; Cassius Dio LXXV.7.4-8.1).

Net als in het vorige hoofdstuk, zijn plaatselijke bewoners en bezoekers logische doelgroepen voor "beeldvorming" in de stad Ravenna. Soldaten waren inderdaad sterk aanwezig binnen de stad en vertegenwoordigen ongeveer 10% van de grafinscripties (grafiek 3; bijlage C, 2.4). Uit het principaat stammen geen inscripties van keizerlijke vrijgelatenen. In de late Oudheid

hadden de keizers hier natuurlijk wel hun paleis en verbleef het hof in de stad.⁴ Opnieuw konden deze groepen een haven met golfbrekers, vuurtoren en indrukwekkende gebouwen bewonderen. Het kamp van de vloot was een herinnering aan de militaire macht van het rijk en ook hier waren er verschillende monumenten tot stand gekomen dankzij keizerlijke interventie, of ter ere van hen: een triomfboog, aquaduct, reliëf voor de keizerscultus en een aantal wijdingen en beelden.

Grafiek 3: Grafinscripties uit Ravenna (n=212)

De haven te Misenum was de ware zetel van de vloot, want Ravenna speelde in vergelijking slechts een hulprol binnen het keizerlijke systeem (Frassinetti 2005, 69). Agrippa was verantwoordelijk voor de uitbouw ervan. Aanvankelijk verkoos hij het nabijgelegen Portus Julius, dat vanaf 37 v.C. als haven van de militaire vloot functioneerde. Maar omwille van het gebrek aan ruimte voor de grotere schepen werd Misenum in 12 v.C. de nieuwe basis. De haven was goed gepositioneerd voor de verdediging van Campanië, Puteoli, de naburige kanalen en westelijke wateren (Paget 1971, 27 en 31; Reddé 1986, 313; Russo 2005, 57). Augustus gaf Misenum tegelijkertijd de status van kolonie (Borriello en D'Ambrosio 1979, 25). Hoewel de nederzetting erg belangrijk was, is ze nooit opgegraven (Reddé 1986, 186). Alleen het heiligdom van de Augustales is uitgebreid bestudeerd (*infra*). Heel wat resten zijn echter nog zichtbaar aan de oppervlakte, andere zijn bekend uit oude verslagen en tekeningen. Recent is onze kennis aangevuld door de onderwaterarcheologie.

⁴ Honorius verbleef te Ravenna en Claudius Claudianus wijdde verschillende gedichten aan hem, zie bijvoorbeeld de *Huwelijkszang voor Honorius en Maria*.

Omwille van de aanwezigheid van de vloot, was een groot deel van de stedelijke bewoning rond de haven geconcentreerd (Borrielo en D'Ambrosio 1979, 26). Die had twee bassins en golfbrekers, met een onderbouw van *pilae* en bovenbouw van bogen. De golfbrekers lagen in de buurt van Punta Terrone en Punta Pennate (Paget 1971, 29; Borrielo en D'Ambrosio 1979, 133; Gianfrotta 1998, 155-159). De zuidelijkste was de langste en had twee series pijlers, de andere één (Russo 2005, 59 en 62). Gianfrotta beschrijft de vondst van een beeld dat gevonden werd in de haven, mogelijk "*Iside Faria*". Volgens hem stond de godin op de golfbreker, kijkend naar Egypte, en zij was, zoals we al zagen bij Antium, een gebruikelijke figuur binnen havens. Er was natuurlijk ook een grote *pharos*, waarvan de resten op de Punta del Poggio gevonden werden (Borrielo en D'Ambrosio 1979, 122). Eén hypothetische reconstructie, op basis van de plattegrond en afbeeldingen van vuurtorens, geeft een idee hoe indrukwekkend dit type bouwwerk was (bijlage B, afbeelding 11). We weten daarenboven van de aanwezigheid van een prefectuur. Die lag bij de Punta Sarparella, zoals Plinius de Jongere getuigt, op een zichtbare en commanderende heuvel nabij de haven, een goede locatie voor de controle van de scheepvaart (Plinius de Jongere, *Brieven* 6.20; Paget 1971, 30; Borrielo en D'Ambrosio 1979, 26, 27 en 134). *Horrea* werden ook in de haven aangetroffen en onderwateronderzoek heeft nog een groot havencomplex aan het licht gebracht, versierd met een mozaïekvloer (Borrielo en D'Ambrosio 1979, 26; Gianfrotta 1998, 170-171 en 173).

Andere vondsten uit de zee geven ons een idee hoe de kust er ooit uitzag. Er zijn beelden, zuilen, basissen en architecturale fragmenten van eergebouwen opgedoken, waaronder een standbeeldbasis opgedragen aan keizer Lucius Verus (Gianfrotta 1996, 71; Gianfrotta 1998, 159). Behalve opslagplaatsen en installaties verbonden aan de vloot, was er binnen de haven dus plaats voor architecturale versiering. Beelden voor goden en de keizers waren tevens aanwezig.

De stad had thermen, een theater en een basilica uit de periode van Vespasianus. In de buurt van die laatste twee werden verschillende beelden gevonden, onder andere van Vespasianus en Titus (Paget 1971, 30; Borrielo en D'Ambrosio 1979, 27, 139 en 144). In het begin van de Julisch-Claudische periode werd een aquaduct gebouwd om de vloot van water te voorzien, en verschillende waterleidingen functioneerden nog in de vierde eeuw, toen ze de streek met water bevoorraden. De *Piscina mirabile*, een groep grote cisternen, vormen vermoedelijk het eindpunt van het eerste aquaduct (Borrielo en D'Ambrosio 1979, 33, 118 en 121). De stad had ook een "*pons versatilis*", een befaamde houten brug, gebouwd door Augustus en hersteld in

159 (Russo 2005, 62). Misenum beschikte natuurlijk over een forum, en daar stond als symbool van de vloot een beeld van de “*classis Tutelae*”. Volgens D’Arms lag het hoofdkwartier van de vloot nabij (AE 2000, 344; D’Arms 2000, 128). Hoewel de meeste inscripties van keizerlijke beelden uit het Augustalium lijken te komen, werden basissen gevonden die mogelijk in de stad zelf stonden (AE 2000, 345a-b; CIL 10, 3340). Eén is gewijd voor de terugkeer en overwinning van de keizer, maar stamt waarschijnlijk uit het late keizerrijk (CIL 10, 3342a).

Er zijn verschillende tempels bekend uit de stad: Mercurius, Venus, Asclepius en de Mater Deum werden vereerd. De keizers hadden tevens hun cultus, en volgens Borrielo en D’Ambrosio was de verering van Augustus en zijn familie de “officiële religie” van de stad (Borrielo en D’Ambrosio 1979, 26). De Augustales orde speelde binnen de verering van de heersers natuurlijk een belangrijke rol. We weten dat ze publieke ritens vervulden aan de voet van keizerlijke beelden, “*pregnant with both imperial and civic meaning*” (D’Arms 2000, 129). Hun heiligdom, vermeld in een inscriptie, is vrij goed bewaard gebleven (AE 1993, 473; Ostrow 1985, 75). Het bevatte beelden van verschillende goden, waaronder niet alleen Apollo en Asclepius, maar ook Fortuna en Abundantia, twee godinnen die nauw verbonden werden met de keizers: mensen hadden geluk en overvloed te danken aan hun goede heersers. De tempel zelf had een centrale ruimte met een halfcirkelvormig achterste gedeelte, waar de beeltenissen van een heleboel keizers opgesteld stonden. Er werden vele basissen gevonden, maar ook de resten van een beeld van Vespasianus en Titus en een ruitbeeld van Domitianus. Zo een beeld was vrij uitzonderlijk, kostelijk en had oorspronkelijk een religieuze betekenis (AE 1993, 476; Houbby-Nielsen 1988, 123; Adamo Muscettola 2000, 79, 81 en 102). Het gezicht van Domitianus was veranderd in dat van Nerva: omwille van de grote kosten was het vaak gemakkelijker beeltenissen van ‘slechte’ keizers te hergebruiken. Symbolisch hield het tegelijkertijd een *damnatio memoriae* in (Varner 2000, 12; Flower 2006 voor het onderwerp). Bij de *pronaos* – waarschijnlijk onder Antoninus Pius gebouwd – stonden aan de twee uiteinden beelden van Victoria, godin van de overwinning. Er stonden basissen voor de *genius* Augustus, Nerva en Trajanus (AE 1975, 211; Borrielo en D’Ambrosio 1979, 138-139; Ostrow 1985, 75). Het fronton van de tempel was gewijd door een priesteres, Cassia Victoria (AE 1993, 477). Het reliëf toont Antoninus Pius en Faustina Major of Marcus Aurelius en Faustina Minor. Het koppel is omringd door twee Victorias, die een krans omhooghouden (Adamo Muscettola 2000, 91 en 94; bijlage B, afbeelding 10).

Hier krijgen we een blik op de indruk die de tempel moet hebben gemaakt op bezoekers. Aangekomen bij de *pronaos* zagen ze verschillende beelden van de keizers en zijn *genius*. De voorkant en fronton van de eigenlijke tempel toonden beelden van de overwinning, essentieel deel van de keizerlijke beeldvorming. Bij hun vergaderingen en religieuze rituelen waren de leden van de orde in de aanwezigheid van de keizers, vertegenwoordigd door hun beelden.

Adamo Muscettola (2000, 81-83) zegt dat de beelden van Vespasianus en Titus naakt waren afgebeeld, en dat deze afbeelding als “*guerresca*” gebeurde omdat een groot deel van de bevolking van Misenum ofwel soldaat was, of van mariniers afstamde. Dat hoeft helemaal niet, want beeltenissen van de keizers als helden of generaals spraken het overgrote merendeel van de Romeinse bevolking aan. Bovendien waren deze beelden enkel *binnen* de tempel te zien, en dus vooral voor de ogen van de Augustales bedoeld, een orde die grotendeels uit de kringen van vrijgelatenen werd gerekruteerd (Ostrow 1985, 64). Hoewel de verering van de keizers waarschijnlijk ouder is, werd de tempel opgericht onder Domitianus. Ze was vooral bedoeld om zijn voorgangers Vespasianus en Titus met cultus te eren. Zelf werd Domitianus er ook vereerd en zijn ruitersbeeld is misschien, zoals op andere plaatsen, te verbinden met zijn plannen voor een Parthische oorlog (Adamo Muscettola 2000, 88-89). Een *corona civica* werd aangetroffen binnen de tempel. Dat was een eikenkrans die tijdens de republiek als een eerbewijs geschonken werd aan soldaten die het leven van een medeburger hadden gered. Omdat Augustus de burgeroorlogen had beëindigd en vrede had gebracht, werd een eikenkrans boven zijn deur geplaatst (Plutarchus, *Moralia* 286A; Augustus, *Res Gestae* 34; Ovidius, *Fasti* I.612-613 en *Tristia* III.1.35-46). Zo kreeg een republikeins symbool een sterke keizerlijke lading – de *princeps* als redder van de staat – en werd het de meest gebruikte hoofdtooi van het vroege rijk. Net als in Ostia, moet het voorwerp hier in verband staan met de keizerlijke cultus (Zanker 1990, 93; Adamo Muscettola 2000, 97; Fejfer 2008, 374). Van de twee basissen voor Nerva uit de tempel, was één versierd met *patera* en *simpulum*, symbolen van de priesterlijke macht van de heerser (AE 1993, 471 en 474). De andere benadrukt vooral de vroomheid van de Augustales leden die zorgden voor de opstelling van het beeld (AE 1993, 473). De inscripties op basissen voor goden uit de tempel en de rest van Misenum zijn eveneens interessant. Verschillende wijdingen verbinden god en keizer namelijk met elkaar (AE 1993, 467, 469-470 en 475).

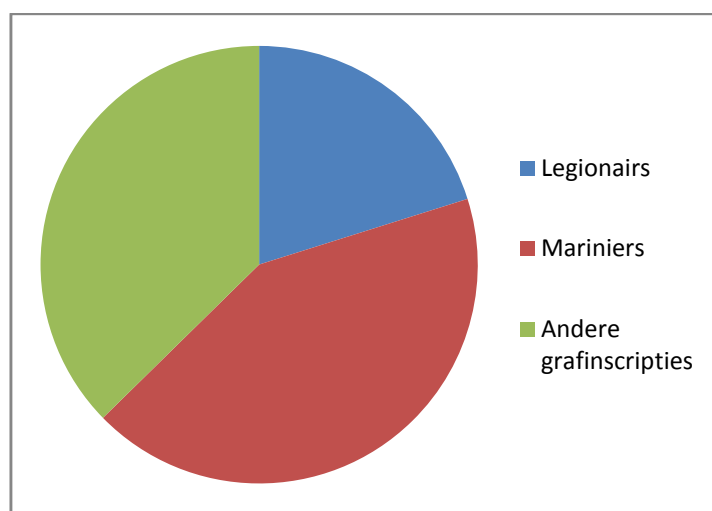
Niet alleen in het heiligdom van de Augustales, maar op verschillende plaatsen in de stad werden sporen van marmer en decoratie uit verschillende periodes teruggevonden. De resten

van kapitelen werden tevens verspreid ontdekt (Borrielo en D’Ambrosio 1979, 122, 141 en 143). We zijn al verschillende keren marmeren beelden, zuilen en decoratie tegengekomen in de havensteden en bouwwerken van de keizers. Daarbij moeten we onthouden dat marmer voor de Romeinen erg mooi en duur materiaal was. Namatianus beschrijft hoe dat van Luna bedekt is met een stralende glans en lelies overtreft in schoonheid (Rutilius Namatianus, *De reditu suo* II.65-68). Voor de Romeinen symboliseerde marmer rijkdom en macht en had de steensoort zelfs koninklijke bijklanken. Dat was één van de redenen voor de keizers om de productie bijna geheel in eigen handen te houden. Vooral de polychrome soorten werden zelden bij private bouwwerken gezien, en de aanwezigheid van dit dure materiaal suggereert altijd keizerlijke inmenging. Het Romeinse publiek was uitzonderlijk “visueel literair” en zou bij marmer ongetwijfeld aan de keizers en het bereik van hun macht herinnerd worden (Fant 1988, 149-150; Fany 1992, 117; Davies 2007, 306 en 323).

Volgens Russo maakte ook de aanwezigheid en continuïteit van keizerlijke residenties in de regio het gebied optimaal voor een haven (Russo 2005, 59). Tiberius had er een oude villa van Lucullus verworven en alle Julisch-Claudische keizers verbleven regelmatig in de buurt. Voor Nero was zijn villa bij de stad “*quasi abituale*” (Tacitus, *Annales* VI.50; Sirago 1983-1984, 100). De villa van Agrippina te Bauli, befaamd omwille van het verhaal van Tacitus over het ‘complot’ van Nero tegen zijn moeder, lag waarschijnlijk in de buurt, tussen Poggio Cove en Punta Pennata (Tacitus, *Annales* XIV.3-8; Paget 1971, 33). Van feestelijkheden is nauwelijks iets bekend, maar er was in elk geval genoeg te beleven binnen Campanië. Recent onderzoek suggereert overigens dat streekbewoners zelfs naar de grote keizerlijke feesten te Rome trokken (*supra*; Tuck 2008-2009, 136-137 en 140-141).

De bronnen suggereren dat Misenum een bijzondere Italiaanse stad was. Ten eerste bestond een aanzienlijk deel van de bevolking uit mariniers, mogelijk tienduizend man onder Nero (D’Arms 1970, 81), en vele anderen waren op één of andere manier – via huwelijk of afstamming bijvoorbeeld – met deze soldaten verbonden. Daarnaast waren het vooral niet-Italianen, uit de oostelijke provincies, die dienst deden op de Romeinse vloten. Dat had een invloed op de samenstelling van de lokale bevolking zoals blijkt uit namen op grafinschriften. Die tonen mensen afkomstig uit provincies zoals Afrika, Egypte en Cilicië (D’Arms 1973, 153; Sirago 1983-1984, 99; Russo 2005, 63). Analyse van de grafinscripties demonstreert dat een aanzienlijk deel van de bevolking, al valt niet te zeggen hoeveel precies, inderdaad uit legionairs en zeelui bestond: maar liefst 62,7% van de inscripties zijn van soldaten (grafiek 4,

bijlage C, 2.3). Volgens Russo ging het om bekwame zeilers, met een absolute toewijding aan de keizer, en ook Sirago heeft het over de trouw die de vloot vaak toonde aan haar keizers (Sirago 1983-1984, 102-103; Russo 2005, 59). De tweede vaststelling is moeilijk te bewijzen, hoewel legers vaak een geïnstitutionaliseerd conservatisme vertonen, trouw aan de heersende dynastie (zie Tacitus, *Historiae* I.5). Bevolking en soldaten hadden hier trouwens weinig reden om in opstand te komen: onder de keizers genoot Misenum van alle gemakken die een Italiaanse stad kon bieden.

Grafiek 4: Grafinscripties uit Misenum (n=308)

Ravenna en Misenum waren gedurende de republiek onaanzienlijke nederzettingen geweest. Maar de acties van Augustus brachten daar verandering in: als zetels voor de keizerlijke vloot waren beide locaties uitstekend geschikt voor de verdediging van het Romeinse rijk. Hun strategisch belang was de oorzaak van verdere keizerlijke interesse. Onze informatie is vaak vaag of onvolledig, maar we zien dat de bevolking van beide steden aanzienlijk groeide. Ondertussen werden ze versierd met monumenten die hen aan de keizers herinnerden. Standbeelden, culten, offers en inscripties deden hetzelfde. De soldaten, hun kampen en de prefectuur van Misenum demonstreerden de militaire capaciteit van het rijk, maar tevens de beschermende functie van het rijk: waar ooit piraten de zeeën hadden beheerst, controleerden snelle Romeinse galleien nu de wateren. Ze brachten handel in hun kielzog.

6. DE GRAANHAVENS VAN ROME: PUTEOLI

“The day was altogether favorable to the occasion, which was about to assemble the populace within the walls of the amphitheatre [van Puteoli]; an edifice, second in extent and splendor only to that which, soon afterwards, under the munificent reign of Titus, arose to adorn the capitol. It was indeed a magnificent structure, as the brilliant light of the autumn day fell full upon its semi-circular front of marble, which presented the appearance of several successive porticos, beautifully ornamented, rising one upon another to the summit [...]” (J.W. Brown, *Julia of Baiae, or the Days of Nero* p. 239-240)

Puteoli, gelegen in Campanië, ten zuiden van Rome (bijlage A, kaart 1), werd al in de late republiek een belangrijk knooppunt voor de bevoorrading van de hoofdstad. Ostia had niet voldoende capaciteit en Puteoli was een grote en goedgelegen haven (Piromallo 2004, 268). Goederen konden vanuit de stad, en via de Tiber, in Rome raken (Fellmeth 1991, 3). Augustus stichtte de “Colonia Iulia Augusta”. Onder Nero braken rellen uit tussen elite en volk, die door een praetoriaanse cohort moesten onderdrukt worden, maar Puteoli kreeg toch de privileges van een kolonie, met de naam “Colonia Claudia Neronis” (Tacitus, *Annales* XIII.48 en XIV.27). Omdat winden, kliffen en stormen zeevaart gevaarlijk maakten, probeerde Nero bovendien een kanaal graven, dat liep van het meer Avernus, nabij Puteoli, tot Ostia. Dat zou de bevoorrading van Rome een stuk veiliger gemaakt hebben (Suetonius, Nero 31; Meiggs 1960, 57-58). De Flaviërs veranderden de naam van de stad in “Colonia Flavia Augusta” (CIL 10, 1653 en 1900a-b; Camodeca 1994, 110; Camodeca 2000, 99). Het vroege keizerrijk was een fase van bouwexpansie en vernieuwing (Steuernagel 2004, 45), maar met de bouw van de havens van Claudius en Trajanus te Ostia nam het belang van Puteoli als graanleverancier af. De haven bleef echter functioneren en er was nog genoeg andere economische activiteit. De stad kende zelfs nog een heropleving onder Constantinus. Pas in de vierde eeuw trad er echt verval op (Meiggs 1960, 56; D’Arms 1974, 104-105, 118-121). Over de eigenlijke opgravingen binnen Puteoli is helaas relatief weinig informatie beschikbaar. Demma’s studie over de stad is erg nuttig, maar beperkt zich tot de monumenten (Demma 2007).

In elk geval hebben we hier meer informatie over hoe de haven er zelf eruitzag. Eerst kijken we even naar nog een indrukwekkend symbool van de keizerlijke zorg voor het volk: de aankomst van de graanvloot uit Alexandrië. In een vaak geciteerde brief (recent: Erdkamp

2011, 57) vertelt Seneca over het enthousiasme dat samenging met de komst van de Alexandrijnse schepen. Toen die aan de horizon gezien werden, verspreidde het bericht zich snel en iedereen uit de streek ging kijken naar hun aankomst. Op de golfbreker verzamelde zich een grote massa toeschouwers (Seneca de Jongere, *Brieven* 77.1). Lucianus beschrijft de aankomst van de Egyptische graanvloot in de Piraeus, op doortocht naar het westen. Samippus vertelt met ontzag over de omvang van het schip, dat een heel leger zou kunnen meedragen, of genoeg graan om Attica een heel jaar te voeden. De decoratie en de figuren van Isis, naar wie dit schip genoemd was, dragen eveneens zijn bewondering weg (Lucianus, *Schip of wensen* 1 en 5-6). Het was overigens te Puteoli dat een Alexandrijns schip Augustus gegroet had als haar weldoener (Suetonius, *Divus Augustus* 98).

Instinctief zouden we een associatie tussen graanvloot en keizer als foutief verwerpen. Als wij de Amerikaanse vloot voor anker zien liggen, associëren we die bijvoorbeeld met de natie, niet met de huidige president. Nationalisme is echter een uitvinding van de 19de eeuw, en past niet binnen het denkkader van de Romeinen. Voor hen waren staat en keizer gelijk en de keizer was bovendien het belangrijkste symbool van eenheid binnen het rijk, een “*deeply resonant symbol*” (Noreña 2011, 1 en 5). Het was de keizer die Egypte graantribuit oplegden, de bevoorrading van Rome verzorgde en die daad propageerde. Zeker te Puteoli was de associatie met de keizer dus logisch, en het was één van de vele demonstraties van zijn grote macht. Wie anders kon een vloot van zulke gigantische schepen uitsturen?

Binnen de haven konden toeschouwers nog andere demonstraties van keizerlijke macht bewonderen. Eerst verwijzen we nog naar twee literaire schetsen van een andere monumentale haven: Alexandrië. Philo beschreef haar in één van zijn werken. Hij schrijft over een grote tempel, ter ere van Augustus, op de plaats van diens ontschepping. Dit gebouw was mooi versierd, gevuld met offers, standbeelden, gouden en zilveren decoratie, op grote hoogte gelegen. In de buurt lagen tuinen, terrassen en bibliotheken. Philo noemt de tempel een symbool van hoop en veiligheid voor zij die wegzeilen, of aankomen in de haven (Philo, *De Legatione Ad Gaium* XXII.151). Strabo geeft een uitgebreide beschrijving van de stad en vertelt over de Sema, het museum, gymnasium en het paleis van de koningen. Hij begint zijn bespreking met de vuurtoren en haven, en scheidt zo een “*sense of monumentality, and [...] emphasises both the beauty and utility of the harbour.*” (Strabo XVII.1; Alston 2002, 145). Beeldvorming had in deze belangrijke haven dus impact op reizigers.

Nog comparatief bewijs komt van de zuil van Trajanus. Een eerste afbeelding toont de bogenstructuur die blijkbaar gebruikelijk was voor golfbrekers en Romeinse havens (bijlage B, afbeelding 15; ook Brandon et al. 2008). De tweede laat de aankomst van de keizer in Dalmatië zien. Hier duiken weer monumenten op binnen de eigenlijke haven. Aan de kade, bovenaan rechts, verschijnt een eremonument versierd met guirlandes (bijlage B, afbeelding 16). Nog een afbeelding, vermoedelijk van de haven van Ancona, toont een triomfboog met drie figuren. Het is best mogelijk dat het hier om leden van de keizerlijke familie gaat (bijlage B, afbeelding 17). Tenslotte is er nog een mozaïek uit Leptis Magna. Het geeft aanvullend bewijs voor de opbouw van de grote havens in het keizerrijk. We zien een kade, ondersteund door pijlers, met schepen en een indrukwekkend gebouw met zuilen en fronton, mogelijk een tempel gericht naar de kust (bijlage B, afbeelding 13).

Terug naar Puteoli. Plinius de Oudere vertelt ons over een schilder genaamd Ludius. Die leefde in de tijd van Augustus en introduceerde de mode de muren van huizen met plezierige landschappen en figuren te bedekken. Hij begon ook delen van het *domus* met de voorstellingen van “maritieme steden” te beschilderen, omdat die een plezierig zicht waren (Plinius de Oudere XXXV.37). Een aantal van deze schilderijen zijn bewaard gebleven. Eén, uit Stabia, stelt waarschijnlijk het havenzicht van Puteoli voor (bijlage B, afbeelding 12; Gianfrotta 1996, 72 denkt eerder dat het om Misenum gaat). We zien een haven, gebouwd op pijlers, met indrukwekkende gebouwen, geconstrueerd met bogen en zuilen, zoals we ook te Leptis Magna konden aanschouwen. Even interessant zijn de minstens zeven zuilen, met beelden op de top, verspreid opgesteld binnen de haven. Heersers en goden zijn de meest voor de hand liggende mogelijkheden voor deze, waarschijnlijk mannelijke, beeltenissen. Een verhoogde positie zorgde ervoor dat de standbeelden op grote afstand gezien konden worden en het was tegelijkertijd een manier om iemand boven andere stervelingen te verheffen (Plinius de Oudere XXXIV.11.27; Plinius de Jongere, *Panegyriek* 52; Fejfer 2008, 394). Dat was enkel passend voor onsterfelijken en keizers.

Voor ons zijn de glazen flesjes van Puteoli, waarschijnlijk souvenirs die “*geneeskrachtig vocht*” bevatten, nog interessanter. Ze hadden voorstellingen van de stad (Waele 2000, 42 en 48; bijlage B, afbeelding 14). We kijken driemaal naar een vereenvoudigde weergave van de haven. Hoewel enkele details verschillen, zien we – tweemaal rechts, eenmaal links – de grote golfbreker van Puteoli, met “*pilae*” en “*pelagu(s)*” als inscripties, opduiken. Twee triomfbogen staan op de golfbreker en de eerste heeft vier paarden met een mannelijke figuur

erachter. Dat is uiteraard Neptunus, een passende god voor het begroeten van zeereizigers. De tweede boog toont een aantal Tritonen. Daarnaast duiken hier weer figuren op zuilen op, en hier is het duidelijk dat ze speren, misschien scepters, vasthouden (ook Waele 2000, 45). Dat het hier om keizerlijke beelden gaat, is een plausibele veronderstelling. In de Hellenistische periode was het normaal geworden voor de Griekse vorsten om zich in standbeelden met een lans af te beelden, symbool van hun militaire macht en de manier waarop ze hun land “met de speer” hadden veroverd. De Romeinse keizers, sterk beïnvloed door Hellenistische koninklijke iconografie, hadden deze pose vervolgens overgenomen. We hebben al gezien hoe Augustus op het Ravenna reliëf met een – verdwenen – speer in de hand verscheen (Mehl 1980-1981; Smith 1993, 206-207; Billows 1995, 25-28; Levick 2010, 257).

Een illustratie van Bartoli, gepubliceerd door Bellori, geeft nog een indruk hoe de haven eruitzag. Twee versies van deze tekening, die verschillen in een paar details, zijn bewaard gebleven. Als opschrift leest één “*ex antiqua pictura*” (Vittucci 2000, 87; bijlage B, afbeelding 18). Vittucci heeft in een uitgebreide maar onovertuigende analyse geopperd dat de afbeelding in feite de haven van Antium voorstelt. Zijn eerste argument is dat het antieke schilderij afkomstig is uit de villa Cesi, bij de Capo d’Anzio, en Bartoli beschreef het als “de haven van Antium, die nu die van Neptunus wordt genoemd” (Vittucci 2000, 92 en 99). Maar een ligging vlakbij Antium garandeert niet dat het om die haven gaat. Artiësten te Palestrina waren perfect in staat een mozaïek te scheppen van het verafgelegen Egypte. Een datering van de afbeelding is door het verlies van het origineel vrijwel onmogelijk geworden, maar het goed mogelijk dat de illustratie overigens dateert van *voor* de havenwerken van Nero in Antium.

Vittucci besteedt bovendien weinig aandacht aan het belangrijkste bewijs tegen zijn stelling: de souvenirflesjes. Die zijn *zeker* afkomstig uit Puteoli en tonen een stad die goed lijkt op die van Bartoli’s tekening. Vittucci argumenteert daarom dat decoratie met Neptunus, zeepaarden e.d. normaal moet geweest zijn binnen havens. Bovendien werden er in Antium twee ruitfiguren aangetroffen: een Amazone en een barbaar die een paar mensen vertrappelen (Vittucci 2000, 100-101). De beelden lijken helaas helemaal niet op die van Bartoli’s afbeelding en de rest van zijn stelling is moeilijk te onderbouwen. Van de boogstructuur van de golfbreker kunnen we vrijwel zeker zeggen dat die wijdverspreid was en Neptunus was vermoedelijk vaak, op erg diverse manieren, aanwezig binnen havens. De overeenkomst in de voorstelling van de golfbreker is echter te sterk om te negeren: bogen en zuilen, in de exacte

volgorde die ook op het schilderij gevolgd wordt. Een ander tegenargument vormt het verschijnen van één lange en monumentale golfbreker op de tekening en de flesjes: Antium had meerdere exemplaren. Vittucci argumenteert dat het “eiland” links via een weg verbonden is met het vasteland, en dus gaat het volgens hem om de linkse golfbreker, de plaats waar de toren stond. Zelf geeft hij toe dat er onzekerheden en problemen zijn: waarom is de vuurtoren, bijvoorbeeld, niet afgebeeld (Vittucci 2000, 96 en 102)? Het recente onderzoek binnen de haven van Antium levert extra moeilijkheden op: waarom zien we de twee buitenste golfbrekers, maar niet de binnenste die onlangs ontdekt werd (Felici 2001, 123; bijlage A, kaart 6)? Voor Puteoli zorgt het eiland weliswaar ook voor problemen. Misschien gaat het om de nabijgelegen kaap van Misenum, met artistieke vrijheid dichterbij geplaatst.

Vittucci probeert tevens de verschillende gebouwen van de stad te identificeren, maar dat blijkt erg moeilijk te zijn. Apollo had inderdaad een cultus in Antium en er waren opslagplaatsen en villa’s nabij de stad (Vittucci 2000, 105). Zulke gebouwen waren echter overal aanwezig. Vreemder nog is zijn betoog rond de “*portex Neptuni*” die op de afbeelding verschijnt nabij de golfbreker. Volgens Vittucci gaat het om een *porticus*. En hoewel hij weet dat Cicero een portiek van Neptunus te Puteoli vermeldt, gelooft hij eerder dat het hier om het naamloze exemplaar van Nero’s vrijgelatene gaat (*supra*). In de buurt daarvan zou een befaamd beeld van Neptunus, niet aanwezig in het schilderij, hebben gestaan – en daar komt de naam vandaan (Vittucci 2000, 112-115). De auteur verkiest een ingewikkelde en onmogelijk te bewijzen hypothese boven een duidelijke vermelding in het bronnenmateriaal. De identificatie van de afbeelding met Puteoli is geen absolute zekerheid, maar blijft de meest waarschijnlijke optie.

Het schilderij van Bartoli toont een triomfboog, vervolgens twee zuilen met beelden, nog een boog en wederom twee zuilen met standbeelden. Die stelden (*supra*) mogelijk keizers voor. Volgens deze tekening bevonden er zich ook twee ruitbeelden op de kade. Verschillende befaamde kunstwerken toonden Alexander te paard en opnieuw hadden de keizers zijn voorbeeld – en dat van zijn Griekse opvolgers – gevolgd. Vooral de keizers maakten dus kans op een kostbaar en goed zichtbaar ruitbeeld. Statius vertelt over een ruitbeeld van Alexander, vervaardigd door Lysippus, waarvan het hoofd vervangen werd door dat van Domitianus, en een ander beeld van Domitianus/Nerva zijn we al te Misenum tegengekomen (Statius, *Silvae* I.1.84-86; Waele 2000, 46).

Verschillende reisverslagen geven ons eveneens een idee hoe de haven er ooit uitzag. S. Smith vermeldt niet alleen “*seventeen columns of imperishable concrete*”, maar zegt dat hij onder water nog resten zag van gebouwen die ooit nabij de zee stonden: vloeren, tempels, zuilenhallen (Smith 1865, 18-19). M. Starke vertelt over de massieve pilaren van de golfbreker, een prachtig werk, en een opvallende vuurtoren (Starke 1833, 335-336).

Maar modern archeologisch onderzoek is natuurlijk belangrijker. De golfbreker bestaat nog steeds en is 372 meter lang met 15 *pilae* van indrukwekkende omvang. Wanneer hij precies gebouwd werd, is onzeker. 39 v.C. is als datum geopperd en Beloch geloofde op basis van een gedicht van Antiphilus van Byzantium dat de constructie plaatsvond onder Augustus. Het stuk heeft het over de bouw van θαλάσση τείχεα door de Romeinen (*Anthologia Palatina* VII.379). Camodeca vermeldt echter, correct, een gedicht van diezelfde dichter uit de tijd van Nero, waarin de keizer geëerd wordt voor de bevrijding van Rhodos (*Anthologia Palatina* IX.178; Suetonius *Nero* 7; Camodeca 1994, 111).⁵ Piromallo volgt deze toewijzing en roemt de golfbreker als één van de indrukwekkendste architecturale werken van de Oudheid (Piromallo 2004, 273). Het was in elk geval een werkstuk van het keizerrijk en de in verval geraakte *pilae* werden vervolgens door Antoninus Pius hersteld naar een belofte van Hadrianus, de goddelijke vader van de keizer (CIL 10, 1640 en 1641). De kust is vermoedelijk het best voor te stellen als een continue reeks aanlegplaatsen en portieken. Het ging om “*daring and impressive shipyards never before realized on such a scale*” (Gianfrotta 1996, 65; Steuernagel 2004, 46). In de haven en de stad zijn een heleboel *horrea* gevonden, bedoeld om de grote hoeveelheden graan uit Egypte, mogelijk tussen de 700000 en 100000 ton, en Afrika op te slaan (Camodeca 1994, 108-109; Camodeca 2001, 99 en 102). De haven was dus een groot complex van graanopslagplaatsen, aanlegplaatsen en andere structuren, waaronder ook keizerlijke monumenten (D’Arms 1970, 82; Rickman 2008, 6).

Van de stad zelf zijn relatief veel monumenten bewaard gebleven, en inscripties vullen onze kennis aan – vooral omdat de context van verschillende bekend is. Net als in Ancona, had Trajanus in Puteoli een boog die zijn “openstellen” van Italië gedacht. Puteoli en Ancona waren logische posities voor die bogen, omdat het twee belangrijke plaatsen waren langs waar

---

⁵ Volledigheidshalve moet ik toevoegen dat het gedicht ook naar Tiberius zou kunnen verwijzen, maar voor Puteoli zijn Claudius of Nero inderdaad goede kandidaten, gezien hun belangstelling in dit soort werken en Nero’s persoonlijke interesse in de stad.

men Italië kon bereiken. Daarnaast was er mogelijk een ereboog voor Domitianus (Laurence 1999, 51; Steuernagel 2004, 52).

Nog altijd goed bewaard is het amfitheater, één van de grotere uit het Romeinse rijk (nummer 10 op 48 volgens Benario 1981, 257), bewonderd door moderne bezoekers (Starke 1833, 338). Bij de ingang van dit indrukwekkende gebouw is een inscriptie gevonden (Maiuri 1955, 140 in Demma 2007, 29):

*“Imp(erator) [Caesar ---]
divi N[ervae f(ilius) ---]
Aug(ustus) G[ermanicus ---]
Pont(ifex) M[ax(imus) --- trib(unicia)]
potest[(ate) ---]”*

Als de reconstructie correct is, eert de inscriptie een keizer na Nerva (“*divi Nervae filius*”), mogelijk Trajanus. Het amfitheater stamt echter oorspronkelijk uit de tijd van Vespasianus, hoewel Camodeca in een intrigerende hypothese heeft voorgesteld het gebouw eerder onder de late heerschappij van Nero te plaatsen. De officiële wijding lijkt in elk geval Flavisch te zijn (Camodeca 2000, 99-100; Demma 2007, 68-71). In het theater vinden we een wijding van de *naviculaeri* aan een vergoddelijkte keizer, waarschijnlijk Trajanus of Hadrianus (Demma 2007, 73). Het bouwwerk werd hersteld door de prefect, wat duidt op een belangrijke ingreep door keizerlijke vertegenwoordigers binnen de stad. Demma gelooft dat dit te maken heeft met het belang van Puteoli binnen de economie van het rijk (Demma 2007, 74-76). Van het amfitheater waar de stad voor deze tijd over beschikte, is weinig bekend. Het stadion verschijnt op de glazen flesjes en wordt daar afgebeeld met masten voor tentzeilen. Het is opgegraven, en is één van de grootste stadia van de klassieke wereld, 270 meter lang en 70 breed. De ligging aan de buitenrand van de stad maakte de toegang gemakkelijker (Waele 2000, 43; Camodeca 2000-2001, 156 en 161).

De stad had uiteraard een forum (centrum Puteoli in bijlage A, kaart 13), waar helaas weinig vondsten werden gedaan. Eén overblijfsel was een reliëf van een *clipeus* (een versierd schild) met *gorgoneion*, dat volgens Steuernagel doet denken aan een “overname van motieven” van het forum van Augustus te Rome (Steuernagel 2004, 47). Net als in zijn hoofdstad, liet de eerste keizer hier een *horologium* plaatsen, en hij vermeldde die daad in een inscriptie.

Hoewel die fragmentarisch is, lijkt de keizer te verwijzen naar zijn herstel van de republiek – bekende propaganda (CIL 10, 1617). In de buurt van de zonnewijzer waren mogelijk zuilengalerijen, op de flesjes uit Puteoli afgebeeld met “*solarium*” erboven geschreven (Waele 2000, 43).

Als belangrijke handelsplaats beschikte de stad over een *macellum*, dat op zijn minst tot de Flaviërs teruggaat. L. Mommius (Memmius is ook mogelijk) Maximus was verantwoordelijk voor de constructie (Demma 2007, 77 en 111-112). Aan de ingang van het gebouw stonden standbeeldbasissen, wijdingen aan Alexander Severus en onder de Severi werd de *tholos* volledig vernieuwd met marmerbekleding. Er was tevens een cultusplaats (CIL 10, 1652-3; Piromallo 2004, 275; Steuernagel 2004, 56-57; Demma 2007, 77). Daarnaast had de stad een senaatsgebouw en een *basilica Augusti Anniana* uit de tijd van Augustus, geconstrueerd door de stedelingen om hun “commerciële interesses” te dienen, een “portiek van Augustus” en een *ara Augusti Herdioniana*, waar het blijkbaar de gewoonte was om eden te zweren (Camodeca 1994, 108; Demma 2007, 173; voor de eden bijvoorbeeld AE 1982, 208).

Een paar thermen uit de stad zijn bewaard: de “tempel van Neptunus” was bijvoorbeeld een badplaats van het “keizerstype”, gebouwd onder Hadrianus (D’Arms 1970, 140; Steuernagel 2004, 52-53). De “*aqua Augusta*” was door Augustus geconstrueerd, liep over een afstand van maar liefst 96 kilometer en zorgde voor de bevoorrading van een aanzienlijk deel van Campanië, onder andere Puteoli, Napels, Cumae en Misenum (D’Arms 1970, 79; Steuernagel 2004, 41). Inscripties bevestigen wat we al zagen: de keizers waren verantwoordelijk voor de bouw en het herstel van verschillende publieke gebouwen (CIL 10, 1629-1631; CIL 10, 6926).

Epigrafisch zijn heel wat culten bekend, zoals die voor Jupiter Heliopolitanus, Apollo, Asclepius, Hercules, Liber Pater of Mercurius. De Capitooltempel werd onder Augustus of Tiberius vernieuwd met prachtige marmerbouw (Steuernagel 2004, 47). Fortuna had een cultus die vanaf de tweede eeuw met de keizer werd verbonden, en de cultus van Concordia werd vaak met de keizer verbonden. Victoria Augusta en de Lares Augusti werden vereerd (CIL 10, 1581-1582 en 1887; Demma 2007, 151-152 en 167). Bij opgravingen werden er trouwens drie *lararia* gevonden, één ten noorden en twee ten zuiden van de Decumanus. Die waren ongetwijfeld bedoeld voor de keizerscultus (De Vincenzo 2008, 305-306, 318 en 321).

Een *vilicus* schonk een wijding aan de *genius* van de keizers en inscripties vermelden Augustales priesters (CIL 10, 1561 en 1625; Steuernagel 2004, 44).

We hebben ook weet van priesters van de goddelijke Augustus, vermoedelijk verbonden met de tempel voor Augustus van Rione Terra. Bij die locatie zijn portretten van prinses, Divus Julius en een kolossaal beeld van Claudius gevonden, wat duidt op een wijding aan de keizerscultus (CIL 10, 1806; Ceraudo et al. 2001, 76; Zevi en Cavalieri Manasse 2005, 272). De tempel was opgebouwd uit marmer met zes zuilen aan de voorkant, een gebruikelijk model in het keizerrijk, conform met de “richtlijnen van het regime” (Zevi en Cavalieri Manasse 2005, 273-274 en 281). Een *nymphaeum* uit de stad toonde de Dioscuren als ruiters, en de gelaatstreken zijn waarschijnlijk die van Caracalla en Geta, geassimileerd met de goden (Adamo Muscettola 2001, 43-44). Het heiligdom van de goddelijke Antoninus Pius, epigrafisch vastgesteld, is vermoedelijk de Korinthische tempel in de “topografische zone 5”, bij Via Girone. De vorm lijkt erg goed op de tempel van Antoninus Pius en Faustina aan het forum te Rome. Misschien valt de tempel te verbinden met de keizerlijke herstellingswerken in de haven (Demma 2007, 140, 149-151 en 161). Hadrianus had een, mogelijk ontdekte, tempel in de stad, waar hij korte tijd begraven lag (Historia Augusta, *Hadrianus* 25.6-7; Camodeca 2000-2001, 163 en 166-167).

Puteoli had meerdere wijdingen voor de keizerlijke familie. Eén inscriptie, volgens Starke een “*pedestal of white marble*” in het centrale plein van de stad, toonde figuren van de veertien steden van Asia Minor die dankzij de evergetische hulp van keizer Tiberius herbouwd werden na een vreselijke aardbeving (CIL 10, 1624; Starke 1833, 336). Domitianus had een monument ter ere van zijn steun aan Puteoli, later verwerkt in de boog van Trajanus nabij Napels (AE 1941, 73). Daarbij werd zijn naam, vanwege de *damnatio memoriae*, uitgewist. In de schijnbare willekeur van de *damnatio*, vermoedelijk omdat de inscriptie niet verwerkt werd in het monument van een andere keizer, bleven een *pro salute* wijding van de Augustales en een beeld van de *vici* Vestoriani en Calpurniani, beide voor Domitianus, wel bewaard (CIL 10, 1631 en 1632). Trajanus had twee wijdingen in de stad (CIL 10, 1562 en 1633) en de buurtbewoners van de *vici* Lartidianus en Annianus schonken twee standbeelden ter ere van Hadrianus (AE 1977, 200-201; Camodeca 1994, 112; Piromallo 2004, 273). Vier andere waren opgericht voor het heil van Marcus Aurelius (CIL 10, 1562, 1594 en 1647; AE 1956, 144), waarvan één samen met Antoninus Pius. Ook Septimus Severus en Commodus hadden beelden (CIL 10, 1648 en 1650). Bij de *schola* van de *scabillarii* stonden beeltenissen van

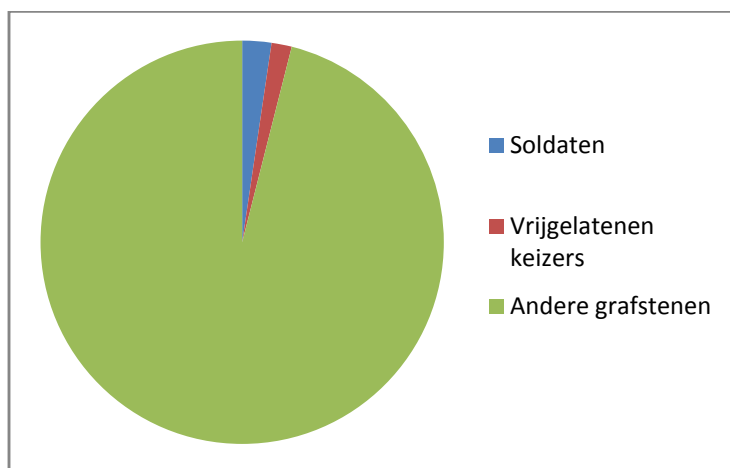
Antoninus Pius, Faustina Major en Marcus Aurelius voor de zuilen opgesteld (Steuernagel 2004, 54). Langs de Via Anfiteatro werden verschillende fragmenten van standbeelden gevonden, en onder de sculptuurresten was een *imago clipeata* (Demma 2007, 133 en 136). In de buurt van het forum waren veel beelden en basissen te vinden. Bovendien zien we een wijdverspreid gebruik van polychrome marmers binnen de stad, en zoals we al hebben gezien is dat vaak te verbinden met keizerlijke inmenging (Demma 2007, 233-234).

Starke vermeldt villa's van "Caesar" en "Nero" in de buurt van Puteoli (Starke 1833, 336), maar moderne naamgeving is problematisch voor antieke bouwwerken die de naam van keizers dragen. Indrukwekkende constructies kregen weleens, onterecht, de naam van een befaamde heerser toegewezen, zoals gebeurde met de "Grotte di Nerone" (*supra*) of de "Stufe di Nerone" (Pagano 1983-1984, 153: een *sudatorium*). Archeologische opgravingen hebben wel een keizerlijke villa aan de noordwestelijke rand van de stad blootgelegd (Steuernagel 2004, 41). D'Arms vermeldt het gigantische "Baden van Baiae" complex in de buurt van de stad, vermoedelijk een keizerlijk paleis. De literaire bronnen duiden volgens hem erop dat de keizerlijke visvijvers gezien konden worden door het publiek (D'Arms 1970, 109 en 135). Benini gelooft dat de resten van een Romeinse villa in de Marina Grande baai van Bacoli duiden op een keizerlijke villa, omwille van de omvang, resten van versierde vloeren, theater, thermen en *nymphaeum* (Benini 1997, 193-195, 198, 200 en 202).

Twee inscripties getuigen van gladiatorenspelen in het amfiteater, ter ere van Nero. Cassius Dio vermeldt spelen ter ere van de komst van koning Tiridates van Armenië (AE 1974, 266; AE 1980, 236; Cassius Dio LXIII.3). Vermoedelijk waren er ook onder de Flaviërs gevechten georganiseerd ter ere van de keizers, aangezien zij hielpen met het amfiteater te bouwen of voltooien. Een andere inscriptie getuigt van spelen die gegeven werden ter ere van Nero, Agrippina, Jupiter Optimus Maximus en de *genius* van de kolonie (CIL 10, 1574). De naam van Agrippina werd vermoedelijk na haar dood in 59 uitgewist, Nero's naam verdween na 68 om loyaliteit te tonen aan de Flaviërs. In de tweede eeuw, onder Antoninus Pius, werden in de stad spelen opgericht ter ere van de gestorven keizer Hadrianus, de Eusebia. Dat werd een belangrijk festival, te vergelijken werd met de panhelleense spelen. Arnold suggereert dat deze festivals werkten als een "*unifying factor in the Empire*" (Arnold 1960, 248 en 251; D'Arms 1970, 104-105). Mogelijk trokken bewoners van Puteoli bovendien naar de grote feesten te Rome (*supra*).

Puteoli was een grote en welvarende stad en dat is een contrast met de vorige havensteden, waar het primair om militaire nederzettingen ging of locaties van eerder bescheiden grootte. Het aantal grafinscripties is significant groter, 858 exemplaren, het aandeel van de soldaten een stuk beperkter (grafiek 5; bijlage C, 2.1). Behalve tijdens de rellen onder Nero, bevonden er zich weinig troepen binnen de stad.

Grafiek 5: Grafinscripties uit Puteoli (n=858)

Keizerlijke beeldvorming was dus voornamelijk bedoeld voor de lokale bevolking en reizigers. Een aanzienlijk deel van de burgers waren waarschijnlijk uit het oosten van het rijk afkomstig was, waar zeevaart een oude traditie was. Camodeca suggereert dat de stad precies daarom over een stadion beschikte, een “typisch Grieks” verschijnsel, maar dat is niet noodzakelijk (Camodeca 2000-2001, 161 en 163). Net als in de andere nederzettingen die hier bestudeerd worden, lijkt de belangrijke rol van Puteoli een motief geweest te zijn voor de keizers om hun aanwezigheid extra zichtbaar te maken binnen de stad. We zijn ondertussen vertrouwd met de manier waarop dat gebeurde: een heleboel publieke gebouwen waren met de steun van keizers neergepoot, en dat werd in inscripties benadrukt. Puteoli had centra voor de keizerscultus en tempels voor op zijn minst twee gestorven heersers. Doorheen de stad waren er beelden van de keizerlijke familie. Feestelijkheden werden ter ere van Nero, en vermoedelijk ook andere heersers, georganiseerd. Aan de grenzen van de stad stonden bogen ter ere van de overwinningen van de keizers, Campanië lag bezaaid met keizerlijke villa’s.

Dankzij een combinatie van verschillende bronnentypes (literair, iconografisch, archeologisch) krijgen we ook een beeld van de haven van Puteoli. Die was voorzien van een monumentale golfbreker, versierd met triomfbogen en zuilen, met op de top beelden van de

PUTEOLI

keizers, verantwoordelijk voor de bouw van deze indrukwekkend “muur voor de zee”. De kust zelf lag bezaaid met havenwerken, aanlegplaatsen, grootse opslagplaatsen, en vermoedelijk waren verschillende van de publieke gebouwen en tempels te zien vanaf naderende schepen. Voor de burgers moet de aankomst van de Alexandrijnse graanvloot ook een jaarlijks spektakel geweest zijn – gigantische schepen met een onuitputtelijke voorraad graan en andere levensmiddelen. Hoewel keizers en beambten waarschijnlijk vooral via Ostia naar de provincies trokken, betekende de aanwezigheid van de vele villa’s dat ook hovelingen soms in de buurt van de stad vertoefden. Een aantal van hen werden in de buurt van Puteoli begraven.

7. DE GRAANHAVENS VAN ROME: OSTIA EN PORTUS

“*Diu denique gratiarum gerendarum sermone prolixo commoratus, tandem digredior et recta patrium larem revisurus meum post aliquam multum temporis contendo paucosque post diebus deae potentis instinctu raptim constrictis sarcinulis, nave conscensa, Romam versus profectionem dirigo, tutusque prosperitate ventorum ferentium Augusti portum celerrime pervenio [...]*” (Apuleius, *Metamorphoses* XI.26)

Volgens Livius was Ostia de eerste kolonie van Rome, gesticht onder de koningen (Livius I.33) en de havenstad wordt vermeld door Ennius: “*Ostia munita est: idem loca navibus celsis / munda facit nautisque mari quaestentibus vitam.*” (Ennius, *Annales* II, fr. 146-147). Onder de republiek begon de haven van Ostia, die toch al te weinig ruimte had voor grote schepen, langzaam dicht te slippen. Daarom werd het cargo van graanschepen in de vroege keizertijd in Puteoli gelost en op rivierboten naar Rome verscheept (Fellmeth 1991, 3). Toch bleef Ostia voor Strabo “de haven van Rome” (Strabo V.2.1). In een poging de bevoorrading van de hoofdstad veiliger te maken, liet Claudius een haven aan de kust bouwen: Portus (Cassius Dio LX.11; Suetonius, *Divus Claudius* 20-21). De nieuwe nederzetting begon Puteoli langzaam te overschaduwten. Portus bleef tot de derde eeuw verbonden met Ostia en daarom worden de twee samen besproken. Pas in de late Oudheid, onder Constantijn, werd Portus ‘onafhankelijk’, en de nederzetting bleef Rome tot in de 5de-6de eeuw bevoorraden (Millett 2004, 221; Coarelli 2007, 476). Ostia raakte na haar verval onder het zand. De stad is daardoor goed bewaard gebleven en veel archeologische informatie is gepubliceerd (zie bijvoorbeeld Becati 1961a en b). Te Portus hebben opgravingen bij de bouw van de Fiumicino luchthaven en een recente Engels campagne veel opgeleverd (Millett et al. 2004; Keay et al. 2008). De Franse School was in het kader van haar project rond de dynamiek en functie van de Tiber betrokken bij het onderzoek naar de kanalen nabij de haven (Goiran et al. 2009, 314-315).

We beginnen met de haven te Portus. Zoals gezegd begon de geschiedenis van die nederzetting met keizer Claudius, bezorgd over de voedselvoorziening van de hoofdstad. Volgens Suetonius was een rel bij graantekort, waarbij de *princeps* bestookt werd met stukken brood, een belangrijke motivatie. Cassius Dio, die regelmatig een positievere houding tegenover Claudius aanneemt, zegt dat de keizer geloofde dat Rome zo een dure haven waard

was (Suetonius, *Divus Claudius* 18; Cassius Dio LX.11). Trajanus wou eveneens de bevoorrading van de hoofdstad en het reizen naar Italië gemakkelijker maken (Keay et al. 2008, 98).

Was dat de enige motivatie? In een artikel heeft Fellmeth het voedsel dat nodig was om Rome te voeden geschat op 400000-660000 ton. De havens hadden echter veel meer capaciteit: 2,5 miljoen ton (Fellmeth 1991, 28-29). De berekeningen zijn natuurlijk hypothetisch, gebaseerd op onzekere cijfers; en hoewel Fellmeth rekening houdt met lokale bevoorrading (Fellmeth 1991, 29), verwaarloost hij de grote hoeveelheid bouw materiaal die aangevoerd werd via de havens (Fany 1992, 116). Daarnaast moeten we ook aanzienlijke schommelingen incalculeren: in de winter was zeilen moeilijk (*Anthologia Palatina* IX.384 en X.1-2; Osgood 2011, 182), en de grote Egyptische graanvloot kwam aan in de vroege zomer. Toch suggereert het artikel andere motieven voor de constructie van een dergelijke monumentale haven, buiten het louter economische. Fellmeth denkt dat de haven te Antium eerder een “*Repräsentationsbauten*” was, niet geconstrueerd uit enige werkelijke noodzaak de hoofdstad nog verder te bevoorraden (Fellmeth 1991, 30). Rickman benadrukt dus terecht dat we ons binnen havens niet louter op het economische moeten richten, maar ook op architectuur, technologie en religie. De haven van Caesarea, geconstrueerd door Herodes, of die van Claudius, waren prestigeprojecten, en politieke overwegingen speelden een belangrijke rol. Het bouwen van havens toonde de keizer als weldoener van zijn volk en deze ideologische overweging lijkt, samen met het economische, een rol te hebben gespeeld (Rickman 1996, 287-288 en 290-291; Rickman 2008, 11).

Volgens Suetonius liet de keizer een groot schip, dat Caligula gebruikt had om een obelisk naar Rome te brengen, zinken – en daarboven construeerde hij een grote toren, gemodelleerd naar de *pharos*. Cassius Dio vermeldt dat het om een grote haven ging en dat de keizer een vuurtoren op een eiland plaatste (Suetonius, *Divus Claudius* 20; Cassius Dio LX.11). De literaire informatie is dus schaars en niet volledig accuraat. De vuurtoren bevond zich, bijvoorbeeld, waarschijnlijk niet op een eiland, maar op de noordelijke golfbreker (Raban et al. 2009, 169). Gelukkig hebben we ook numismatisch en iconografisch bewijsmateriaal, aangevuld door de archeologische campagnes.

Onder keizer Nero werden een aantal munttypes geslagen (RIC² 178; BMC Nero 127; bijlage B, afbeelding 19), waarop de haven van Claudius te Portus wordt afgebeeld, met de inscriptie

“*Augusti Por(tus) Ost(iensis) S(enatus) C(onsulto)*”. Het gaat hier dus zeker om de keizerlijke haven van Ostia. Rond de datering en functie van de munt is veel discussie geweest. Uit ons bronnenmateriaal weten we dat het Claudius was die de bouw van de haven begon, maar dit munttype is uit de tijd van Nero. Dus hebben sommigen de hypothese voorgesteld dat het in feite Nero was die de haven afwerkte, en ter ere daarvan deze munt sloeg (Keay et al. 2008, 98; Raban et al. 2009, 165; Osgood 2011, 183). Maar zoals Mattingly in de BMC opmerkt, moeten de munten uit de periode 64-66 komen, lang na de dood van Claudius en bouw van de haven. Boyce wist dit, en stelt voor de munt te zien als verwijzend naar een inauguratie (Boyce 1966, 65-66). Saccocci gelooft eveneens dat het om een formele wijding door Nero gaat en zegt dat de munt deel is van de herdenking van de tienjarige wijding, zoals ook bij de haven te Pompeiopolis gebeurde. Hij gelooft dat de keizer “de eer probeerde op te strijken” (Saccocci 1973, 112-113 en 124). De inscriptie op de munt verwijst echter niet naar zo een viering.

De stijl van het hoofd van Nero op deze munt duidt duidelijk niet op een vroege datering. De munt moet na 64 n.C. geplaatst worden. Wat was de motivatie? Dat het hier niet om Nero's eigen bouwproject ging, is vrijwel zeker dankzij literaire bronnen en inscripties die getuigen van Claudius' werkzaamheden in het gebied. Het kan hier dus om de officiële inauguratie van de haven gaan, en het is evenzeer mogelijk dat Nero de haven, begonnen door Claudius, had afgewerkt. De antieke auteurs probeerden immers zo weinig mogelijk nuttige werken toe te schrijven aan deze ‘slechte’ keizer (Evans 1983, 397; Elsner 1994, 119-120).

Het is ook mogelijk het hele thema van inauguratie of constructie te vermijden. Het waren niet uitsluitend nieuwe gebouwen die op de keizerlijke muntslag verschenen. Op de munten van Nero verschenen bijvoorbeeld de tempel van Janus en de Ara Pacis (BMC Nero 156 en 360; Elsner 1994, 115) die beide de vrede die de keizer had bewerkstelligd symboliseerden. De keizerlijke haven bij Ostia, gevuld met schepen, had tevens een sterke symbolische waarde. Ze demonstreerde de zorg die de keizer droeg voor de graanvoorziening van zijn hoofdstad, en de voorspoed binnen het rijk. Het eerste thema kunnen we binnen de gebeurtenissen van 64 plaatsen: na de grote brand van Rome van dat jaar, was er paniek uitgebroken rond de voedselvoorziening van zovele dakloze burgers. De keizer bevond zich in Antium, en koeriers hadden dus enige tijd nodig om hem te bereiken (Salles 2009, 78), maar Nero nam toch kordate actie: hij stelde het Marsveld, de gebouwen van Agrippa en zijn eigen tuinen open voor het volk en bracht onmiddellijk graan aan vanuit Ostia (Tacitus, *Annales*

XV.39). Andere munten uit deze periode toonden *Annona* met *cornucopiae*, en *Ceres* met graanaren in de hand. Op de achtergrond is de voorboeg van een schip zichtbaar, en de inscriptie luid “*Annona Augusti Ceres*” (BMC Nero 127). Deze munten en die van de haven kunnen perfect geplaatst worden binnen de reactie van Nero en het keizerlijke hof op de ramp: ze benadrukten de zorg die de keizer droeg voor de aanvoer van levensmiddelen (die we *supra* al tegenkwamen).

Binnen dit onderzoek is de afbeelding het belangrijkste. Enkel de volgorde van de woorden van de inscriptie, het aantal pijlers en schepen variëren, de rest blijft consistent. Zoals Handler opmerkt, mogen we geen precieze informatie verwachten: verschillen in details waren normaal in de muntslag van de Oudheid (Handler 1971, 58). We zien de haven van Ostia vanuit vogelperspectief. Er liggen verschillende schepen voor anker, en die worden omringd door de cirkelvormige haven met pijlers en zuilenhal. Bovenaan staat een figuur op een zuil – waarschijnlijk de vuurtoren – met speer in de hand. Onderaan is Neptunus liggend afgebeeld. Hoewel het in onze afbeelding niet erg duidelijk is, staat er ook een figuur die offert bij een klein altaar (BMC Nero 127; Saccocci 1973, 106-107 en 121; bijlage B, afbeelding 19). De inscriptie noemt de haven, zoals gezegd, *Portus Augusti*, en Apuleius’ personage Lucius komt hier aan bij zijn terugreis naar Rome. Een loden pijp suggereert trouwens dat de schrijver een huis had in Ostia (Apuleius, *Metamorphoses* XI.26; Coarelli 2007, 457-458).

We vermelden ook een munttype dat de haven van Trajanus te Portus afbeeldt, geslagen onder die keizer (RIC 632; bijlage B, afbeelding 20). Net als de munt van Nero, benadrukte deze de zorg voor de graanvoorziening, maar ook de functie van de heerser als architect van publieke nutsgebouwen (Elsner 1994, 115; Horster 2001, 11-12). Opvallend is het scherpe contrast met de erg fijne stijl van Nero’s munten – die een hoogtepunt vormden in de Romeinse muntslag. We zien een schip binnen een hexagonale haven. De inscriptie leest meestal “*Portum Traiani S(enatus) C(onsulto)*”.

Archeologische opgravingen bevestigen grotendeels de accuratesse van deze munten. De haven van Claudius was inderdaad cirkelvormig, en beschikte over twee golfbrekers (Hackens en Dacos 1962, figuur 1). Een cirkelvormig structuur met zuilengang als bovenbouw verschijnt trouwens ook op verschillende antieke mozaïeken en Vitruvius had aangeraden zuilenhallen en scheepswerven rond de haven te bouwen (Vitruvius V.12; bijlage B, afbeeldingen 24 en 25). Ze had natuurlijk een vuurtoren, maar in werkelijkheid was dat een

massieve toren, niet zomaar een beeld op verhoogde basis. De hypothese is geopperd dat het hier om een beeld van de keizer gaat, opgesteld op deze toren. De kunstenaars hadden daar de nadruk op gelegd, en niet op de rest van de structuur (Saccocci 1973, 117-119; ook *infra*). De keizerlijke muntslag moest immers het imago van de keizers benadrukken. Ook het hexagonale plattegrond van de haven van Trajanus is correct. Eén recent stratigrafisch onderzoek suggereert echter het bestaan van nog een golfbreker binnen de haven van Claudius, maar of de resultaten van dat ene staal accuraat zijn, is nog onzeker (Goiran 2009, 316-317).

We richten ons terug op de grote *pharos* die onder meer op een reliëf uit een graf te Isola Sacra verschijnt (bijlage A, kaart 14; bijlage B, afbeelding 21). Elke belangrijke ankerplaats had nood aan een vuurtoren om de schepen veilig naar de haven te leiden. Lucianus vertelt hoe hij zich op de wijze filosoof Nigrinus richtte, zoals een matroos op een woelige zee zich richt op een vuurtoren (Lucianus, *De filosofie van Nigrinus*). In Alexandrië hadden de Ptolemeëën een monumentaal exemplaar laten bouwen op een eiland bij de haven dat de naam Pharos droeg, en vuurtorens doorheen de Mediterrane wereld zouden die naam voortaan gebruiken. Volgens de verschillende antieke beschrijvingen ging het om een erg hoge toren van wit marmer, een wonderbaarlijk bouwwerk dat 800 talenten kostte. Sostratus van Cnidus, de architect, had het gewijd aan de veiligheid van de zeelieden (Strabo XVII.1.6; Caesar, *De Bello Civile* III.112; Plinius de Oudere XXXVI.18). In de buurt stonden gigantische beelden van Ptolemaeus I en Berenice, naar de zee gericht als de “reddende goden” van de zeelui. Op de top stond een standbeeld van Zeus, elders was er misschien een beeld van de koning, met speer in de hand. Het geheel was een demonstratie van de kracht en legitimiteit van de heersende dynastie (Handler 1971, 60; Empereur 2002, 36; Guimier-Sorbets 2007, 173-175). Vuurtorens naar het voorbeeld van die te Alexandrië waren vervolgens, met de komst van Rome, overal in het rijk verschenen, en we hebben hun aanwezigheid al opgemerkt bij de havens uit de vorige hoofdstukken (Handler 1971, 59; Gies en Gies 1994, 30). De vuurtorens werden een wijdverspreid en belangrijk cultureel symbool. Ze zijn op vele munten, reliëfs en mozaïeken te bewonderen. De afbeeldingen tonen meestal een hoge toren, opgebouwd uit drie steeds smallere trappen (McCann 1985, 121-122; bijlage B, afbeeldingen 11 en 29-31).⁶

---

⁶ We hebben trouwens een grafinscriptie die, met de nodige grootspraak, de weerhaan van het mausoleum vergeleek met verschillende monumenten, zoals de Colossus, een obelisk en de vuurtoren van Alexandrië (CIL 8, 212; Bodel 2001, 39-40).

Claudius had de haven te Portus een indrukwekkend exemplaar geschonken (Fellmeth 1991, 10-12) en de bouw ervan kan geplaatst worden binnen keizerlijke beeldvorming. Tuck heeft opgemerkt dat de keizer havenmonumenten gebruikte voor de creatie en projectie van “trionfale beelden” *buiten* de traditionele triomfale route te Rome. Daarbij horen ook de vuurtorens te Dover, Boulogne, Ravenna, Brundisium en *Portus Augusti*, die hij oprichtte bij zijn terugkeer uit Engeland. Ze waren telkens een baken van keizerlijke aanwezigheid (Tuck 2008, 325). Als geheel was de Claudiaanse haven, met bijbehorende vuurtoren, bedoeld als bevestiging van de superioriteit van hoofdstad Rome boven het Griekse Alexandrië, een “stelling van macht en prestige” (Purcell 1996, 275; Rickman 2005, 233).

Op het bekende Torlonia reliëf (bijlage B, afbeelding 22) verschijnt, net als op de munt van Nero, een standbeeld op de vuurtoren. Verschillende auteurs hebben geopperd dat het hier om een keizerlijk beeld gaat, waarschijnlijk van keizer Claudius, en dat is inderdaad aannemelijk (Chevallier 1986, 119; Tuck 2008, 327 en 329). Als voltooiër van de haven is Nero een tweede, maar minder geloofwaardige, mogelijkheid. De heerser verscheen hier als redder van zeelui, uitkijkend over zijn haven, met een speer in zijn hand als symbool van zijn militaire kunnen. De parallel met de beelden van de *pharos* te Alexandrië is duidelijk en misschien bewust: Horden en Purcell hebben al opgemerkt dat de Romeinen de architectuur imiteerden waarmee Hellenistische steden hun havens hadden versierd (Horden en Purcell 2000, 126). De pose met speer was typisch voor Hellenistische koningen. Het is trouwens een houding die we bij andere beelden van Claudius zien opduiken (Osgood 2011, 141).

Een voorbijvarend schip verbergt met haar zeil – let op de afbeelding van de wolvin die Romulus en Remus zoogt – helaas een deel van de omringende monumenten. Wel zien we links een adelaar. Die vogel was een symbool van de keizerlijke macht, overgenomen van de Ptolemeeën (Koenen 1993, 44-45; Empereur 2002, 34). De adelaar was handig als vorstelijk symbool omdat het tegelijkertijd de vogel van Zeus, koning der goden, was (Aristophanes, *Vogels* 514-516; Theocritus, *Idyllen* XVII.72-74; Ovidius, *Tristia* II.39-40). Uiterst links staat een vrouwelijke figuur met *cornucopiae*, symbool van overvloed, in haar rechterarm, een krans in de linker. Het is onmogelijk met zekerheid te zeggen om welke godin het hier gaat, hoewel Fortuna Annonaria een mogelijkheid is. Van die godin is een beeld in Ostia zelf aangetroffen (Pellegrino 2000, 39). Rechts van de vuurtoren zien we een mannelijke figuur, waarschijnlijk opnieuw een godheid, met dezelfde symbolen in de hand. Hij lijkt bovendien

het standbeeld op de vuurtoren te kronen met zijn *corona civica*, een belangrijk keizerlijk symbool.

Daarnaast zien we een standbeeld op een triomfboog, met een wagen die voortgetrokken wordt door vier olifanten. De menner is ongetwijfeld een keizer, maar welke? Augustus en Claudius zijn de meest waarschijnlijke kandidaten. Augustus had bij zijn triomf te Rome in een wagen met olifantenspan gestaan, en Cassius Dio vertelt dat deze dieren nog in leven waren in de tijd van Nero (Cassius Dio LXI.16.4-5). Claudius had bij zijn tocht naar Engeland olifanten meegenomen om indruk te maken op vriend en vijand (Cassius Dio LX.21). Als de keizer de wagenspan op de triomfboog had laten plaatsen, vormde dit beeld deel van het triomfale imago dat hij projecteerde. Indien de boog pas onder Nero in de haven werd geplaatst, zijn beide heersers opnieuw mogelijk. De jonge keizer liet hen samen, rijdend op een olifantenspan, op een paar munttypes afbeelden (BMC Nero 7-8). Zo eerde hij zowel de stichter van het rijk, naar wiens voorschriften hij beloofde te heersen, en zijn directe voorganger. Omdat het eren van je voorganger van vitaal belang was, lijkt Claudius opnieuw waarschijnlijker (Suetonius, *Nero* 9-10; Charles 2002, 21 en 23). Tuck gelooft dan weer dat het om een voorstelling van Trajanus gaat. Dat is niet onmogelijk, maar de auteur doet geen moeite zijn hypothese te onderbouwen (Tuck 2008, 332). Tenslotte zien we rechts van het schip opnieuw de figuur van Neptunus opduiken, weliswaar in een andere pose dan op de munt van Nero. Vermoedelijk had de god een beeld in de haven – de heer van de zee niet eren was gevaarlijk voor zeelui (Ovidius, *Amores* III.2.47). Een andere en verwante mogelijkheid is Oceanus, van wie er een beeld stond in de haven van Pompeiopolis (Boyce 1958, 68-69). Tenslotte herinnerden inscripties de bezoekers aan de architect van de haven: opgravingen binnen de haven hebben een opschrift aan de ingang opgeleverd dat “*Augusti Por(tus) Ost(iensis)*” las. Andere inscripties lezen “*Portus Augusti*” (CIL 14, 4089,01a-b; Schaal 1957, 40).

Vanuit de haven van Claudius kon men vervolgens de kleinere, interne haven van Trajanus, die geheel naar de eerstgenoemde gericht was, varen. Een inscriptie vermeldde dat Trajanus deze haven aan de kolonie Ostia had geschonken, een andere – van een verloren eremonument voor de keizer – noemt de haven “*portus Traiani Felicis*” (CIL 14, 90 en 4342). Bakstenen bogen ondersteunden de kade, die eruitzag als een “*elegant suspended terrace*” (Rickman 1996, 288). Bovendien waren er monumenten, gewijd aan de keizer, zichtbaar voor allen die de haven binnenvoeren (Tuck 2008, 330). Recht tegenover de ingang lag een tempel gewijd

aan Dionysus en een kolossaal ruitersbeeld van Trajanus (Millett 2004, 226; Keay et al. 2008, 101-102; Tuck 2008, 333-334). Net als zijn grote voorbeeld Alexander de Grote, probeerde de keizer met deze tempel en zijn eigen beeltenis waarschijnlijk een link te leggen met de god. De Macedonische koning had dit gedaan omdat Dionysus een populaire god was die volgens mythen geheel Azië had overmeesterd (Lucianus, *Doden in Gesprek* 14 395-398; Plutarchus, *Moralia* 326B; Tuck 2008, 334; Dionysius' veroveringstochten in Nonnos, *Dionysiaca*). Trajanus zocht aansluiting bij Alexander en kon tegelijkertijd aandacht trekken voor zijn veldtocht tegen de Parthen. Net als zijn twee voorbeelden zou hij het oosten veroveren. Tuck maakt de interessante suggestie dat de boodschap bedoeld was voor de zeelieden en soldaten die vanuit Italië naar het oosten vertrokken. De haven had ook een centrale tempel, gewijd aan Jupiter. In een inscriptie werd de koning van de goden met Trajanus verbonden (Tuck 2008, 335-336).

In de rest van de nederzetting werden nog diverse vondsten gedaan. Er is een Isistempel aangetroffen, waarbij een inscriptie duidt op een wijding door Valens, Gratianus en Valentinianus. Vermoedelijk was er ook onder het principaat een tempel voor de godin, omwille van de vele gelovigen in de havens en de rol die de godin had binnen de graantoevoer en zeevaart (Chastagnol 1967, 47-51 en *supra*). In de buurt van de haven lag het “*palazzo imperiale*” (Millett 2004, 226 gelooft niet dat het om een paleis gaat), door Trajanus gebouwd rond 116-117 n.C. Het lag op een goede positie, gelegen tussen de havens van Claudius en Trajanus. Vroege beschrijvingen attesteren onder meer baden, colonnades en een theater (Spurza 2002, 131; Millett 2004, 226). Bij recente opgravingen te Portus werd een groot amfiteater blootgelegd, gebouwd in de vroege derde eeuw, ten oosten van het paleizencomplex. Keay gelooft dat het werd gebruikt om het volk te adresseren, of voor kleinschalige spelen. Misschien bood het zelfs de mogelijkheid tot een *naumachia* (Knowle 2009b, *Heritage Key*, internet). Een recente visie is dat het paleis bedoeld was voor keizerlijke ambtenaren, of leden van de dynastie, die daar ontscheepten (Spurza 2002, 133).

De resten van de inkomsthal – een portiek met zuilengang – van de haven van Claudius zijn ook bewaard en geven een idee van de monumentaliteit van de kades. Ook elders waren er warenhuizen en zuilenhallen, naast een occasionele tempel of ander gebouw (Schaal 1957, 47; bijlage B, afbeelding 26; zie ook bijlage B, afbeelding 23). Schaal noemt het een “*Repräsentationszwecken*” (Schaal 1957, 42). Vlakbij de haven van Claudius lag ook een groot terras met zwart-witte mozaïektegels. Septimus Severus liet een grote zuilenhal bouwen

in de buurt van het “paleis” en een klein gebouw daarnaast was mogelijk bedoeld voor militairen die de schepen controleerden. Een afdeling van de vloot van Misenum verbleef in de stad (Schaal 1957, 45-46 en 48; Sirago 1983-1984, 94).

Graan werd niet alleen te Ostia, maar ook rond de haven opgeslagen (Keay et al. 2008, 101). De hoge kwaliteit en verfijning van de *horrea* is opgemerkt door een aantal auteurs (Rickman 2002, 353-354). De grootste graanopslagplaats lag juist ten noorden van de ingang van de haven van Trajanus, en kon op die manier indruk maken op zeelui die de haven binnenvoeren (Rickman 2002, 357). De stijl van de graanhuizen van Claudius was “indrukwekkend, maar eenvoudig en rustiek”. Purcell gelooft dat dit een poging was Aeneas en het oude Rome te evoceren, maar dat is onmogelijk te bewijzen (Purcell 1996, 277). De bouwstijl was monumentaal, de architecturale versiering onder het principaat beperkt (Keay et al. 2008, 101). Het waren imposante gebouwen met bogen, een groot hof en vele voorraadkamers (Schaal 1957, 45).

Tenslotte werden er onder Claudius twee kanalen gegraven die het complex met de Tiber verbonden. Daarbij beroemde de keizer zich er tegelijkertijd op dat hij door deze *fossis* te graven de stad had bevrijd van het gevaar van overstromingen (CIL 14, 85; Keay et al. 2008, 101; Raban et al. 2009, 165). De Tiber was inderdaad gevoelig voor overstromingen en die hadden onder zijn voorgangers al levens gekost (Cassius Dio LVIII.26.5). Natuurlijk is het tegelijkertijd een demonstratie van de weldaden die de keizer aan zijn volk schenkt: hij bevoorraadt de stad en bevrijdt hen van rampen (Osgood 2011, 184-185). Trajanus deed hetzelfde: hij beval de gracht te herstellen en wees net als Claudius op het gevaar dat overstromingen van de Tiber vormden (CIL 14, 88; Keay et al. 2008, 98). Parallel met het kanaal liepen bovendien een keizerlijke weg en aquaduct. Die waren allemaal naar de hexagonale haven gericht. “*The overall effect of this must have been very dramatic to visitors approaching the port from Rome, and would have been an eloquent symbol of the imperial power represented by the port as a whole.*” (Millett 2004, 225 en 227; bijlage A, kaart 14). Ook hier suggereert recent onderzoek dat de “Fossa Traiana” in feite onder de heerschappij van Nero werd gebouwd (Keay et al. 2008, 101). Een inscriptie op een leiding van het aquaduct, gevonden te Ponte Galeria, verwijst bovendien naar “Gnesius, procurator van Nero” (AE 1995, 249). Dit lijken weer pogingen te zijn het werk van een ‘slechte’ keizer te verbinden met een ‘goede’.

Nu kunnen we ons op keizerlijk Ostia richten. De stad had vermoedelijk een bevolking van 27000 tot 50000 man, klein tegenover grote steden als Alexandrië, Antiochië of Carthago, met tussen de 100000 en 300000 inwoners. Binnen Italië, dat een bevolking had van misschien acht miljoen mensen, was Ostia evenmin erg belangrijk als residentie (Meiggs 1960, 77; Packer 1967, 87; Pellegrino 2000, 11; McGeoug 2004, 131). Toch kreeg de stad heel wat aandacht van de keizers (Meiggs 1960, 45).

Vlakbij de stad lag de rivierhaven. Recente opgravingen hebben ons enig idee gegeven over deze slecht gekende locatie, en hebben het bestaan van een grote tempel op een verhoogd terras onthuld, gericht naar het westen en versierd met marmer. Waarschijnlijke werden de Dioscuren hier geëerd. Zij waren goden van de reizigers (Lucianus, *Dialogen van de goden* 26) en daarom passend voor deze locatie. Een cultus voor de keizers is echter niet uitgesloten, en de tempel lijkt goed op die van Roma en Augustus (Heinzelmann en Archer 2002, 9-10, 13, 15-18; Bruun 2009, 138).

Bij het binnentreden van de stad werden de bezoekers aan hun heerser herinnerd. De stadsmuren waren door Domitianus hersteld en – toch bij de Porta Romana – met marmer versierd. Op de poort stond een gevleugeld beeld van Minerva-Victoria. De keuze lijkt niet toevallig te zijn: de keizer gebruikte graag een reeks specifieke symbolen, zoals de godin Minerva, om zijn succes in oorlogsvoering uit te drukken. Hier werd Victoria, een klassieke godin van triomf in de strijd en populair in Flavische muntslag, met haar gecombineerd (CIL 14, 4330; Coarelli 2007, 454; Noreña 2011, 155-157, 159, 161 en 164). Nabij deze poort werd een vroege marmeren basis gevonden, gewijd aan de Salus Augusta (Pellegrino 2000, 15; Coarelli 2007, 453). De Decumanus Maximus, geflankeerd door portieken leidde naar de westelijke poort, waar we een marmerfragment hebben dat duidt op bouwactiviteit van de keizer, vermoedelijk het herstel van de muren (CIL 14, 245; Coarelli 2007, 454). Zeker vanaf Domitianus werden zelfs de straten monumentaal: ze kregen versiering in de vorm van zuilenhallen, bogen en portalen. Bij het theater en de grote knooppunten verschenen *nymphaea* (Becati 1961a, 139; Kockel 1992, 107, 110 en 116). Het valt niet met zekerheid te zeggen in hoeverre de keizers hiervoor verantwoordelijk waren. Toch valt het hier op te merken dat Nero, na de brand van Rome, de bouw van een portiek voor elke *insula* binnen de hoofdstad eiste. In de hoofdstad waren verschillende keizers betrokken bij de bouw van fonteinen en *nymphaea*, maar ook elders waren ze daar soms voor verantwoordelijk

(Suetonius, *Nero* 16; Hermansen 1975, 159-176; Longfellow 2011, 19, 21-22, 29-30, 105 en 151).

Het forum was zoals altijd het centrum van het Romeinse leven (Chevallier 1986, 66; zie ook bijlage A, kaart 16). Het werd verbouwd onder Augustus en Claudius en bereikte zijn huidige vorm onder Hadrianus. Bij de vernieuwing van de stad door de keizers, hoorde uiteraard een monumentaal forum (Becati 1961a, 115-116). Aan de oostkant lagen hallen met granietzuilen en marmerbodems, in het westen was er een hal met zuilen vlakbij een basilica, waar friezen met scènes uit de Romeinse geschiedenis te zien waren (Steuernagel 2004, 73). In het centrum van het plein stond een ruiterbeeld van een *praefectus annonae*, M. Aquilius Rusticus. Een andere graanprefect, P. Attius Clementinus, had “ter versiering van het forum” een gedenksteen in marmer laten plaatsen. Zoals altijd straalde de glorie van de keizerlijke vertrouwelingen af op het rijk en de heerser zelf. In het zuiden markeerden bogen, gebouwd door Hadrianus, de grens van het forum (Becati 1961a, 130; Steuernagel 2004, 86). In het centrum van het plein lag een altaar, gewijd aan de Lares Augusti (Schaal 1957, 81-82; Delaine 2002, 57; Coarelli 2007, 461). Oorspronkelijk was het cirkelvormige gebouw geïnterpreteerd als een *nymphaeum*, maar dat bleek totaal inaccuraat, aangezien er bijvoorbeeld geen manier was om het water aan en af te voeren. Dat het wel degelijk om een altaar voor de Lares gaat, is nu algemeen aanvaard. De cultus voor deze huisgoden werd eerst onder Claudius vastgesteld en genoot in de tweede eeuw een brede populariteit (Meiggs 1960, 379; Bloch 1962, 212 en 214). Inscripties verwijzen naar geschenken ter versiering van het altaar en een festival verbonden aan de cultus (AE 1964, 155; Bloch 1962, 218). Bloch merkt op hoe ongewoon een cirkelvormig altaar voor de Lares was. Het lag bovendien op een erg belangrijke plaats, centraal in het forum en dus in het centrum van de volledige stad (Bloch 1962, 223).

Het *Capitolium* en de tempel van Roma en Augustus lagen vlakbij, respectievelijk ten noorden en ten zuiden van het plein. Het *Capitolium*, rond 120 herbouwd door Hadrianus, was een typische podiumtempel met zuilengangen er rond, die het hele plein nog altijd beheerst dankzij een indrukwekkend podium, 17 meter hoog. Bovendien staat het in een mooie *contrapposto* positie tegenover de tempel van Roma en Augustus (Becati 1961a, 130). De wanden waren met marmer bekleed. Binnenin stonden vermoedelijk beelden van het Trias (Jupiter, Juno en Minerva), maar ook van andere goden en de keizers. De bakstenen, van de vrouw van Hadrianus en twee ridders verbonden met Hadrianus, suggereren keizerlijke

tussenkomst (Schaal 1957, 82-84; Pensabene 1996, 199; Delaine 2002, 57 en 65-66; Steuernagel 2004, 85).

De Roma en Augustus tempel werd gebouwd onder Tiberius en had Korinthische zuilen en met marmer bekleedde muren – op dat moment een unicum voor een tempel in Ostia. We hebben inscriptie van verschillende *flamines* van de cultus (CIL 14, 73 en 447; AE 1916, 117; Meiggs 1960, 45; Pensabene 1996, 190; Coarelli 2007, 461). In de buurt en bij een aantal andere tempels voor de keizers, werd een beeld van Victoria gevonden uit de tijd van Tiberius. Daarnaast werd een *clipeus virtutis* met *corona civica* aangetroffen (Calandra 2000, 436-439; Geremia Nucci 2002, 232-235). Samen met de eikenkrans (*supra*) had Augustus als een erbewijs een gouden schild van de senaat gekregen, dat in *curia* werd geplaatst. Vier belangrijke deugden van de keizer werden daarop vermeld: *virtus*, *clementia*, *iustitia* en *pietas* (Augustus, *Res Gestae* 34). Zulke schilden werden verspreid in het rijk opgesteld en demonstreerden het recht van de – goede – keizer om te heersen (Zanker 1990, 95 en 97). Er werden florale motieven gevonden, een normaal type versiering dat indruk maakte op de rurale bevolking van Italië (Calandra 2000, 434-435; Clarke 2003, 26 en 28). Rond de *curia* van Ostia, gelegen aan de westelijke flank van het forum, bestaat enige discussie. Sommigen geloven dat het gebouw werkelijk voor bestuur werd gebruikt, anderen denken dat het door het collegium van de Augustales gebruikt werd. Het was een vierkante zaal omringd met zuilen en opnieuw met marmer bekleed. In de nissen stonden beelden van keizers en verdienstelijke burgers, een marmertafel en de muren toonden de namen van 250 Augustales. Het *macellum* van de stad was versierd met grijze marmeren zuilen, een marmeren vloer en mozaïek (Schaal 1957, 88-89).

Wetenschappelijke studies hebben benadrukt dat de fora een belangrijke rol speelden in het overbrengen van Romeinse en keizerlijke ideologie. Vooral voor Rome zelf is dit fenomeen goed bestudeerd (recent Senseney 2011, 435). Ook te Ostia was keizerlijke beeldvorming sterk werkzaam op en rond dit plein. In het centrum lag een altaar voor de Lares Augusti. Het *Capitolium*, de Roma en Augustus tempel, basilica, versierde zuilenhal en monumentale ingangen omsloten het forum. In de buurt lagen nog meer gebouwen verbonden met de keizers, zoals het ‘senatsgebouw’ of de Tempio Rotondo (bijlage A, kaart 16). Het officiële leven in Ostia was volledig vervlecht met de keizers.

De stad had een heleboel baden, waarvan meerdere dankzij privé-initiatief opgericht. Maar verschillende grote thermen waren geconstrueerd door, of met hulp van, de keizers. Het badcomplex van Neptunus, gebouwd op oudere baden, was door Domitianus begonnen, door Hadrianus uitgevoerd en afgemaakt door Antoninus. Het hoorde bij de grootste van de stad, had een vierkant grondplan en was versierd met marmer en een indrukwekkend mozaïek van Neptunus (Chevallier 1986, 74-75 en 77; Kockel 1992, 110 en 112; Pensabene 1996, 196; Coarelli 2007, 454 en 464-465). De forumbaden waren geconstrueerd door een belangrijk functionaris van Antoninus Pius, M. Gavius Maximus. Het waren de grootste en rijkste van de stad, met vele standbeelden en mozaïeken. Op de bakstenen zijn vaak de zegels van werkplaatsen van de keizerlijke familie te zien (Becati 1961b, 22; Kockel 1992, 114; Delaine 2002, 49-50; Coarelli 2007, 462). De baden van de Porta Marina werden in de Trajaanse periode, waarschijnlijk door de keizer zelf, gebouwd. Hadrianus werkte ze af (Chevallier 1986, 76; Kockel 1992, 110; Coarelli 2007, 468). De thermen die Caracalla liet bouwen, zijn niet teruggevonden (Pensabene 1996, 204). De keizers waren zichtbaar aanwezig in de badcomplexen. Sabina en Hadrianus stonden in de *exedra* van de *palaestra* van de thermen van Neptunus, in de Porta Marina treffen we Trajanus, Hadrianus, Marciana en Plotina aan (Steuernagel 2004, 84). Een interessante mozaïekvloer werd trouwens gevonden bij de Decumanus, deel van een “*edificio termale*”. Het toont de verschillende provincies van het rijk (Afrika, Spanje, Egypte) en de winden. Pellegrino suggereert dat het symbolisch de bouw van de haven van Claudius gedacht (Pellegrino 2000, 18). De stad had haar voorspoed aan de haven, en dus aan de keizer, te danken.

Het is in de tweede eeuw dat het toppunt van de “*Badeluxus*” te Ostia bereikt werd (Kockel 1992, 114). Gezien het belang van de baden in deze stad, is het de moeite hier even op het onderwerp in te gaan. Vroeger heerste het idee dat de keizer als een weldaad aan de bevolking, voor hun gezondheid, baden liet bouwen. Inderdaad wensten zij als weldoener van hun volk over te komen, maar er is nog andere symboliek werkzaam. De baden waren een demonstratie van de keizerlijke macht over de natuur en een symbool van de invloed van de keizer over zijn medeburgers. Op die manier was het bezoeken van thermen voor burgers een dagelijkse herinnering aan hun ondergeschikte positie. Het liet de bevolking proeven van het keizerlijke leven: baden, praten, sporten of lezen in een prachtige omgeving. Baden waren een statussymbool voor steden, een onmisbaar element in het beschaafde leven. Thermen waren bovendien erg dure werken. Volgens een lage schatting kostten die van Caracalla te Rome 150-200 miljoen sestertiën, veel meer dan stadsraden konden verzamelen. Daarom speelden

de keizerlijke familie en vrienden een belangrijke rol in de bouw ervan. Italië was daarin bevoorrecht, en zonder de steun van de keizer en zijn getrouwen had Ostia haar meest indrukwekkendste thermen moeten missen (Delaine 1999, 67, 70, 72-73; Zajac 1999, 99-104). Overigens had de stad het water, nodig om die werken te bevoorraden, ook te danken aan de keizers. Vermoedelijk vanaf Tiberius voerde een aquaduct water naar de stad. Een inscriptie getuigt van de bouw van nog aquaducten door Vespasianus en Trajanus. Hadrianus bemoeide zich eveneens met de watervoorziening (AE 2006, 262; Meiggs 1960, 44; Kockel 1992, 106; Pensabene 1996, 188 en 192).

De Caserna dei Vigili, gelegen achter de baden van Neptunus, was vanaf de heerschappij van Claudius de zetel van de *vigiles*. Die functioneerden als een soort politie en brandweerkorps. Het gebouw werd hersteld door Septimus Severus en Caracalla. Het was monumentaal en omringd door een gaanderij met twee niveaus. Mozaïeken versierden de vloeren en er was een cultusruimte voor de keizers, een Caesareum. Daar stonden beelden van alle keizers tussen Antoninus Pius en Septimus Severus, op Commodus na, en mozaïeken van Septimus Severus en Caracalla (Schaal 1957, 113-114; Meiggs 1960, 63; Chevallier 1986, 68 en 231; Pensabene 1996, 201; Coarelli 2007, 454-455). Stöger beschrijft het belang van die cultusruimte: alle *vigiles* die de barakken binnenkwamen, zagen een altaar gewijd aan hun keizers (Stöger 2007, 355). Ook in Trastevere werd overigens een altaar voor keizerlijke cultus en genius gevonden (Salles 2009, 42). Opmerkelijk is een mozaïek uit deze cultusruimte, uit de periode van de Severi. Het toont stieren die geslacht worden, een fluitist en een altaar (Becati 1961b, 60-61). Ongetwijfeld gaat het hier om offers voor de vergoddelijkte keizers.

Het indrukwekkende theater werd door Agrippa geconstrueerd, rond 18-17 v.C., met een grote portiek in het noorden. Er werd uitvoerig marmer gebruikt voor alle delen van de constructie, niet alleen de zuilen, in een periode dat dit materiaal nauwelijks voorkwam. Onder Commodus werd het uitgebreid tot een capaciteit van 4000 man. Septimus Severus en Caracalla beriepen zich in een inscriptie op het herstel ervan, en die laatste liet nabij de ingang een boog oprichten, in 215-216. Naast decoratieve elementen is de inscriptie bewaard gebleven. Die noemt de keizer groot en onoverwinnelijk, sterk en gelukkig boven allen (AE 1975, 133; Chevallier 1986, 67; Pensabene 1996, 188-189 en 201; Cooley 1999, 173-174; Pellegrino 2000, 11 en 21; Coarelli 2007, 457). Zoals Cooley opmerkt, bood een permanent theater de mogelijkheid ceremonies voor de keizer te houden en stelde het permanent inscripties van de architect tentoon (Cooley 1999, 179-181). Dat is tegelijkertijd ook de reden

voor de latere inscripties van Commodus, Severus en Caracalla. Theaters waren tevens een populaire plaats voor keizerlijke beelden, vaak in de buurt van de *scaenae*. Die toonden de macht van de keizers en de bescherming die zij boden (Gros 2000, 320). Ten zuiden van het theater lag nog een cultusplaats (“het hoofdkwartier”) van de Augustales. Daar was een lang hof met zuilengangen, waar beelden van de keizers opgesteld stonden (Coarelli 2007, 469). De stad had ook een *odeion* en een amfitheater, maar dat laatste is nog niet teruggevonden (Kockel 1992, 104).

Ostia had tempels voor Jupiter, Neptunus, Hercules, Venus en Ceres, een heiligdom voor Attis en culten voor Cybele, Bellona en een heleboel andere goden (Kockel 1992, 101; Coarelli 2007, 463-464 en 469). We zijn al een aantal culten van de keizers tegengekomen, en ook de *numen* van de keizers werd geëerd (CIL 14, 45-46; AE 1940, 102; AE 1948, 28). Het was vooral met de heerschappij van de Flaviërs, die de stad veel gunsten en gebouwen schonken, dat de keizerlijke cultus een hoge vaart nam (Kockel 1992, 107 en 110). Vanaf Vespasianus kregen de meeste keizers goddelijke eren, en de cultus voor hem en zijn zoon Titus bleef lang bestaan. Een gemeenschappelijke cultus voor de keizers werd gevierd door de *flamen divorum*, misschien primair voor de vergoddelijkte Trajanus en Hadrianus. Vermeldingen van de priesters van Antoninus Pius zijn aangetroffen. De keizerinnen werden natuurlijk ook geëerd (CIL 14, 4641-2; AE 1988, 201; Meiggs 1960, 64 en 378-379; Pensabene 2002, 279). Het clubhuis van de Augustales was met mozaïeken versierd en één interessant stuk, helaas uit het late keizerrijk, toont twee Cupido's die een krans omhoog houden, een symbool van de macht van keizer en rijk (Becati 1961b, 221-223; Schaal 1957, 90-91).

Een groot aantal tempels was dus waarschijnlijk bedoeld voor de keizerscultus. Daaronder de “Rundtempel”, vermoedelijk gebouwd onder Septimus Severus. Die had een aula en hal met 36 zuilen en er werden resten van marmer en mozaïekwerk aangetroffen (Schaal 1957, 86-87; Chevallier 1986, 67; Pensabene 2002, 214). De “ronde tempel” uit de derde eeuw was waarschijnlijk een Augusteum en bevatte verschillende grote keizershoofden en resten van mozaïek (Becati 1961b, 21; Pensabene 1996, 201; Pensabene 2002, 299; Coarelli 2007, 463). In de tempel van het forum van de corporaties, nabij het theater, werden een inscriptie, die *flamines Vespasiani* vermeldt, en een groot ruitbeeld van Trajanus gevonden (Morard en Waverlet 2002, 760 en 763; Pensabene 2002, 205). De Tempio Collegiale bevatte een wijding aan de goddelijke Pertinax (Pellegrino 2000, 25). De keizers werden tegelijkertijd verbonden

met andere goden. Bij één tempel van Hercules is een kolossaal hoofd van Domitianus gevonden, elders toont het godsbeeld zijn gelaatstreken. De keizer ging die associatie evenmin uit de weg in zijn eigen propaganda (Meiggs 1960, 66; Steuernagel 2004, 75). Een inscriptie vermeldt de *numen* van Minerva Augusta, een andere verbindt een keizer met Hercules of Mars (CIL 14, 44 en 4300; AE 1910, 193). We hebben ook resten van wijdingen aan Victoria en Fortuna Augusta (CIL 14, 4283 en 5321). Een decreet van de *decuriones* getuigt van offers voor de keizer (AE 2005, 303).

In Ostia waren er natuurlijk ook veel graanopslagplaatsen. Ze lagen tussen de Decumanus Maximus en Tiberoever, en opnieuw hadden ze de vorm van een grote rechthoek met binnenhof en een centraal gebouw in het midden. De *horrea* van Hortensius waren de grootste, vier opslagplaatsen hadden een monumentale ingang. Verschillende inscripties benadrukten dat de gebouwen het bezit waren van “*Caesaris nostris*” of “*Caesaris Augusti*” (CIL 14, 4089,04a-b en 5308,01; Bloch 1-2). Die van de staat waren het grootst en duurst. Er waren trouwens ook oliemagazijnen van de keizers. In vorm leken die op de private exemplaren, een kogelvorm, maar ze waren wel een stuk groter (Van Essen 1957, 510-511; Schaal 1957, 60 en 63; Pellegrino 2000, 25-26; Coarelli 2007, 458 en 471; Stöger 2007, 360). De bijlage bevat een reconstructie van één van de grote graanopslagplaatsen, en overblijfsels ervan (bijlage B, afbeeldingen 27 en 28). We hebben al eerder opgemerkt dat warenhuizen niet alleen bedoeld waren als opslagplaatsen, hun primaire doel, maar ook als indrukwekkende demonstraties van keizerlijke macht en rol als weldoener (Horster 2001, 249-250). Hun omvang, monumentale ingang, mooie binnenhoven versterkten deze indruk allemaal. In de *horrea* Epagathiana en Epaphroditiana gingen de architecten nog verder. Mozaïeken met geometrische motieven en roofdieren versierden daar de vloeren (Becati 1961b, 17). Bovendien lagen deze gebouwen langs de hoofdstraat van de stad, de Decumanus, en in de eerste eeuw zelfs vlakbij het theater, goed zichtbaar voor het volk (Becati 1961a, 117).

Opgavingen hebben een hele serie mooie portretten, waarvan enkele al vermeld, van de keizers en hun familie blootgelegd: Augustus, Agrippa, Domitianus, Julia Procula, Trajanus en Marciana, Hadrianus en Sabina, Antoninus Pius en Faustina, Domitia Lucilla en de kinderen van Marcus Aurelius' familie. Op het “veld van de Magna Mater” werd een gigantisch en vermoedelijk keizerlijk beeld ontdekt. De figuur draagt een harnas met gorgonhoofden en twee Victorias (Chevallier 1986, 195). Dat is typische beeldtaal voor

keizerlijke standbeelden, en kwam zelden voor bij beelden van mensen buiten de keizerlijke familie. De beelden stonden in de hele stad opgesteld.

Vele inscripties vermelden wijdingen aan keizers en vermoedelijk gaat het hier meestal om beelden. Zo hebben we er één aan Vespasianus en Domitianus (CIL 14, 86 en 87). De meeste stammen echter uit de tijd van de “adoptiekeizers”. Naast wijdingen aan Nerva en Trajanus (CIL 14, 3414 en 4344; AE 1928, 128; AE 1955, 171), hebben we er 18 voor Hadrianus en Antoninus Pius (CIL 14, 92-94, 96-97, 99, 4353, 4355, 4357 en 4359-4363; AE 1912, 91; AE 1955, 172 en 184; AE 1982, 131). Marcus Aurelius levert er nog negen (CIL 6, 1066; CIL 14, 102-105, 117, 4369 en 4377; IO-01, 3) en Septimus Severus, actief als architect in Ostia, had er acht (CIL 14, 112, 116, 118, 4381, 4387, 4569 en 5330-5331). Die twee keizers hadden ook wijdingen van de *cohortes vigiles*, Septimus Severus waarschijnlijk omwille van zijn herstel van hun kazerne (CIL 14, 4376, 4368 en 4380). Daarnaast waren er heilwijdingen voor de keizers, in grote getallen gevonden en regelmatig opgedragen aan goden. Ook hier stamt het merendeel uit de tweede en vroege derde eeuw (CIL 14, 20, 16, 30, 32, 100, 109, 4285, 4324 en 4378; AE 1928, 125; AE 1940, 63).⁷ Eén voor Trajanus is voor zijn heil gewijd aan Silvanus (AE 1924, 108), een ander voor Commodus, aan Jupiter (CIL 14, 22), de Magna Mater of Isis (CIL 14, 18, 40-41 en 4303). Twee zijn gewijd *pro salute et reditu* van Septimus Severus (CIL 14, 6; IPOstie-B, 288). Wijdingen voor de veilige terugkeer van keizers waren al onder Augustus gebruikelijk geworden. Waarschijnlijk valt het grote aantal inscripties uit de tweede eeuw beter te begrijpen door de bouwactiviteit van keizers als Trajanus of Hadrianus binnen de stad.

Ostia had een kalender, waarvan de meeste fragmenten bij het forum en de Porta Marina zijn gevonden, die de consuls en lokale ambtenaren van elk jaar vermeldde. Opmerkelijk is de interesse in de gebeurtenissen te Rome: niet alleen bouwwerken, spelen, wijdingen, maar ook de aanname van de *toga virilis* door Nero. Geboortes, gelduitdelingen, feestelijkheden en oorlogen werden erin vermeld (CIL 14, 244, 4531, 4543, 4546; AE 1945, 35; Vidman 1959, 43-45 en 47-48). Er zijn feesten en processies bekend uit de stad, en die werden in het theater of tijdelijke structuren georganiseerd. Waarschijnlijk trokken Ostianen tevens naar de hoofdstad, gelegen op slechts 20 km afstand, om de grootse spelen en feesten daar bij te

---

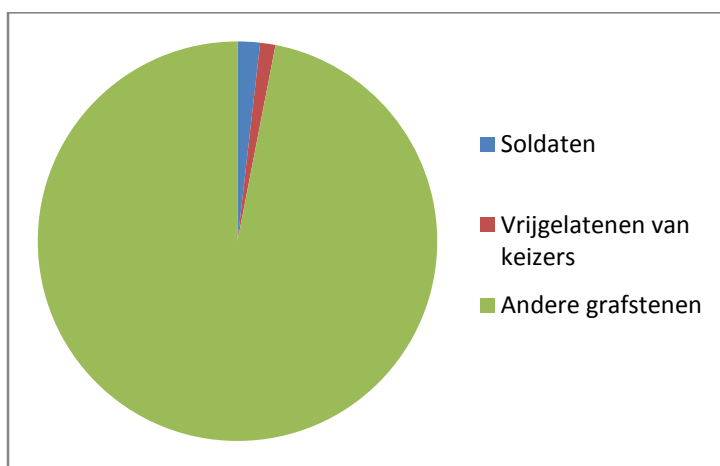
⁷ Aangezien inscripties uit latere periodes grotendeels genegeerd werden, kunnen we hier niet zeggen hoe belangrijk het dominaat is in ons epigrafisch materiaal. In elk geval lijkt de late keizertijd minder sterk vertegenwoordigd te zijn.

wonen (Bruun 2009, 130-131). Voor processies had de stad een monumentale toegangspoort en een processieroute. Keizersbeelden werden bij stoeten rondgedragen (Herz 1980-1981, 157; Bruun 2009, 140).

Verbleven de keizers ooit te Ostia? Hoewel het bewijs mager is, hebben we in elk geval voor de eerste eeuw expliciete aanwijzingen. Claudius gaf niet alleen speciale aandacht aan de stad, maar verschillende literaire passages verwijzen naar zijn aanwezigheid in de stad (Suetonius, *Divus Claudius* 12). Voor andere keizers hebben we eveneens aanwijzingen voor hun verblijf hier (Spurza 2002, 124-125; Bruun 2009, 133). Het “keizerlijke paleis” was dan misschien de plaats waar ze verblijven, maar de mogelijkheid blijft dat dit gebouw alleen voor keizerlijke ambtenaren bedoeld was. Aangezien de stad vaak het vertrekpunt was van keizers en prinses moeten er ook ceremonies geweest zijn bij hun aankomst en terugkeer (Bruun 2009, 133; ook AE 1980, 214). In één passage van Suetonius wordt duidelijk dat die bestonden, als Claudius kritiek geeft op de bewoners van Ostia, die hem niet met schepen kwamen begroeten bij zijn aankomst (Suetonius, *Divus Claudius* 38.1; Spurza 2002, 124-125). Nero hield graag feestjes in de stad, waarschijnlijk een plaats van ontspanning, weg van Rome maar toch dichterbij dan het liefelijke Baiae (Spurza 2002, 125-126).

Hun bemoeienis met de gebouwen van de stad wordt ook in marmeren inscripties bevestigd, en verschillende hiervan zijn al aan bod gekomen. We hebben onder meer van Nerva, Marcus Aurelius en Septimus Severus inscripties waar de keizer als bouwheer verschijnt (CIL 14, 113-114; AE 1954, 172 en 222; AE 1979, 96). Van Trajanus hebben we drie inscripties, waarvan één toevoegt dat de keizer het geld zelf leverde: *sua pecunia fecit* (CIL 14, 4343; AE 1940, 38; InscrIt-13-01, 5,24). Hadrianus wijdde de *templum divorum*, Antoninus Pius vermeldde zijn bouw van thermen (CIL 14, 98; AE 1945, 36a). Het marmer is natuurlijk nog een aanwijzing. We zagen al dat keizerlijke invloed belangrijk was voor het verwerven van dit materiaal, zeker als het om de erg dure polychrome varianten ging. Marmer is in gigantische hoeveelheden gevonden binnen de stad, gebruikt voor het versieren van tempels, thermen en openbare gebouwen, terwijl er voor de komst van de keizers nauwelijks enig marmer was gebruikt (*supra*; Pensabene 1996, 188; Pensabene 2002). Tenslotte hadden de keizers ook veel werkplaatsen in de buurt van de stad, waarvan een heleboel al in het principaat werkzaam waren (een selectie: CIL 15, 164,25 en 469; Bloch 119, 209-211, 214, 217, 581 en 586; AE 1910, 185). De bakstenen, buizen en pannen die daar vervaardigd werden, zijn in verschillende publieke gebouwen teruggevonden.

Ostia is de eerste stad in deze meesterproef met voldoende grafinscripties voor betrouwbare kwantitatieve analyses, mocht ons monster willekeurig zijn (voor vertekeningen opnieuw bijlage C). Er zijn zeker 27 inscripties van Romeinse soldaten gevonden in de stad. Mogelijk waren zij deel van het kleine detachement dat in de stad gelegerd was, maar dat is niet noodzakelijk. Achttien inscripties verwijzen naar keizerlijke vrijgelatenen, een aantal andere naar mannen die hoge posities vervulden binnen de stad (AE 1917/18, 97 of AE 1928, 131). Net als te Puteoli, gaat het hier duidelijk om een echte stad, en deze epitafen vormen slechts 3,1% van ons corpus (Grafiek 6; bijlage C, 2.2).

Grafiek 6: Grafinscripties uit Ostia (n=1477)

Het waren dus vooral de burgers en de vele bezoekers (Pellegrino 2000, 11) die als publiek dienst deden voor de keizerlijke beeldvorming. De haven was vooral op reizigers en zeelieden gericht. Op grote afstand konden ze de gigantische vuurtoren bewonderen (Meiggs 1960, 158), vervolgens de grote golfbrekers die de haven beschermden. Bij het binnenvaren kon een reiziger een inscriptie bewonderen die de keizer eerde als architect van dit titanenwerk, en overall stonden beelden. Sommige waren ongetwijfeld van de goden, andere waren van de keizers of benadrukten zijn deugden. Claudius stond in heroïsche pose, als een veroveraar op de vuurtoren zelf, en nabij waren beelden van een adelaar en de godin van overvloed te zien. Dezelfde keizer was te zien in een olifantenspan op een triomfboog, met een algemene (de keizer als overwinnaar) en specifieke (Claudius als veroveraar van Engeland) boodschap. De haven was volgebouwd met aanlegplaatsen, zuilengalerijen, indrukwekkende opslagplaatsen en een aantal tempels. Wie naar de binnenhaven van Trajanus voer, zag onmiddellijk een

tempel gewijd aan Dionysus, maar sterk verbonden met de keizer. Mensen die Portus langs het land naderden, reisden parallel met het kanaal en aquaduct, constructies van de keizers.

Het is de moeite nog even terug te komen op de afbeeldingen van vuurtorens in de Oudheid. Reddé heeft een groot aantal van deze voorstellingen, allemaal uit de Romeinse periode, verzameld en bestudeerd. Hij vond twee types (en één restgroep): een verlichte vuurtoren met drie tot zes verdiepingen of een niet-verlicht exemplaar met twee tot vier verdiepingen en een standbeeld. De details variëren. In deze context is de vraag of we deze afbeeldingen kunnen interpreteren als bewijs van de invloed van keizerlijke beeldvorming. Dat is helaas erg moeilijk te zeggen: ondanks verschillende hypotheses is het onmogelijk te weten op welke vuurtorens de voorstellingen gebaseerd zijn: Ostia? Alexandrië? Het lijkt eerder te gaan om een gebruikelijk type binnen het rijk, waarop variaties mogelijk waren (Reddé 1979, 846-847, 856, 858 en 862-863). Opvallend is wel dat de meeste vuurtorens met beeltenissen afkomstig zijn uit Ostia (Reddé 1979, 856). De mensen die daar woonden merkten dus waarschijnlijk het beeld van de keizer op de enorme *pharos* op.

De stad was gevuld met publieke gebouwen en tempels die dankzij de keizers tot stand kwamen. De monumentale stadspoorten waren hun werk, het forum werd volledig beheerst door hun constructies (*Capitolium*, Roma en Augustus tempel, bogen, een altaar voor de Lares). Ze hadden de grote thermen gebouwd, het water raakte via hun aquaducten tot de stad. De keizers verbleven regelmatig in de stad en Ostia was het vertrekpunt naar de provincies voor leden van de keizerlijke familie en hun vertrouwelingen. De heersers werden voor hun steun en hun rol in het bewaren van de kosmische orde (Herz 2007, 304-305) bedankt met een groot aantal beelden en wijdingen. Sommige waren opgericht voor individuele keizers, andere voor hun goddelijke kracht of deugden. Een groot aantal tempels was gewijd aan de keizerscultus (Steuernagel 2004, 175).

De motivatie voor de bouw van havens werd aan het begin van dit hoofdstuk besproken: naast louter economische redenen, speelden ook politiek-culturele factoren een rol. Meiggs heeft in zijn standaardwerk opgemerkt dat er grote continuïteit is in de aandacht van de keizers voor Ostia, meer dan bij andere Italiaanse steden het geval is (Meiggs 1960, 45; Horster 2001, 242). Al onder de Julisch-Claudische dynastie kreeg de stad aandacht van haar heersers, en hun interesse nam toe in de volgende periodes. De Flaviërs toonden “werkelijk evergetische aandacht voor de stad” en brachten dynamiek in haar uitbreiding (Cébeillac-Gervasoni en

Zevi 2000, 25; Steuernagel 2004, 81-82). De adoptiekeizers zetten dat werk verder, en onder meer Trajanus, Hadrianus en Antoninus Pius waren erg actief. Tenslotte zorgde Septimus Severus en zijn zoon voor een laatste grote bouw- en herstelperiode (*supra*; Becati 1961a, 139 en 147; Pensabene 1996, 192 en 201; Coarelli 2007, 468). Statistisch kunnen we ook hier geen zekerheid bieden, maar het grote aantal standbeelden en wijdingen uit de tweede en begin derde eeuw is waarschijnlijk met deze activiteit te verbinden.

Om deze aandacht te verklaren, is de economische functie van de stad een essentieel onderdeel van elke verklaring. Opslagplaatsen binnen de stad, de gebouwen van handelsorganisaties, duiden op het belang van Ostia. Maar politieke redenen speelden evenzeer een rol. Ostia lag vlakbij de hoofdstad, op zich al een goede reden om haar burgers goedgezind te houden, was essentieel voor de communicatie met de provincies, diende soms als residentie van de keizers en hun familie, en was noodzakelijk voor de bevoorrading van Rome, essentieel element van het keizerlijke imago. Verschillende van deze elementen zijn in de vorige hoofdstukken al geanalyseerd en belangrijk bevonden, en samen bieden ze een verklaring voor de uitzonderlijke aandacht die een haven en haar kleine stad kregen van de machtige keizers.

8. CONCLUSIE

“*There was only one imperial Rome – and imperial Rome only had one maritime port. [...] Portus can tell us so much about the development of Rome as an imperial capital [...] So much of that can be explained by the existence of Portus, so clearly, understanding more about it means we can understand Rome better.*” (Simon Keay in een interview, Knowle 2009a, *Heritage Key*, internet)

Plaatsen, zo zegt Davies, waren voor de Romeinen zelden enkel plaatsen. Hun betekenis liep veel dieper. Residenties van burgers drukten bijvoorbeeld de aspiraties van hun bezitters uit, de keizers gebruikten monumenten en locaties om hun ideologie uit te drukken (Davies 2000, 27). In deze masterproef heb ik de rol die keizerlijke beeldvorming speelde binnen de havensteden van Romeins Italië onderzocht, een onderwerp dat in de moderne wetenschappelijke literatuur nauwelijks aandachtig heeft gekregen. Nochtans maakt het belang dat havens speelden binnen het Romeinse rijk, georganiseerd rond *Mare Nostrum*, dit onderzoek interessant.

Heersers voelen altijd de noodzaak hun macht te legitimeren. Ze willen hun onderdanen tonen waarom zij bevelen geven en andere die moeten opvolgen, en vaak spelen hun rechtvaardigheid, militaire capaciteiten of bovennatuurlijke status een rol. Psychologisch onderzoek suggereert bovendien dat heersers voor zichzelf hun macht proberen goed te praten. Beeldvorming is de belangrijkste wijze waarop leiders hun legitimiteit duidelijk kunnen maken. Een heleboel media worden hiervoor ingeschakeld, onder meer munten, beelden, gebouwen en teksten. De Romeinse keizers presenteerden via deze media een erg gevarieerd beeld van zichzelf. Ze waren bovenmenselijke en rechtvaardige heersers, bekwame generaals en weldoeners voor hun volk. Daarnaast speelt symboliek een belangrijke rol in het menselijk denken en alledaagse leven, zelfs al zijn we ons daar niet altijd van bewust. Daarom is het belangrijk naar de symboliek achter handelingen te zoeken. Standbeelden hadden voor de antieken een speciale betekenis: als voorstellingen van de keizers waren ze innig met die levende personen verbonden. Ze waren een alomtegenwoordige presentatie van de macht en aanwezigheid van de heerser.

CONCLUSIE

Van de havensteden kwam Antium als eerste aan bod. Daar lag vanaf de tijd van Augustus een keizerlijke villa. Nero was een grote fan van dit verblijf en zou het uitbreiden. Onder zijn heerschappij werd het een symbool van de keizerlijke macht, met thermen, portieken, zuilengangen en een theater. Omdat de villa zich langs de kust uitstrekte, was ze bovendien duidelijk zichtbaar voor zeelui die besloten aan te meren in de haven van Antium. De haven zelf was een indrukwekkend werkstuk van Nero, onder meer bedoeld om de bevoorrading van Rome te verbeteren. Ze had grote golfbrekers en een binnenhaven. Langs de kades lagen magazijnen en stukken marmer en decoratie zijn hier vlakbij teruggevonden. Inscripties benadrukten de rol die de keizer had gespeeld bij de bouw. Binnen de stad zelf waren er, vooral rond het forum, beeltenissen van de keizers te zien. Er waren culten voor de keizers, maar ook voor hun deugden, *genius* en Lares. Aquaducten werden door hen gebouwd en hersteld. Er waren spelen en festivals, en Nero organiseerde een heleboel speciale feestelijkheden, ter ere van zichzelf en zijn dynastie. De inwoners van Antium, de aanwezige soldaten, adel en hof werden zo voortdurend herinnerd aan hun dynastie. Bezoekers zagen bij het naderen en binnenvaren van de haven bewijs van de macht en rijkdom van de staat. Hier, en in de andere steden, herinnerde marmer – vooral de dure polychrome soorten – hen aan hetzelfde. Een groot deel van de handel in deze dure bouwstof was in handen van de keizers en dus werd dit gewaardeerde materiaal sterk met hen verbonden.

Te Centumcellae had Trajanus een mooie villa. De keizer liet er een grote haven bouwen, met golfbrekers, torens en artificieel eiland. Die zou een rol spelen in de bevoorrading van Rome, maar had ook een strategische rol en herbergde mariniers. Er waren opslagplaatsen en een indrukwekkend, dominerend en versierd gebouw voor de vlootcommandant. Dankzij inscripties weten we dat de haven de naam van Trajanus droeg, een herinnering aan zijn weldaad. De keizer bouwde de stad zelf ook uit, met onder meer thermen en een aquaduct. Er waren standbeelden en een keizerlijke cultus. Vermoedelijk waren er ook feestelijkheden bij die cultus. Naast de bevolking en bezoekers waren er vrij veel troepen in de stad gevestigd.

Ravenna en Misenum werden door keizer Augustus gekozen als zetels voor de Romeinse vloot. Vanuit deze havens bewaakte de vloot de zeeën en maakte ze de Mediterrane wereld veilig voor schepen en handel. Onze kennis van Ravenna is beperkt, maar we kennen nu de ruwe contouren van de haven. Die beschikte over twee golfbrekers en een aantal monumentale gebouwen. Een *fossa*, op bevel van Augustus gegraven, verbond haar met de Ravenna. De stad kende een grote bevolkingsexpansie onder het vroege keizerrijk. De

CONCLUSIE

Port' Aurea was een poort of triomfboog, opgericht door keizer Claudius om zijn verovering van Engeland te herdenken. Het was een viering van zijn militaire glorie en dynastie. De stad ontving verschillende gebouwen, waaronder een aquaduct, en opnieuw is bewijs van de keizerscultus aangetroffen. Het "Ravenna reliëf" was vermoedelijk met die cultus verbonden en toonde leden van het Julisch-Claudische keizershuis. Augustus was er als god en heerser over de wereld afgebeeld naast zijn vrouw Livia, vereenzelvigd met Venus. We hebben inscripties die getuigen van wijdingen aan de keizers, voor zijn heil of aan zijn goddelijke kracht.

Misenum was de belangrijkste haven van de Romeinse vloot en beschikte over twee bassins en grote golfbrekers. Op een nabijgelegen heuvel, een commanderende positie, lag de residentie van de vlootcommandant. Verschillende *horrea* en een gebouw met mozaïekversiering werden in de haven ontdekt. Daarnaast werden veel beelden, decoratie en marmer uit de zee gehaald, en dat suggereert een grote mate van verfijning van de gebouwen en straten nabij de haven. De stad zelf had thermen, een basilica, theater en aquaduct. Verschillende van deze gebouwen kwamen vermoedelijk dankzij de keizers tot stand. Op het forum en doorheen de stad stonden hun beelden. De Augustales priesters hadden een belangrijk en goed bewaard heiligdom. Op het fronton en in de tempel, waar offers voor de keizerscultus werden gebracht, waren beeltenissen en wijdingen te zien. De godin Victoria herinnerde priesters en bezoekers aan de glorie die de keizers op het slagveld veroverden. Verschillende keizerlijke villa's lagen in de buurt van de stad. Al deze pracht was niet enkel voor de burgerbevolking bedoeld: een merendeel van de grafinscripties zijn van legionairs en mariniers.

Puteoli was gedurende de late republiek en het vroege keizerrijk de belangrijkste haven van Rome. Pas in de tweede en derde eeuw zou Portus die rol langzaam overnemen. Eén speciale demonstratie van de keizerlijke macht in Campanië en Puteoli, was de jaarlijkse aankomst van de Alexandrijnse graanvloot in de haven. Deze gigantische schepen toonden de macht, rijkdom en goede heerschappij van de keizer die zijn volk voedt. De haven bevatte een gigantische golfbreker en een heleboel opslagplaatsen. Iconografisch bewijs geeft ons hier een beter idee hoe Puteoli er ooit uitzag. Daardoor weten we dat er een heleboel beelden op de golfbreker stonden en een aantal hiervan waren hoogst waarschijnlijk van keizers. De stad had twee amfiteaters en het grootste werd vermoedelijk door Vespasianus opgericht. Op het forum stond een zonnewijzer van Augustus. Er waren thermen en aquaducten, gebouwd door

CONCLUSIE

de keizers, en bouwinscripties maakten hun interventie binnen de stad duidelijk. We hebben veel bewijs voor de keizerlijke cultus: Concordia Augusta, Victoria Augusta, de Lares Augusti en *genius* werden geëerd en vereerd. De Augustales orde was aanwezig in de stad en er waren tempels voor Augustus, Antoninus Pius en Hadrianus. Een heleboel beelden en basissen voor de heersers werden teruggevonden, en er werd veel marmer gebruikt. Verschillende keizerlijke feesten zijn bekend uit de literatuur, een aantal keizerlijke villa's werden nabij de stad gevonden.

Ostia was de oudste havenstad van Rome, Portus een keizerlijke haven, gebouwd om de graanbevoorrading van de hoofdstad veiliger te maken. Beide nederzettingen bleven tot in de late Oudheid bestuurlijk met elkaar verbonden en werden dus samen besproken. De haven van Claudius te Portus werd door de gelijknamige keizer gebouwd en waarschijnlijk afgewerkt of ingewijd door Nero. Het was een cirkelvormige haven met grote golfbrekers en monumentale vuurtoren. Op die toren stond een keizerlijk standbeeld, vermoedelijk van Claudius, met speer in de hand. Een ander beeld lijkt hem te kronen met een krans, elders zien we een keizerlijke adelaar. Een triomfboog binnen de haven toonde de keizer dan weer op een wagenspan met olifanten. Al deze iconografie benadrukt de keizerlijke macht en militaire roem. Zuilengangen en monumentale ingangen versierden de ankerplaatsen, inscripties noemden de plaats "*portus Augusti*". Trajanus had er ook een haven, die zijn naam kreeg. Het was een hexagonale constructie, omringd door opslagplaatsen en zuilengangen, met een grote tempel voor Dionysus aan de ingang. Een monumentaal ruitersbeeld van Trajanus stond vlakbij het heiligdom en verbond zo heerser met god. Claudius en Trajanus beriepen zich niet alleen op de bouw van twee kanalen nabij Portus – die de voorziening van Rome gemakkelijker hadden gemaakt – maar beweerden zo tegelijkertijd te beschermen tegen overstromingen van de Tiber. Bezoekers die Ostia naderden, zagen versiering van marmer op de muren en een inscriptie ter ere van Domitianus. Een beeld van Minerva-Victoria benadrukte zijn overwinningen. De gebouwen rond het forum waren geconstrueerd door de keizers of met hen verbonden. Aquaducten met bijbehorende inscripties en grote keizerlijke baden – die op diverse manieren de macht en invloed van de *princeps* benadrukten – werden ook door hen geconstrueerd. Het theater was door Agrippa gebouwd, uitgebreid en hersteld onder de auspiciën van Septimus Severus en Caracalla. De keizerlijke cultus was alomtegenwoordig: bij het forum lag een uitgebreid versierde tempel voor Roma en Augustus, de Augustales waren op verschillende plaatsen aanwezig, de kazerne van de *vigiles* had een altaar voor de Caesars. We weten dat Vespasianus en Antoninus Pius priesters hadden en er waren

CONCLUSIE

wijdingen voor het *Salus Augusta* en de keizerlijke *numen*. Langs de grote wegen en nabij het theater lagen omvangrijke *horrea* met monumentale ingangen, bewijs van de zorg die de heerser droeg voor zijn onderdanen. Er zijn enorm veel beelden en inscripties voor de keizers en hun heil aangetroffen.

Deze masterproef hoopt zo een bijdrage aan onze kennis van de keizerlijke beeldvorming in de Italiaanse havensteden, een onderwerp waar nauwelijks wetenschappelijke literatuur over bestaat. Bovendien kunnen we een aantal algemenere conclusies trekken. Zo is duidelijk geworden dat de keizers nieuwe havens als Antium of Centumcellae bouwden omwille van economische, strategische, persoonlijke en praktische redenen. Beide havensteden hadden een rol in de bevoorrading van Rome en Italië, maar de voorkeur van de keizer was even belangrijk in de uitbouw van deze steden. Misenum was uitverkoren als militaire haven omwille van praktische en strategische redenen – goed gelegen vlakbij Puteoli en Baiae. Bij de uitbouw van bestaande havens als Ostia en Puteoli zien we hoe de keizers de graanbevoorrading verzorgden, maar dat zonder hun eigen ‘beeld’ binnen die nederzettingen te vergeten. Tegelijkertijd zagen we welke impact keizers konden hebben op de steden van hun rijk: Antium, Centumcellae, Ravenna en Misenum dankten hun voorspoed vrijwel uitsluitend aan de keizers. Maar ook een belangrijke havenstad als Ostia werd welvarend dankzij de nieuwe havens die Claudius en Trajanus lieten bouwen.

Daarnaast hebben auteurs voor Rome en verschillende andere steden van het rijk vastgesteld dat de keizers een belangrijke rol speelden binnen het urbane leven (bijvoorbeeld Buguzzi 1998, 287-288). Hoe zit dat voor onze steden? Een paar elementen komen steeds weer terug. Ten eerste is er de keizerscultus: in alle havensteden zijn er wijdingen aan de keizers, hun *genius*, *numen*, Lares en deugden. Overal ging, zo lijkt, hun cultus met offers en feesten gepaard. Dit bevestigt het – vrij recente – inzicht dat de keizerscultus een belangrijke functie vervulde binnen het leven van de Romeinen. De cultus, daar wijst ook deze meesterproef op, was erg populair, een bindmiddel voor het rijk en tegelijkertijd een manier voor steden en elites om hun loyaliteit te tonen. Oude culten raakten zeker niet in verval, maar binnen het flexibele antieke geloofsysteme begonnen de keizers een beduidende rol te spelen in de leef- en denkwereld van hun onderdanen. Ten tweede waren de keizers overal zichtbaar vertegenwoordigd door hun beelden. De Romeinse keizers heersten over een enorm rijk, met een erg diverse bevolking met vele talen, en persoonlijk konden ze slechts op een heel beperkt aantal plaatsen aanwezig zijn. Dankzij hun standbeelden waren ze in deze havensteden toch

CONCLUSIE

overall present: in het openbare en religieuze leven, in straten en theaters en waarschijnlijk zelfs in huishoudens. Ten derde was hun aanwezigheid op nog een heleboel andere manieren, buiten culten en beelden, voelbaar. Hun soldaten en vrijgelatenen waren, soms massaal, aanwezig. Hun monumenten vulden de steden en waren vaak gelegen op belangrijke locaties. In Ostia zien we dat bijvoorbeeld aan de centrale plaatsing van het *lararium*, *Capitolium*, de tempel van Roma en Augustus en andere gebouwen op en rond het forum. Op het platteland eromheen lagen hun uitgestrekte villa's en vele werkplaatsen. Het politieke, culturele, sociale en religieuze leven binnen de Italiaanse havensteden was, voornamelijk dankzij beeldvorming, ondenkbaar zonder de keizers. Gebouwen, beeltenissen, culten en inscripties getuigden van hun macht, rijkdom en weldaden. Munten droegen hun portret.

Zoals Hekster en andere auteurs hebben vastgesteld, gebruikten keizers munten om verschillende boodschappen te verspreiden. Ze varieerden hun boodschap zelfs met het type metaal, zich welbewust dat alleen rijke burgers de gouden exemplaren in handen kregen (Hekster 2003). Eén verdienste van dit onderzoek is dat het ons wijst op de noodzaak de bevolking, en verschillende groepen daarbinnen, in beschouwing te nemen. Binnen onze Italiaanse havensteden is dat ook interessant. De beelden, wijdingen, culten en monumenten van steden waren in de eerste plaats bedoeld voor de plaatselijke bevolking, maar waren tegelijkertijd een bezienswaardigheid voor de reizigers die de grote havens aanlokten. Bij Ravenna, Misenum en – in mindere mate – de andere nederzettingen, konden groepen soldaten zien wat hun opperbevelhebber deed voor het volk dat zij beschermden. Grote steden als Puteoli en Ostia waren een bezienswaardigheid voor leden van de elite, die er af en toe moeten geweest zijn. Gedurende kortere periodes gold dat ook voor Antium en Centumcellae.

Als we het over *specifieke* boodschappen hebben, zijn de havens zelf van groot belang. In de eerste vier bestudeerde steden hebben we bewijs dat versierde, monumentale havenzichten *suggereert*. In Puteoli en Portus is geen twijfel mogelijk: hier zien we keizerlijke beeldvorming die primair bedoeld was voor reizigers. De glorie van het keizerrijk werd via indrukwekkende vuurtorens, golfbrekers, kades, graanopslagplaatsen, tempels en beelden doorgegeven aan bezoekers die van of naar Italië kwamen. De functie van verschillende van die constructies, zoals de opslagplaatsen of golfbrekers, was in de eerste plaats praktisch en economisch, maar op een tweede niveau sterk symbolisch. Ze demonstreerden de kracht en weldaden van de keizers. De gebouwen en standbeelden van de havens maken duidelijk dat deze constructies meer waren dan louter utilitair. Dat ook plaatsen specifieke boodschappen

CONCLUSIE

verspreidden, is een belangrijke vaststelling. Zeelieden konden de glorie van de keizerlijke dynastie aanschouwen en het nieuws ervan met zich meedragen naar de meest afgelegen delen van het rijk (zie Ovidius, *Tristia* III.12.37-48; Plutarchus, *Moralia* 419D en 519B).

Tenslotte richtten we ons even op het befaamde boek *Emperor in the Roman World*, door Fergus Millar, een uiteenzetting van een voornaam oudheidkundige over de rol van de Romeinse keizer (Millar 1977). Deze schrijver geloofde dat de keizer vooral een *figurehead* was met weinig reële invloed, een passief figuur die reageerde op impulsen van zijn onderdanen. Het is een mening die invloed heeft uitgeoefend, maar ook heel wat kritiek te verduren kreeg (Hannestad 1988, 328-329; Osgood 2011, 25). Zoals Osgood zegt, heeft Millars benadering verschillende nadelen. Ze houdt bijvoorbeeld geen rekening met de vele symbolische rollen die de keizer speelde in het leven van zijn onderdanen (Osgood 2011, 26). Deze studie van keizerlijke beeldvorming demonstreert, hoop ik, de grote waarheid achter die kritiek.

Bijlage A: Kaarten

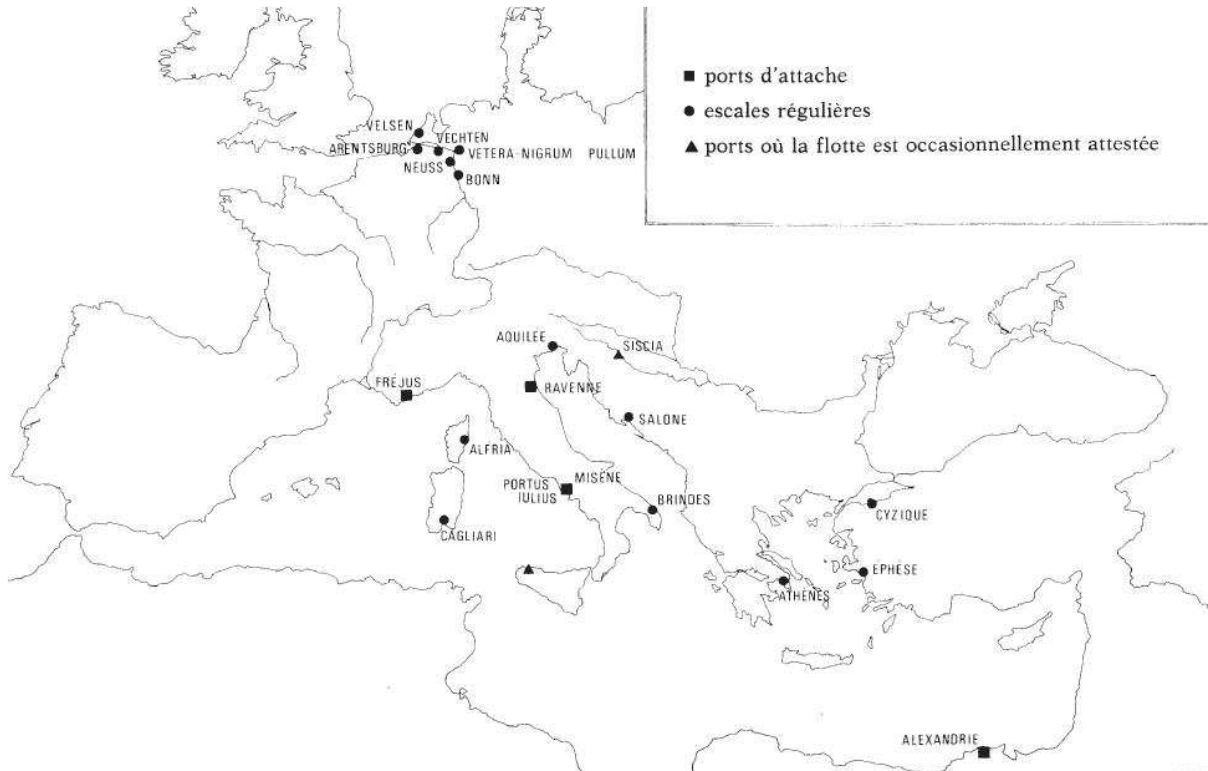
HAVENS VAN ITALIË

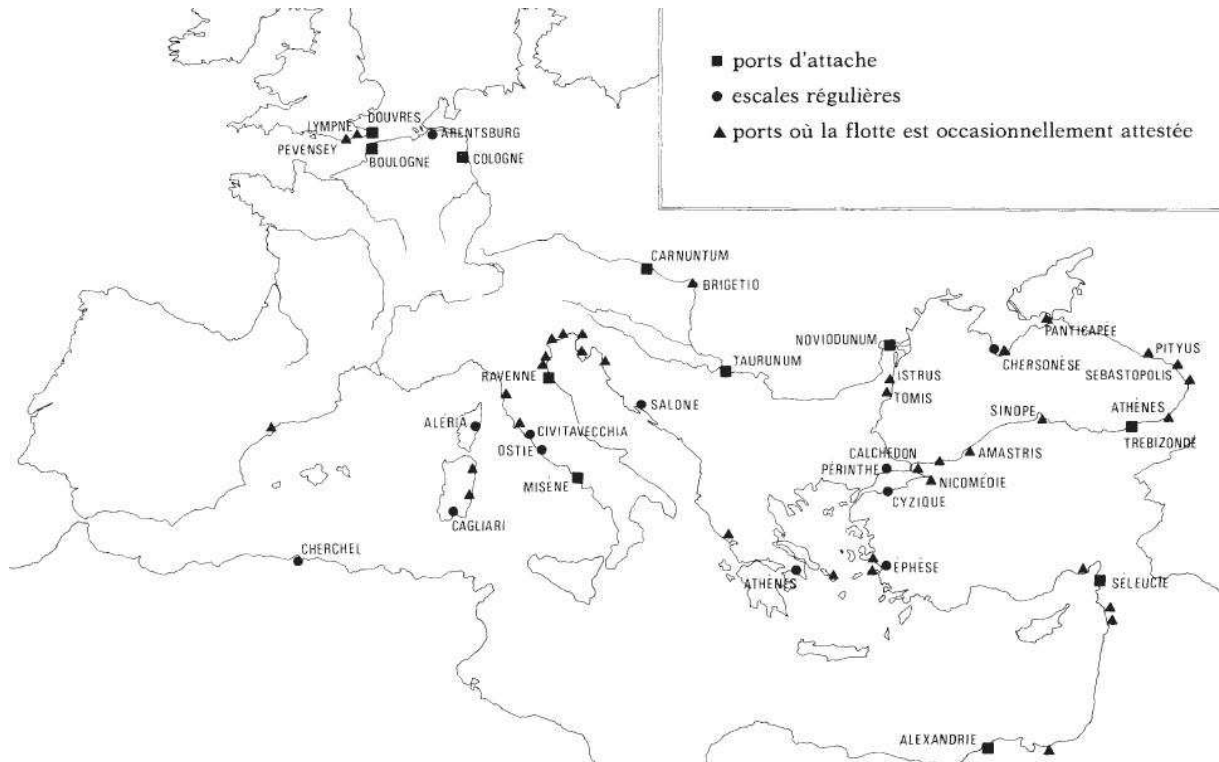
Kaart 1: Italië, Rome en de bestudeerde havensteden

KAARTEN

DE MILITAIRE HAVENS VAN HET KEIZERRIJK

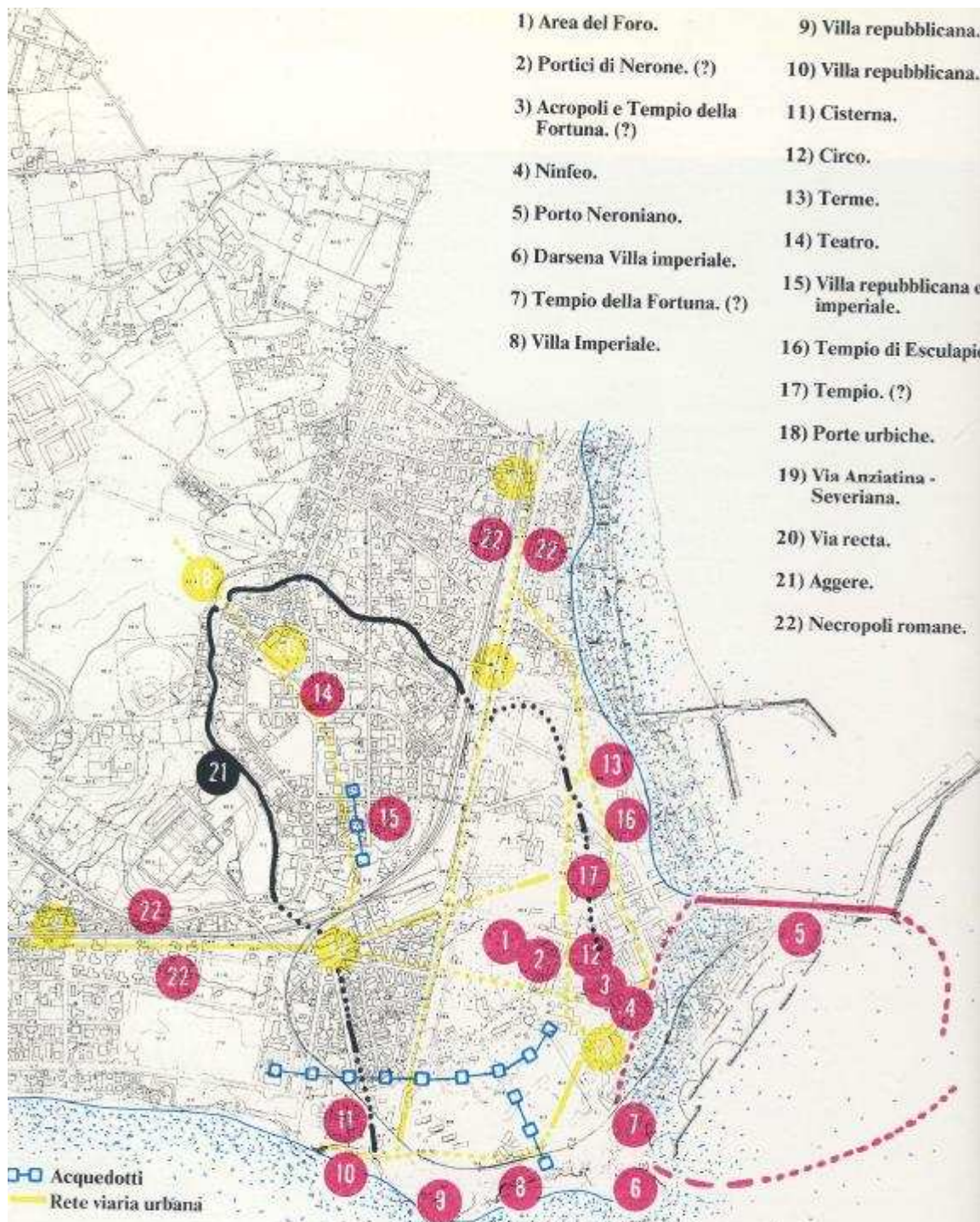
Kaart 2: De Romeinse militaire havens onder Augustus

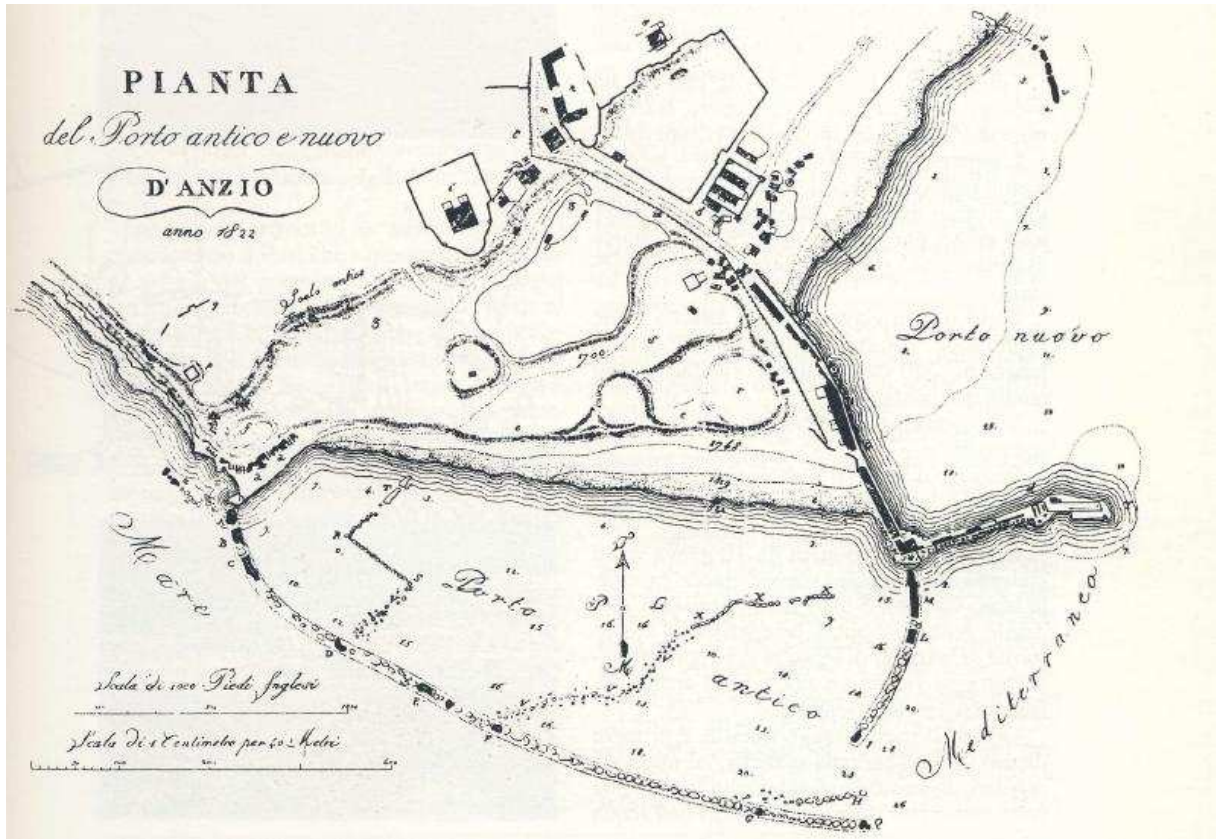
Kaart 3: De Romeinse militaire havens in de tweede eeuw

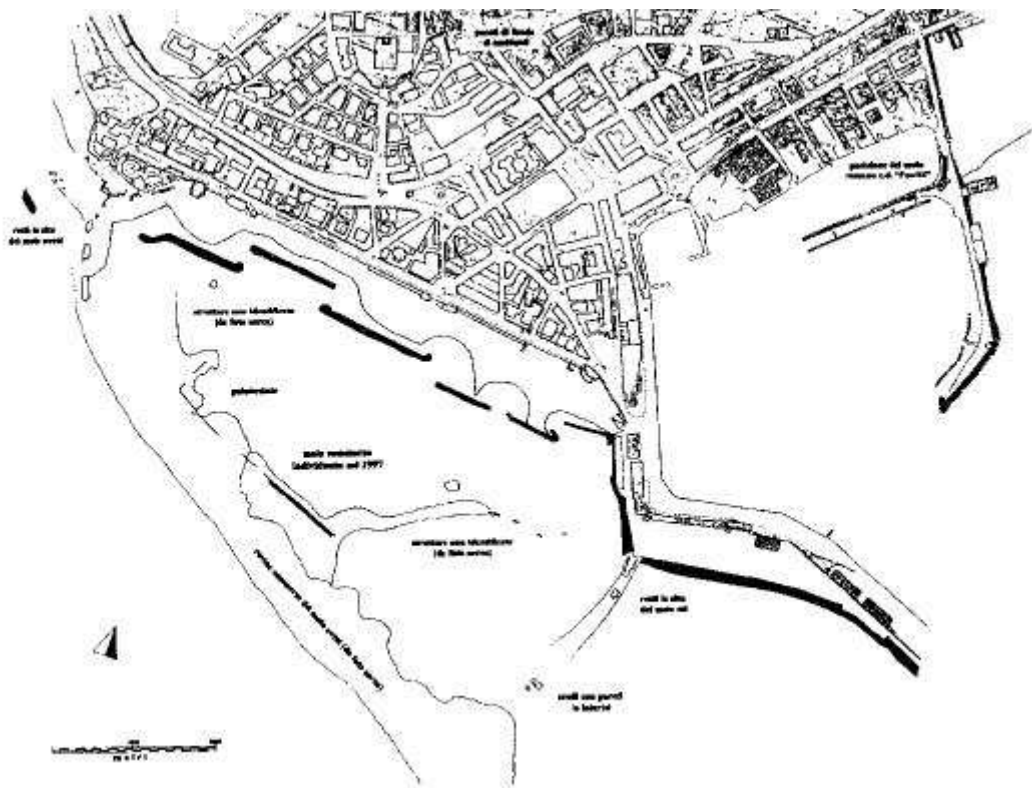
ANTIUM

Kaart 4: Antium

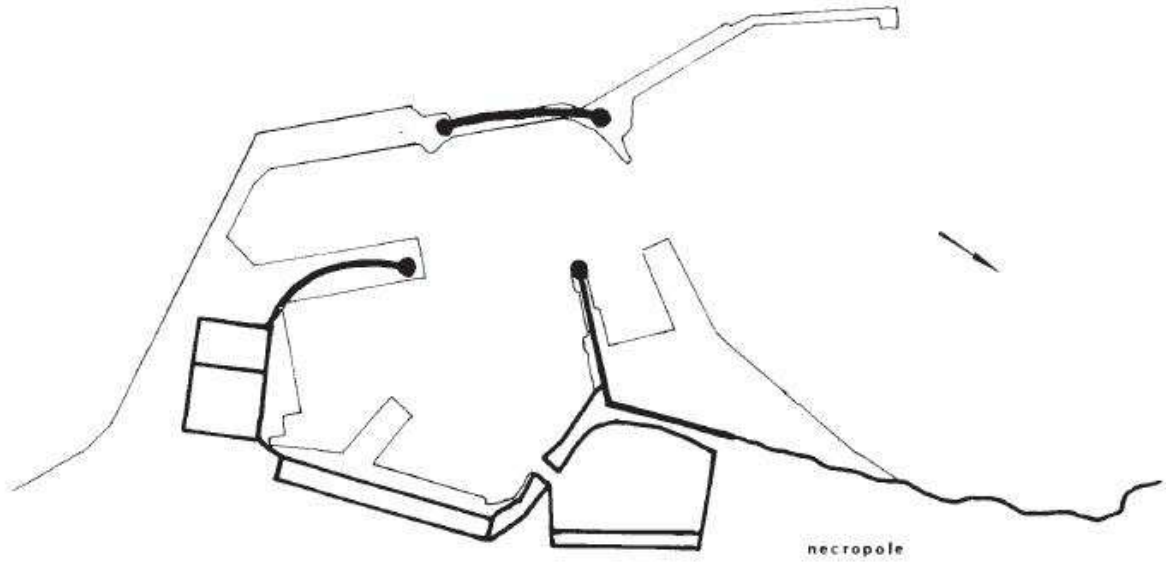

Kaart 5: De antieke haven van Antium

Kaart 6: De antieke haven van Antium na recent onderzoek

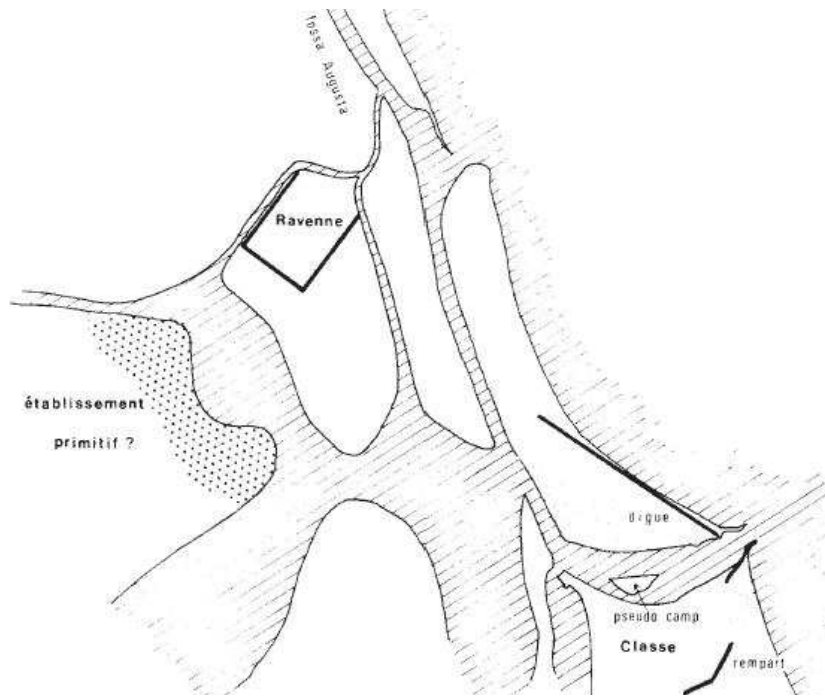
CENTUMCELLAE

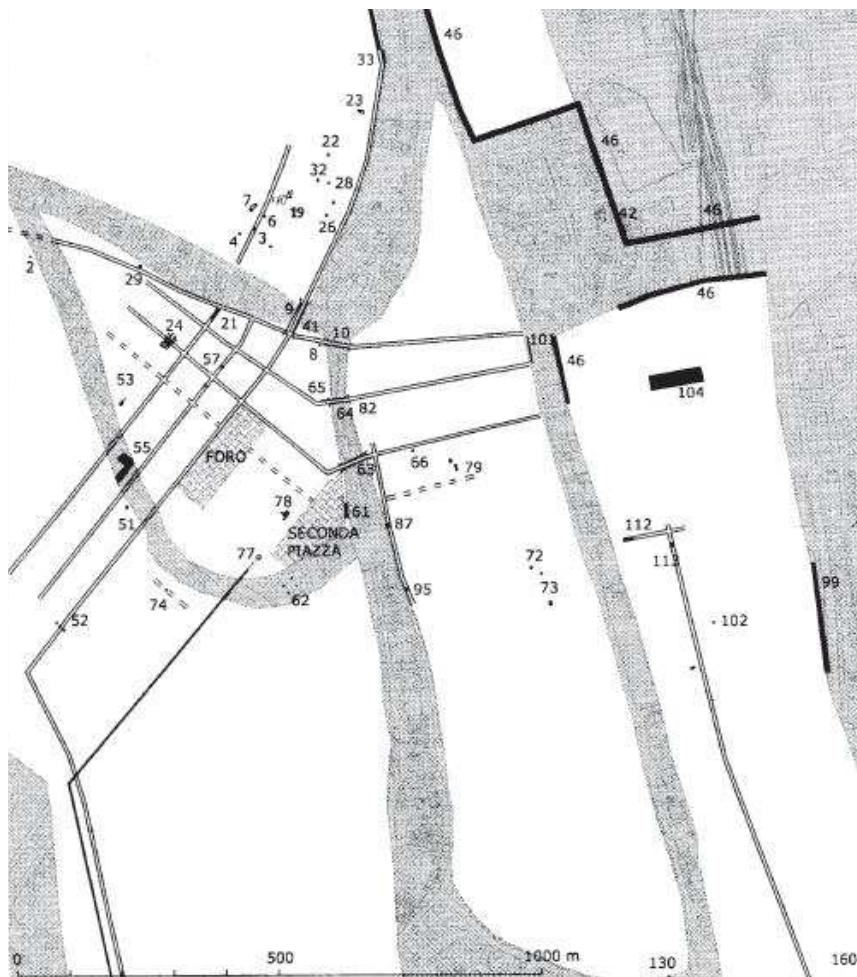
Kaart 7: De haven van Centumcellae

KAARTEN

RAVENNA

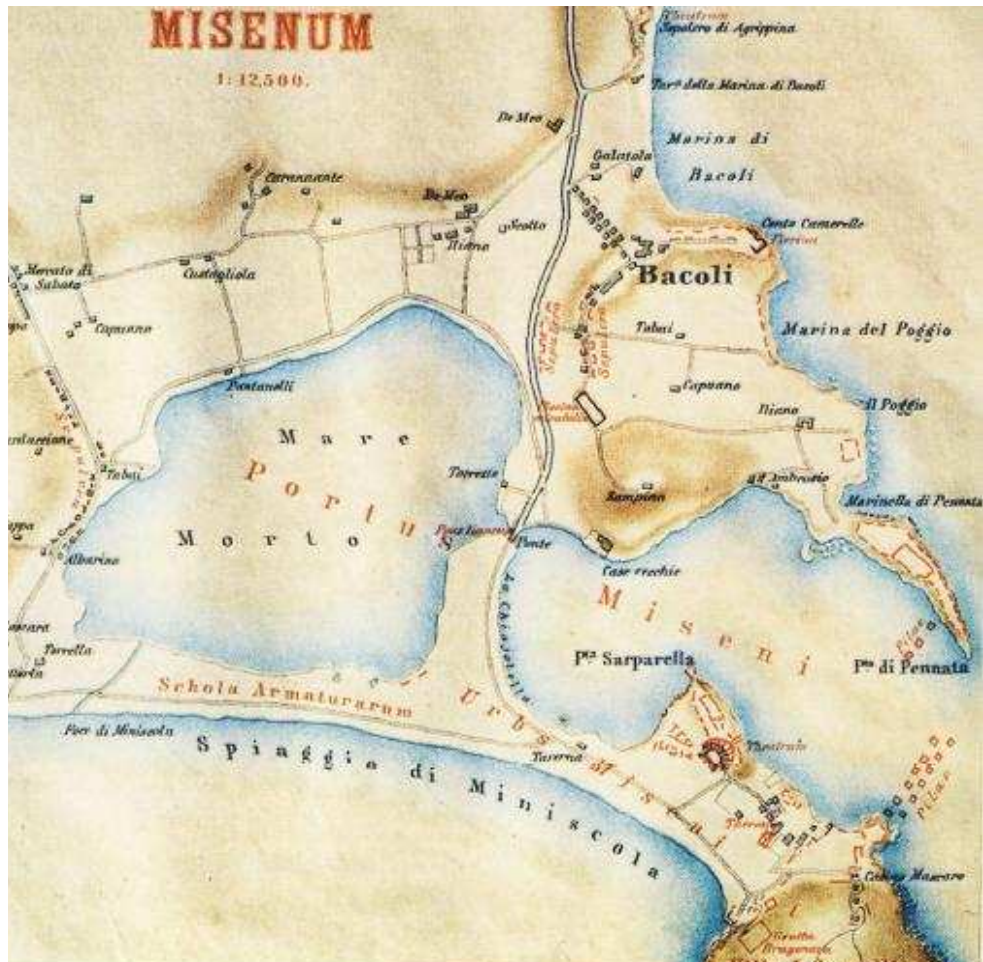

Kaart 8: Ravenna en Classis

Kaart 9: Ravenna in de tweede eeuw

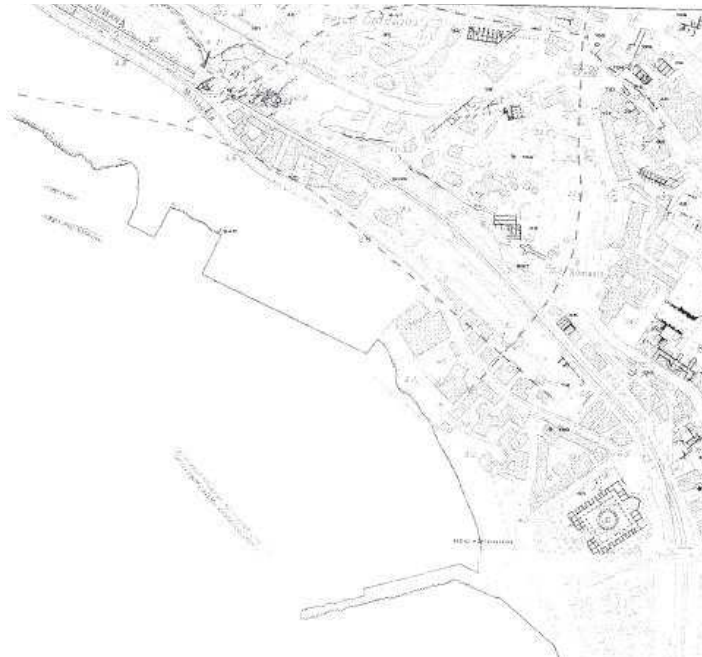
MISENUM

Kaart 10: Misenum

KAARTEN

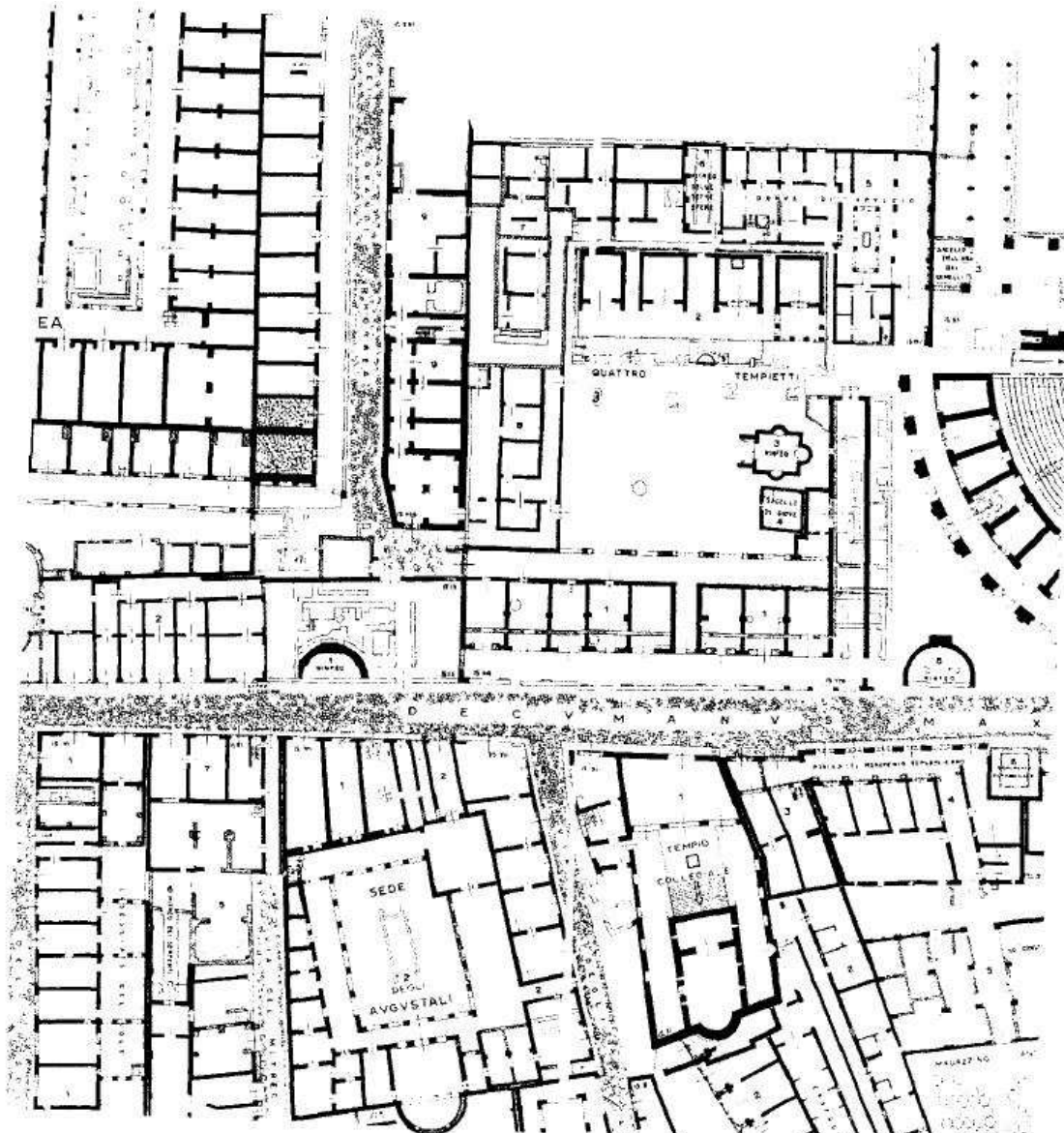
PUTEOLI

Kaart 11: Puteoli, haven en golfbreker

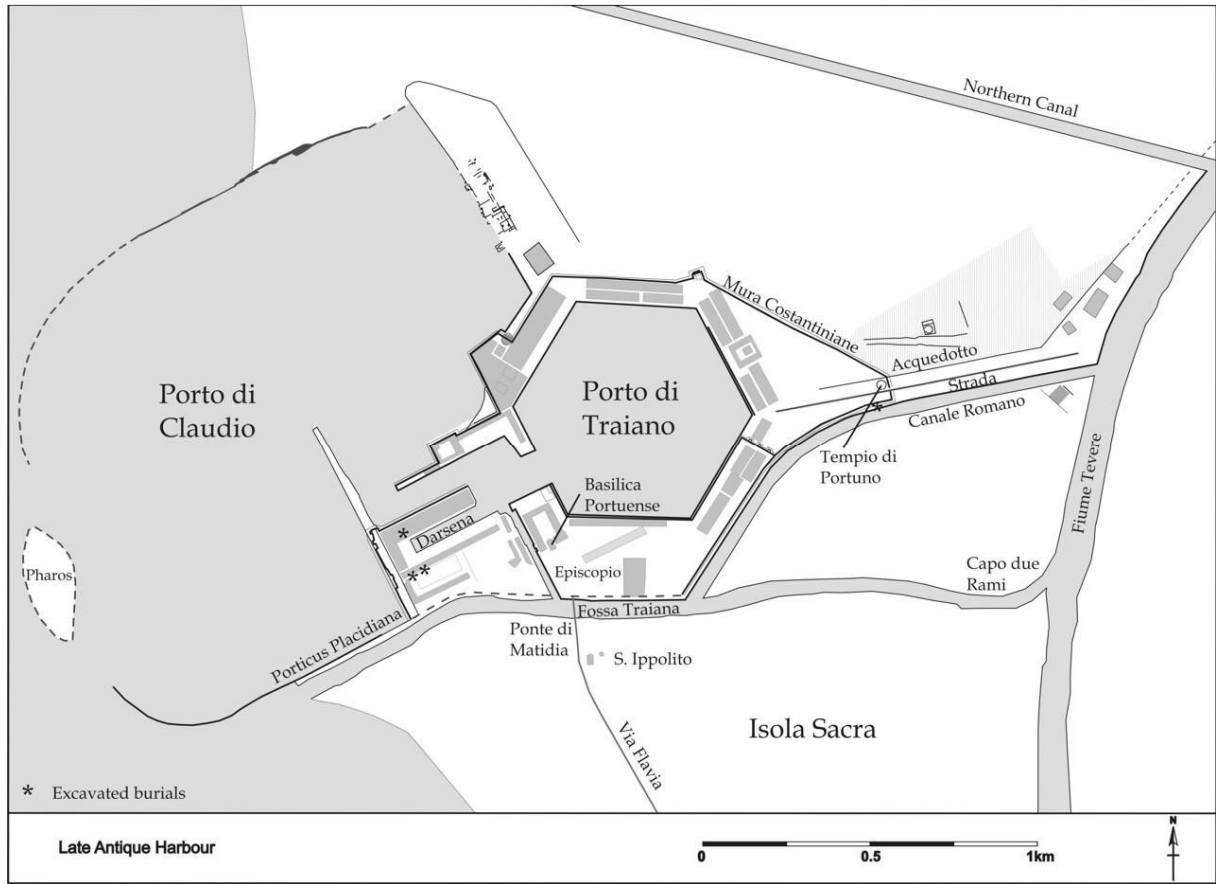
Kaart 12: Centrum, amfitheater en buitenwijken van Puteoli

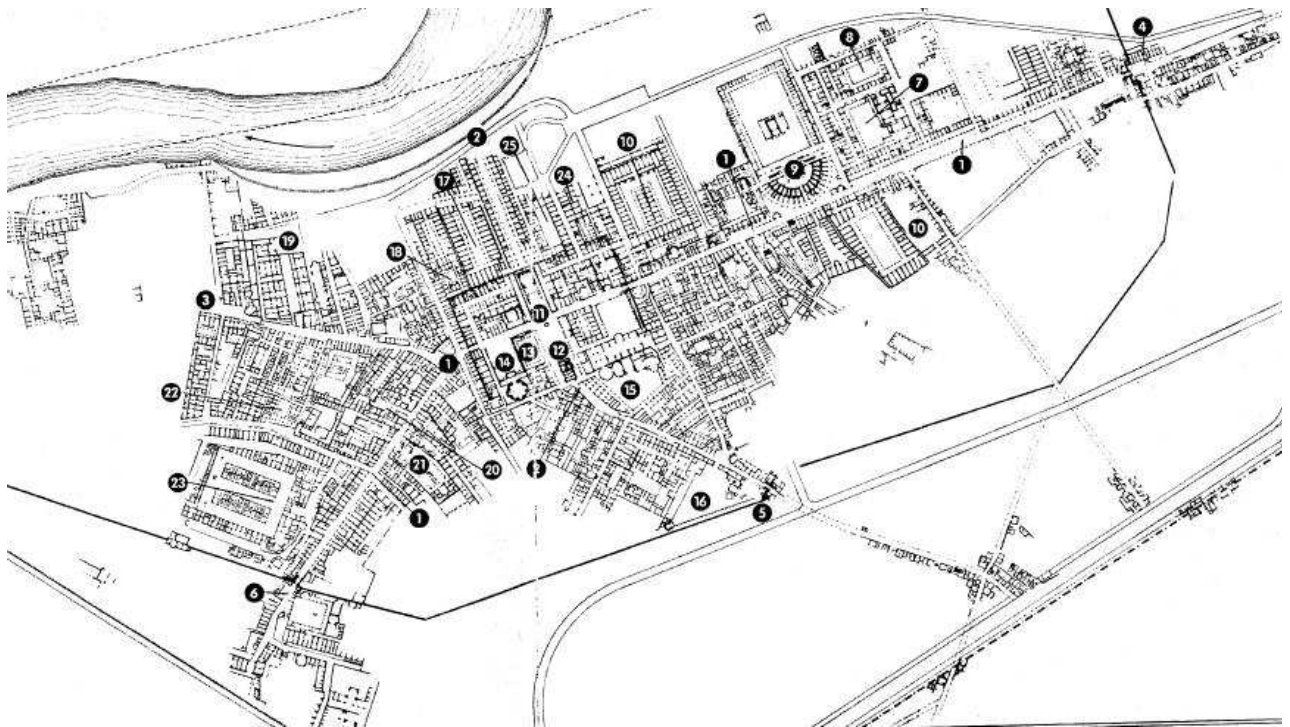
Kaart 13: Het centrum van Puteoli

KAARTEN

OSTIA

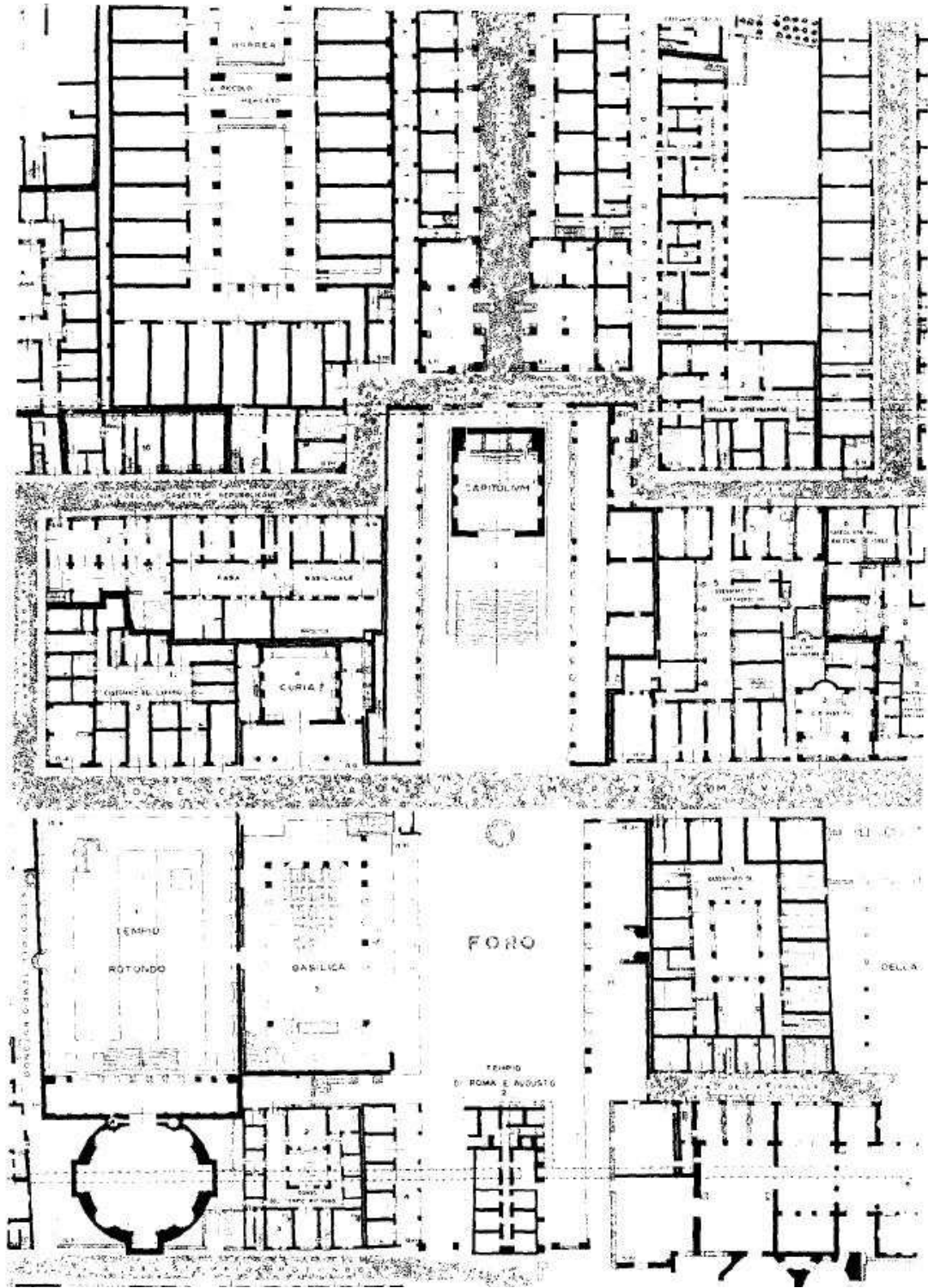
Kaart 14: Portus

Kaart 15: Ostia

BIJLAGE A

Kaart 16: Het centrum van Ostia

LIJST KAARTEN

Kaart 1: www.google.com/earth/index.html.

Kaart 2: Reddé 1986, 312.

Kaart 3: Reddé 1986, 315.

Kaart 4: Chiarucci 1989, 50.

Kaart 5: Chiarucci 1989, 83.

Kaart 6: Felici 2001, 122.

Kaart 7: Reddé 1986, 198.

Kaart 8: Reddé 1986, 180.

Kaart 9: Manzelli 2000, afbeelding 146.

Kaart 10: Russo 2005, 58.

Kaart 11: Demma 2007, *tavola A*.

Kaart 12: Demma 2007, *tavola A*.

Kaart 13: Steuernagel 2004, afbeelding 7.

Kaart 14: www.portusproject.org.

Kaart 15: Schaal 1957, [s.p.].

Kaart 16: Steuernagel 2004, afbeelding 8.

Bijlage B: Afbeeldingen

ANTIUM

Afbeelding 1: Resten van de keizerlijke villa

Afbeelding 2: Decoratieresten uit de villa

AFBEELDINGEN

Afbeelding 3: Een *fistula* uit Antium. De naam eindigt op “Au(gustus) Germanicus” en duidt dus mogelijk op Nero, die in inscripties regelmatig de naam “Nero Claudius Caesar Augustus Germanicus” droeg (bijvoorbeeld AE 1919, 22).

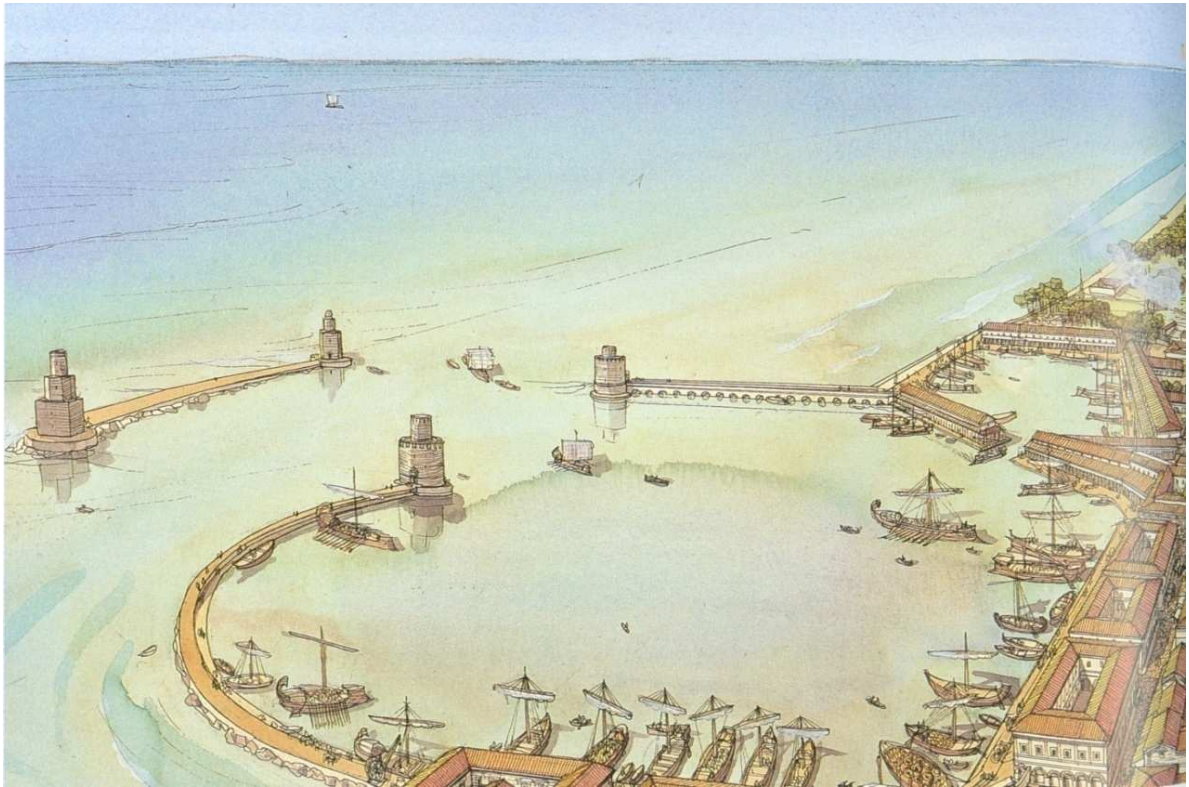

Afbeelding 4: Een processie te Antium

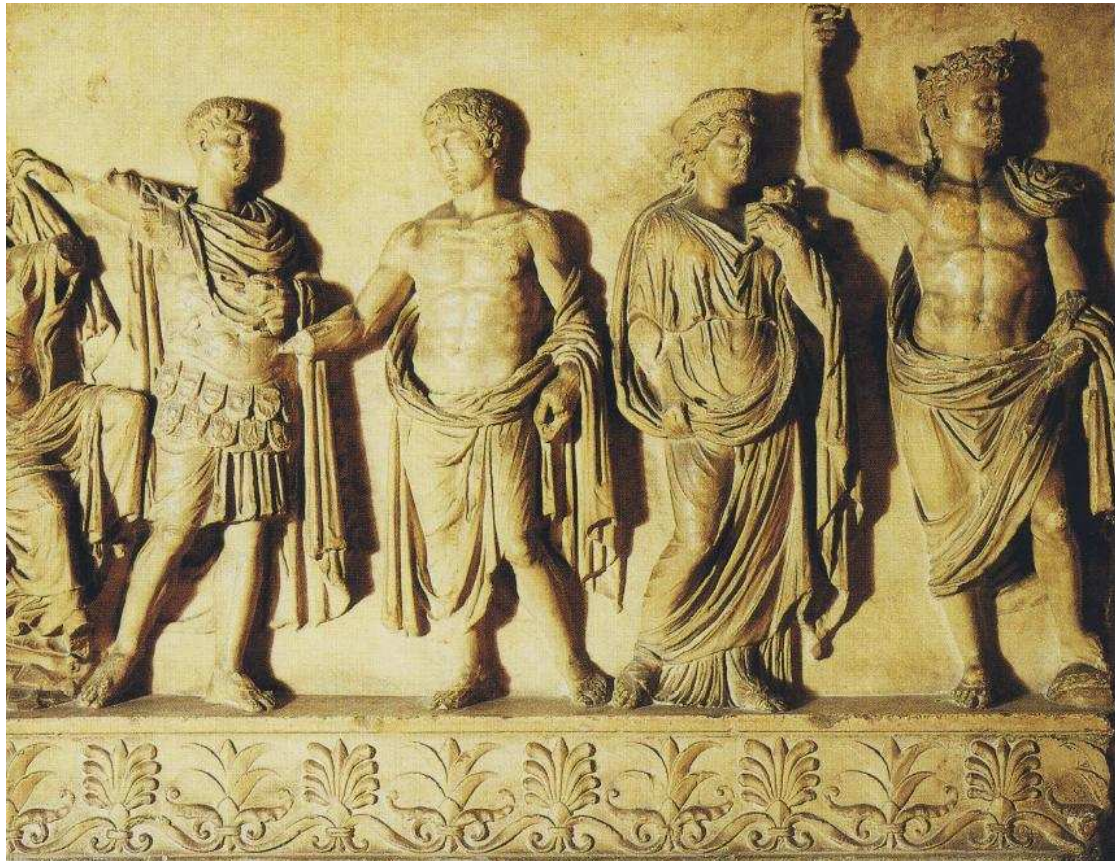
Afbeelding 5: Een munt van Rustius voor de veilige terugkeer van Augustus, met een altaar voor Fortuna op de achterkant

CENTUMCELLAE

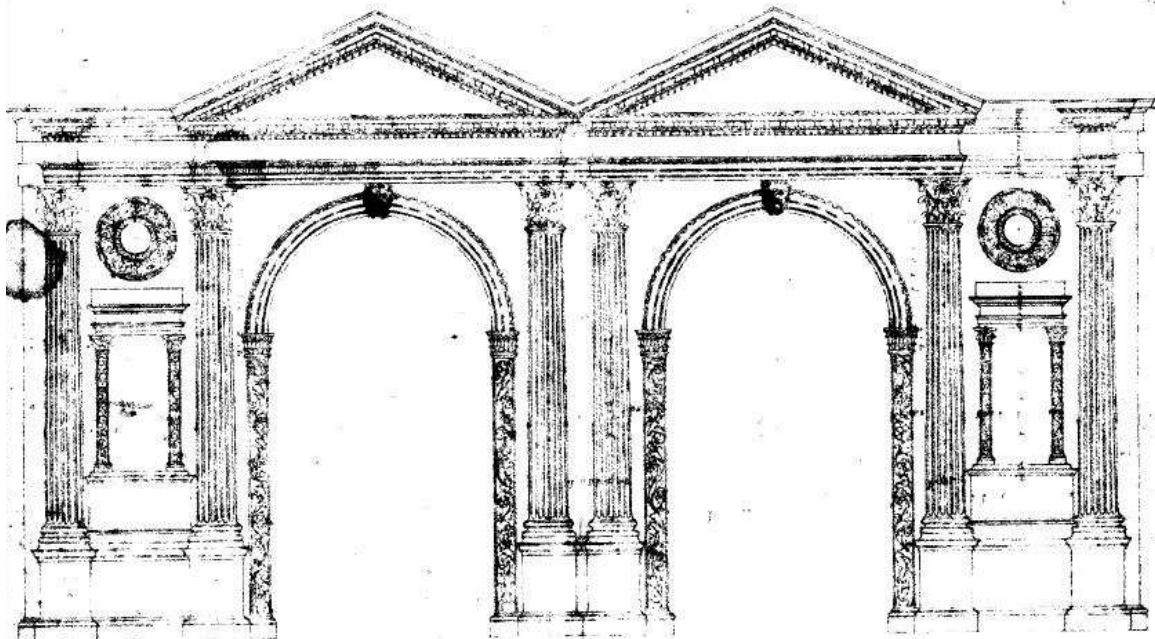

Afbeelding 6: Een reconstructie van de haven van Centumcellae

RAVENNA

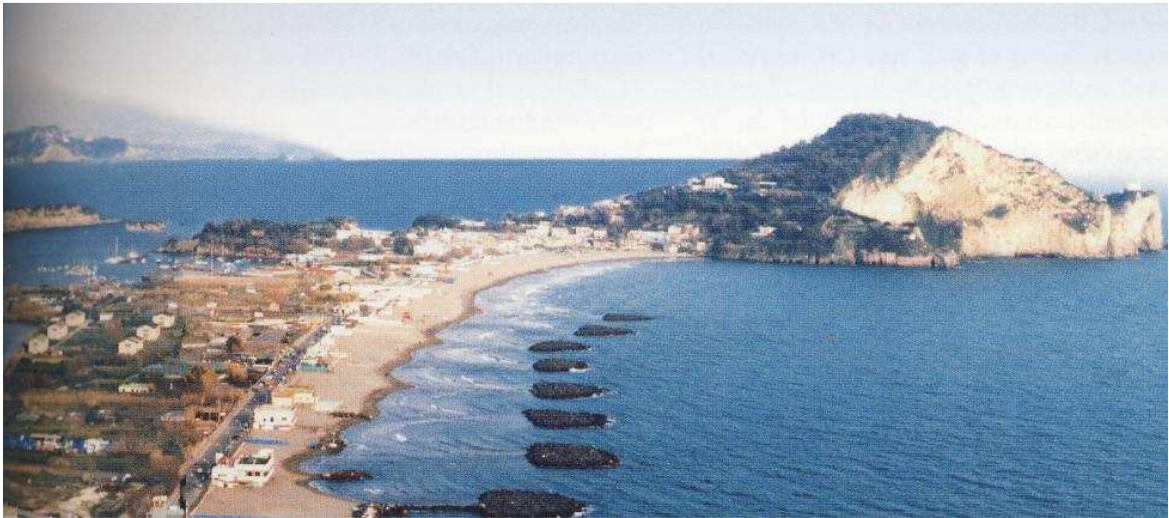

Afbeelding 7: Het "Ravenna reliëf"

Afbeelding 8: De Port' Aurea

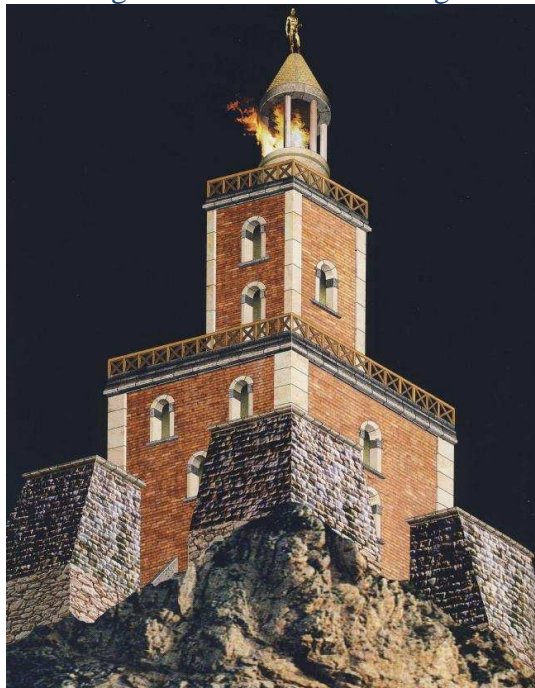
MISENUM

Afbeelding 9: Zicht op de haven van Misenum

Afbeelding 10: Fronton van het Augustalium

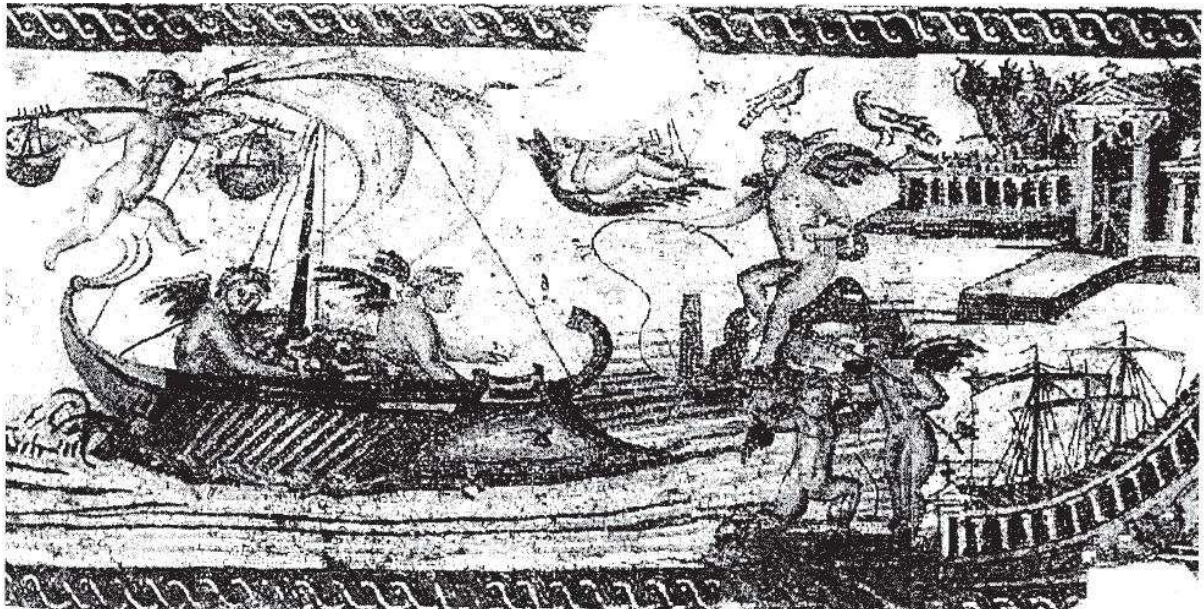

Afbeelding 11: De vuurtoren van Misenum

PUTEOLI

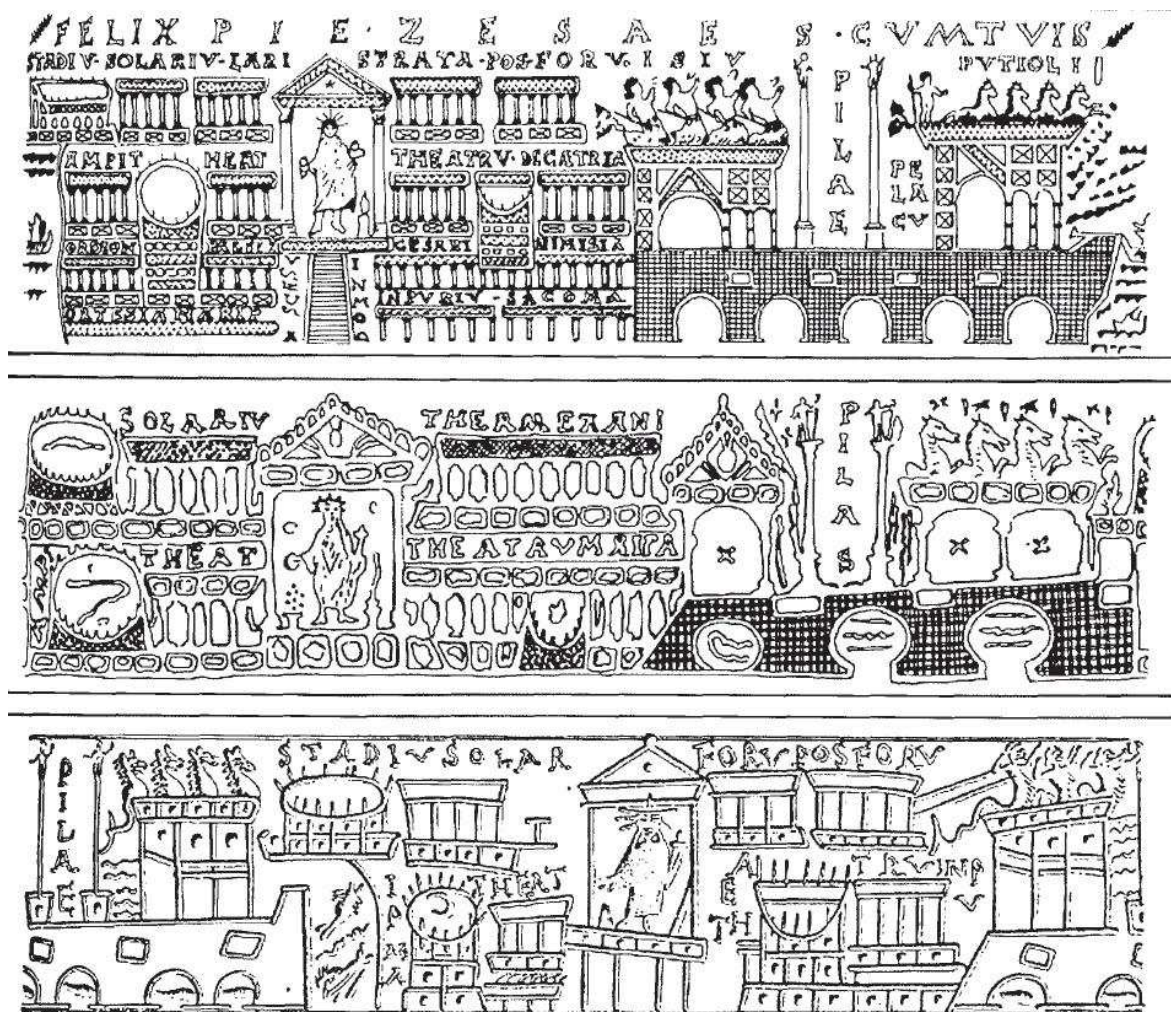

Afbeelding 12: Schilderij van een haven (waarschijnlijk Puteoli) uit Stabia

Afbeelding 13: Schilderij van een haven uit Leptis Magna

Afbeelding 14: Puteoli en haar haven op glazen flesjes

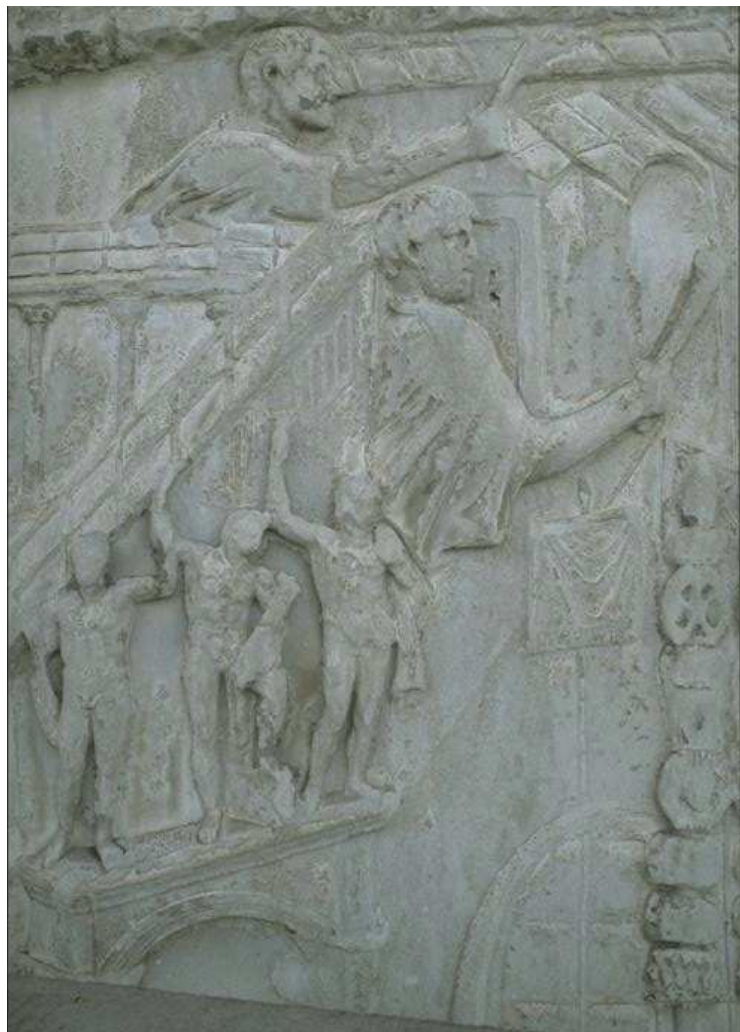

Afbeelding 15: Bogen van een havenkade, reliëf van de Zuil van Trajanus

AFBEELDINGEN

Afbeelding 16: De Romeinse vloot te Ancona, op de Zuil van Trajanus

Afbeelding 17: Boog met figuren, waarschijnlijk bij de haven van Ancona, op de Zuil

Afbeelding 18: Tekening van Bartoli naar een antiek schilderij

OSTIA EN PORTUS

Afbeelding 19: De haven van Claudius op een munt van Nero

Afbeelding 20: De haven van Trajanus op één van zijn munten

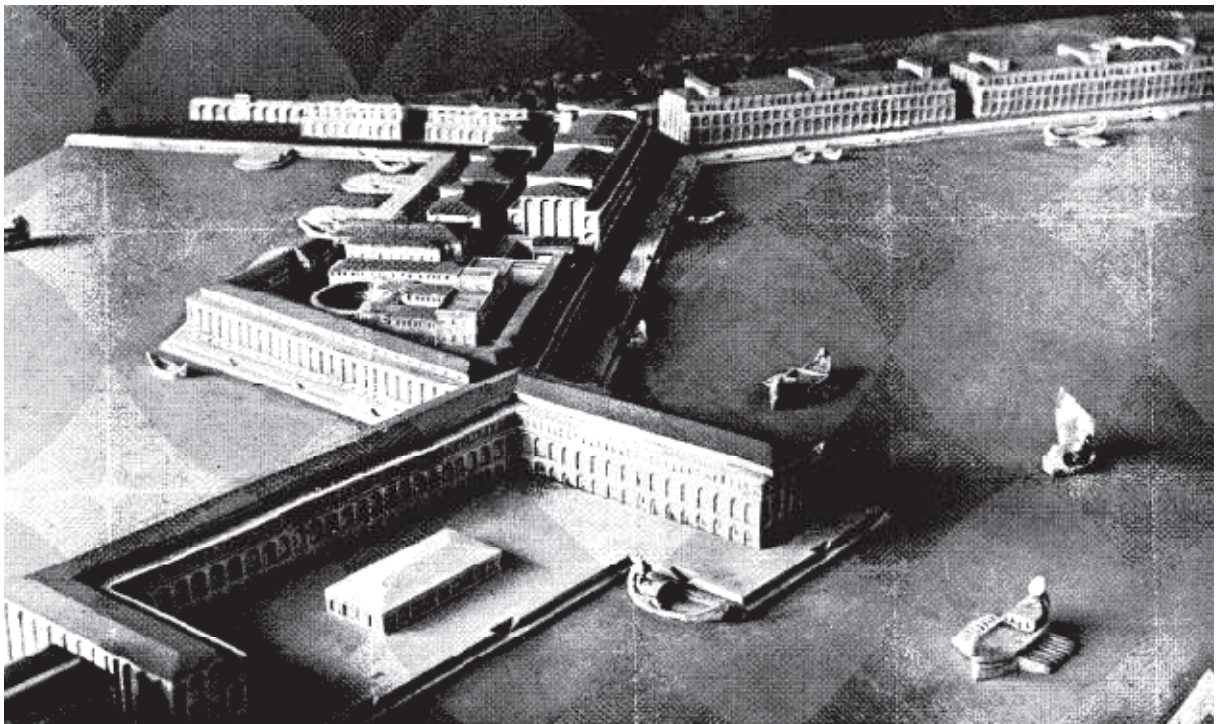

Afbeelding 21: Reliëf uit een graf te Isola Sacra

BIJLAGE B

Afbeelding 22: Het Torlonia reliëf

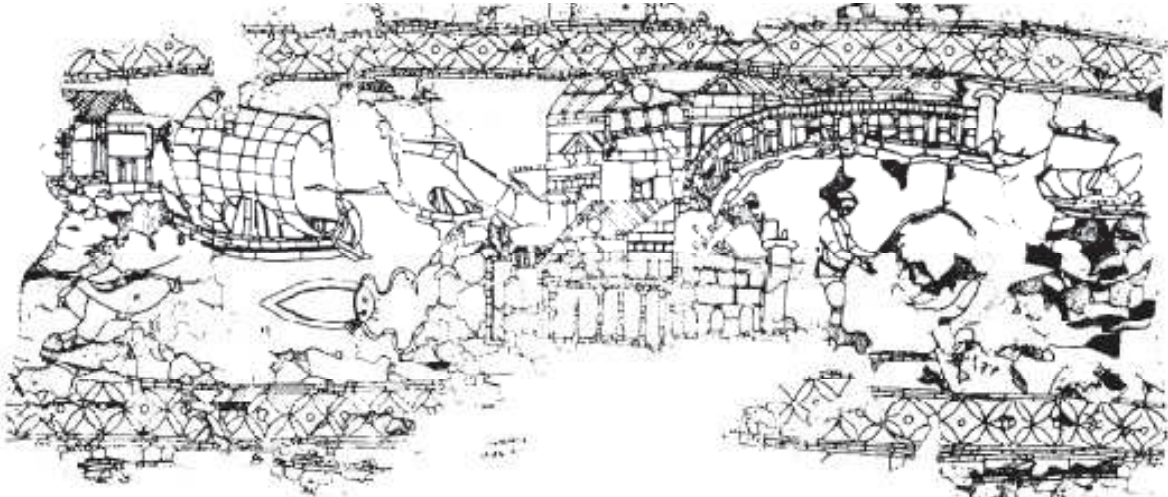

Afbeelding 23: Model van de havens van Claudius (links) en Trajanus (rechts)

AFBEELDINGEN

Afbeelding 24: Mozaïek van een haven

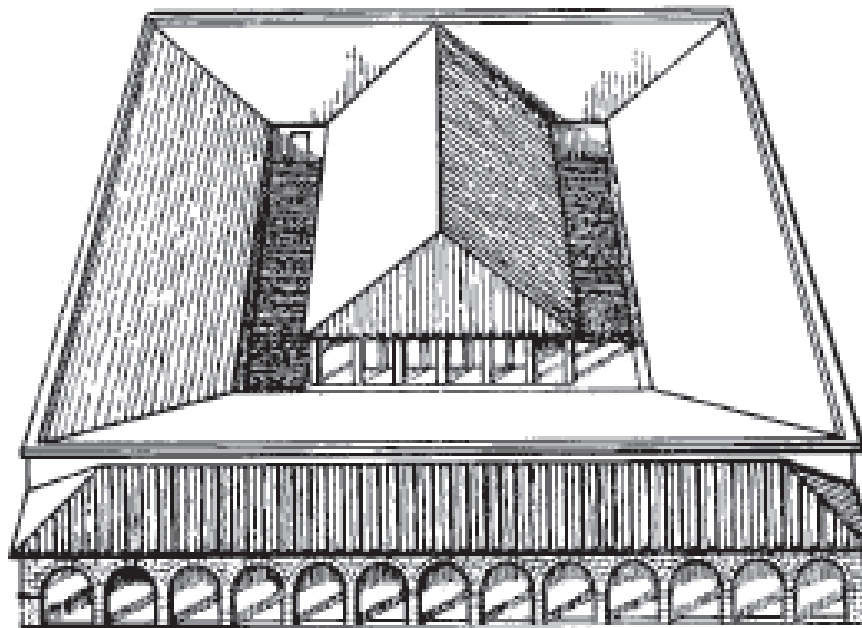

Afbeelding 25: Een tweede mozaïek van een haven

Afbeelding 26: Een inkomsthal van de haven van Claudius

BIJLAGE B

Afbeelding 27: Reconstructie van de één van de *grandi horrea*

Afbeelding 28: De resten van een graanmagazijn in de haven Trajanus

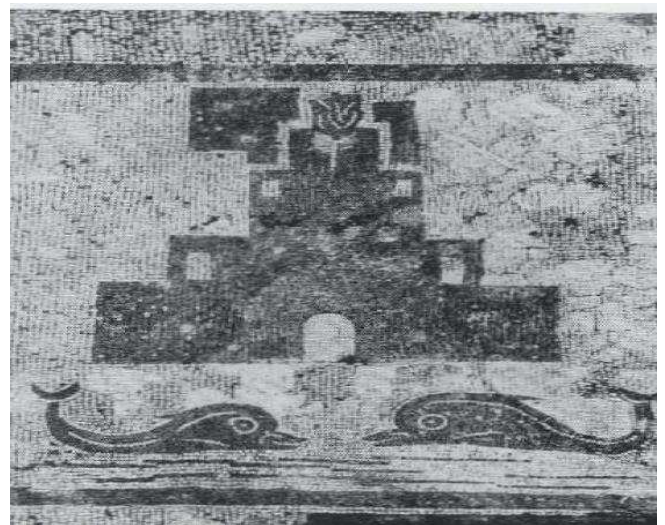
VUURTORENS

Afbeelding 29: Links een Alexandrijnse munt van Antoninus Pius, midden en rechts twee van Commodus

Afbeelding 30: Links een mozaïek uit de basiliek van Sint Marcus, rechts een mozaïek met de vuurtoren van Alexandrië.

Afbeelding 31: Links een havenzicht met vuurtoren, rechts een mozaïek uit Ostia met dolfijnen en een vuurtoren

LIJST AFBEELDINGEN

- Afbeelding 0:** www.acsearch.info.
- Afbeelding 1:** Chiarucci 1989, 66.
- Afbeelding 2:** Chiarucci 1989, 15.
- Afbeelding 3:** Chiarucci 1989, 70.
- Afbeelding 4:** Chiarucci 1989, 51.
- Afbeelding 5:** www.acsearch.info.
- Afbeelding 6:** bindusara.free.fr.
- Afbeelding 7:** Russo 2005, 66.
- Afbeelding 8:** Manzelli 2005, 43.
- Afbeelding 9:** Russo 2005, 61.
- Afbeelding 10:** Adamo Muscettola 2000, afbeelding 10.
- Afbeelding 11:** Russo 2005, 56.
- Afbeelding 12:** <http://web.uvic.ca/~jpoleson>.
- Afbeelding 13:** Friedman 2011, 47.
- Afbeelding 14:** Demma 2007, 173.
- Afbeelding 15:** www.stoa.org/trajan.
- Afbeelding 16:** Reddé 1986, afbeelding 45.
- Afbeelding 17:** www.stoa.org/trajan.
- Afbeelding 18:** Schaal 1957, tafel X.
- Afbeelding 19:** www.acsearch.info.
- Afbeelding 20:** www.acsearch.info.
- Afbeelding 21:** www.ostia-antica.org/portus/reliefs.htm.
- Afbeelding 22:** www.ostia-antica.org/portus/reliefs.htm.
- Afbeelding 23:** Schaal 1957, tafel VIII.
- Afbeelding 24:** Friedman 2011, 43.
- Afbeelding 25:** Friedman 2011, 55.
- Afbeelding 26:** Schaal 1957, tafel VII.
- Afbeelding 27:** Schaal 1957, tafel XII.
- Afbeelding 28:** Schaal 1957, tafel VI.
- Afbeelding 29:** www.acsearch.info.
- Afbeelding 30:** www.touregypt.net en <http://www.artlex.com>.
- Afbeelding 31:** www.lessing-photo.com en Saccocci 1973, 120.

Bijlage C: Grafinscripties

1. Werkwijze

Voor de tabellen en grafieken in deze meesterproef werd een lijst van grafinscripties uit de bestudeerde havensteden aangelegd. De *Epigraphik-Datenbank Clauss Slaby* werd daarvoor doorzocht op inscripties, op basis van stad en de vermelding van “*Dis Manibus*”, het gebruikelijke begin van Romeinse grafinschriften. Vervolgens werd binnen de resultaten gezocht naar soldaten en vrijgelatenen van de keizers.

Natuurlijk dient zich onmiddellijk een vertekening aan: veel inscripties zijn pover bewaard gebleven en kunnen dus niet geïdentificeerd worden. Dat betekent dat we dankzij die gebrekkige bewaring een aantal grafinschriften van mensen verbonden aan de keizer missen. Daarom werd een correctiefactor toegepast: aan de hand van 100 willekeurig gekozen inscripties werd gekeken hoeveel exemplaren per stad onidentificeerbaar waren, en dat aantal werd van het totaal afgetrokken. Dat levert de volgende resultaten op:

Puteoli: Een totaal van 933 grafinscripties waarvan 8% te fragmentair voor identificatie, dus **858** inscripties.

Ostia: Een totaal van 1679 grafinscripties waarvan 12% fragmentair, dus **1477** inscripties.

Misenum: Een totaal van 311 grafinscripties waarvan 1% fragmentair, dus **308** inscripties.

Ravenna: Bij deze stad werden alle 743 inscripties in de databank bekeken. Dat leverde een totaal van 219 grafinscripties op, waarvan 7 fragmentair en dus **212** inscripties.

Antium: Bij deze stad werden alle 200 inscripties in de databank bekeken. Dat leverde een totaal van **89** grafinscripties op.

Centumcellae: Bij deze stad werden alle 150 inscripties in de databank bekeken. Dat leverde een totaal van **48** grafinscripties op.

Zijn er nog andere vertekeningen? In de databank zelf vermoedelijk niet: er is geen bewuste of onbewuste voorkeur voor bepaalde soorten epigrafische volumes. Integendeel: de EDCS probeert alle Romeinse inscripties te ontsluiten en blijkt, bij steekproefsgewijze controle, accuraat te zijn. De gegevens zelf vertonen natuurlijk wel een bias. Ten eerste vormden status en rijkdom – een stenen grafinscriptie was niet goedkoop (McLean 2002, 14) – duidelijk

GRAFINSCRIPTIES

beperkende factoren. Ten tweede waren jonge kinderen ondervertegenwoordigd en kregen mannen vaker een grafschrift dan vrouwen (Parkin 1992, 7 en 12-13). Ten derde zorgt onze gebrekkige kennis, gecombineerd met toevallige vondsten, voor vertekeningen. Ravenna heeft, vermoedelijk dankzij haar latere bewoning, weinig inscripties uit het vroege keizerrijk. Te Misenum hebben we vrij veel begraafplaatsen, maar er is ook toevallig een groot kerkhof van het leger ontdekt (Paget 1971, 28; Borrielo en D'Ambrosio 1979, 114-162). In Centumcellae speelt de vondst van een klein kerkhof voor soldaten (Caruso 1998, 37) misschien eenzelfde rol. Of werden die graven juist gevonden omdat er zoveel soldaten aanwezig waren? Tenslotte is er een persoonlijke factor: slaag ik erin alle grafinscripties correct te identificeren? Er spelen dus verschillende onzekerheden en de data moet gezien worden als een *ruwe indicatie* van bewoning. Statistische significantie werd niet getest omdat het hier om te kleine monsters, die bovendien niet willekeurig geselecteerd werden.

BIJLAGE C

2. Tabellen en grafieken

2.1. Puteoli

Inscripties Puteoli in EDCS: 2505. Drie soldaten zijn van de Romeinse vloot.

Grafinscripties	858	100%
Verbonden met keizers	33	3,8%
Soldaten	20	2,3%
Vrijgelatenen van keizers	13	1,5%

2.2. Ostia

Inscripties Ostia in EDCS: 6258. Zeven soldaten zijn van de Romeinse vloot.

Grafinscripties	1477	100%
Verbonden met keizers	45	3,1%
Soldaten	27	1,8%
Vrijgelatenen van keizers	18	1,2%

2.3. Misenum

Inscripties Misenum in EDCS: 435.

Grafinscripties	308	100%
Soldaten	193	62,7%
Legionairs	62	20,1%
Mariniers	131	42,5%

GRAFINSCRIPTIES

2.4. Ravenna

Inscripties Ravenna in EDCS: 743. Tien soldaten zijn van de Romeinse vloot.

Grafinscripties	212	100%
Soldaten	21	10%

2.5. Antium

Inscripties Antium in EDCS: 200. Twee soldaten zijn van de Romeinse vloot.

Grafinscripties	89	100%
Verbonden met keizers	16	18%
Soldaten	11	12,4%
Vrijgelatenen van keizers	5	5,6%

2.6. Centumcellae

Inscripties Centumcellae in EDCS: 150. Tien mariniers zijn uit Misenum, zes uit Ravenna.

Grafinscripties	48	100%
Verbonden met keizers	18	37,5%
Mariniers	16	33,3%
Vrijgelatenen van keizers	2	4,2%

BIJLAGE C

3. Index van grafinscripties

Dit zijn de grafinscripties van mensen verbonden aan het keizerlijke huis (legionairs, mariniers, vrijgelatenen) uit de havensteden.

3.1. Puteoli

AE 1901, 171	CIL 10, 1757 = ILS 2057
AE 1902, 207	CIL 10, 1759 = ILS 2039
CIL 10, 1729 = LIKelsey 218 = AE 1978, 117 = AE 1988, 296	CIL 10, 1760 = CLE +1604
CIL 10, 1730	CIL 10, 1764
CIL 10, 1734	CIL 10, 1765 = ILS 2128
CIL 10, 1736 = CIL 11, *250,2c	CIL 10, 1766 = ILS 2136 = AE 1988, 298
CIL 10, 1738	CIL 10, 1767
CIL 10, 1741	CIL 10, 1768
CIL 10, 1742	CIL 10, 1769
CIL 10, 1743 = CIL 6, 33731 = ILS 1608	CIL 10, 1772
CIL 10, 1745	CIL 10, 1775
CIL 10, 1748	CIL 10, 1778
CIL 10, 1749	CIL 10, 1779 = CIL 13, *1058f
CIL 10, 1751 = LIKelsey 244	CIL 10, 3289 = AE 1990, 150 = AE 1990, 156
CIL 10, 1753 = InscrIt-01-01, 190	LIKelsey 38 = AE 1974, 248
CIL 10, 1754 = InscrIt-01-01, 145 = ILS 2043 = AE 1992, +266	LIKelsey 66 = AE 1974, 249
	LIKelsey 67 = AE 1974, 253

3.2. Ostia

AE 1926, 118	CIL 14, 201
AE 1939, +71 = AE 1939, 145	CIL 14, 202
AE 1939, +71 = AE 1939, 146	CIL 14, 205 = IPOstie-B, 188
AE 1939, +71 = AE 1939, 149	CIL 14, 208 = CIL 6, 3175 (p 3384) = Denkm 671
AE 1985, 171	CIL 14, 211
AE 1992, 222	

GRAFINSCRIPTIES

CIL 14, 212	CIL 14, 241
CIL 14, 213	CIL 14, 483
CIL 14, 215 = CIL 6, 3488	CIL 14, 487
CIL 14, 218	CIL 14, 505
CIL 14, 219	CIL 14, 739
CIL 14, 221	CIL 14, 804
CIL 14, 222	CIL 14, 821
CIL 14, 224 = CIL 6, 2473 (p 869, 3369)	CIL 14, 1126
CIL 14, 225 = CIL 6, 2900	CIL 14, 1680
CIL 14, 226 = ILS 2170 = CBI 862	CIL 14, 1832 = IPOstie-B, 183
CIL 14, 227	CIL 14, 4132
CIL 14, 229 = CIL 6, 3651 (p 3407) = ILCV 492 = ILCV +3663b	CIL 14, 4482 = IPOstie-B, 68
CIL 14, 236 = CIL 6, 32768 (p 3842) = IPOstie-B, 73	CIL 14, 4491
CIL 14, 237	CIL 14, 4496 = IPOstie-A, 178 = ISIS 224 = AE 1929, 140
CIL 14, 238	CIL 14, 4497 = IPOstie-A, 128 = ISIS 212
CIL 14, 239 = IPOstie-B, 105	CIL 14, 4767 = IPOstie-A, 4 = ISIS 225 = AE 1981, 175
CIL 14, 240	IDRE-01, 98 = AE 1981, 158

3.3. Misenum

AE 1929, 144	CIL 10, 3348 = ILS 2847
AE 1929, 145 = AE 1988, 310	CIL 10, 3349 = ILS 2852
AE 1929, 147 = AE 1988, 313	CIL 10, 3351
AE 1929, 148 = AE 1988, 314	CIL 10, 3353
AE 1979, 160	CIL 10, 3359
AE 1979, 164	CIL 10, 3360
AE 1979, 167	CIL 10, 3361 = ILS 2844
AE 1988, 317	CIL 10, 3365 = ILS 2851 = AE 1999, +421
AE 1990, 152	CIL 10, 3366
AE 1990, 153	CIL 10, 3367
AE 1996, 425	CIL 10, 3368
CIL 10, 3345	CIL 10, 3369 = ILS 2848 = LIKelsey 70

BIJLAGE C

CIL 10, 3370 = ILS 2850	CIL 10, 3438 = ILS 2891
CIL 10, 3371	CIL 10, 3451 = CIL 5, *429,161 = ILS
CIL 10, 3372	2862
CIL 10, 3373 = LIKelsey 68	CIL 10, 3456 = ILS 2882
CIL 10, 3374	CIL 10, 3458 = ILS 2856
CIL 10, 3375	CIL 10, 3459
CIL 10, 3376 = ILS 2849	CIL 10, 3461
CIL 10, 3377 (p 1008) = ILS 2839	CIL 10, 3464
CIL 10, 3378	CIL 10, 3469
CIL 10, 3379 (p 1008) = ILS 2837	CIL 10, 3474
CIL 10, 3380	CIL 10, 3475
CIL 10, 3381	CIL 10, 3483 = ILS 2864
CIL 10, 3383	CIL 10, 3485
CIL 10, 3386	CIL 10, 3486 (p 1008) = ILS 2866
CIL 10, 3387 = ILS 2836	CIL 10, 3487 = ILS 2873
CIL 10, 3388	CIL 10, 3488
CIL 10, 3389	CIL 10, 3490 = CIL 11, *250,2c
CIL 10, 3390	CIL 10, 3491
CIL 10, 3392 = ILS 2872	CIL 10, 3492 = ILS 2887
CIL 10, 3396	CIL 10, 3494 = ILS 2895
CIL 10, 3409	CIL 10, 3503
CIL 10, 3411	CIL 10, 3504 = LIKelsey 40
CIL 10, 3414 = ILS 2871	CIL 10, 3513
CIL 10, 3416 = ILS 2896	CIL 10, 3516
CIL 10, 3417 = CIL 11, *250,2c	CIL 10, 3518
CIL 10, 3419 = ILS 2868	CIL 10, 3519
CIL 10, 3422	CIL 10, 3521
CIL 10, 3425	CIL 10, 3522
CIL 10, 3428	CIL 10, 3523 = ILS 2834
CIL 10, 3429	CIL 10, 3524
CIL 10, 3430	CIL 10, 3527 = ILS 2902
CIL 10, 3434 = CIL 11, *250,2c = ILS	CIL 10, 3528
2853	CIL 10, 3529 = LIKelsey 60
CIL 10, 3436 = ILS 2854	CIL 10, 3530

GRAFINSCRIPTIES

CIL 10, 3533 = LIKelsey 51	CIL 10, 3593
CIL 10, 3534	CIL 10, 3594
CIL 10, 3535	CIL 10, 3597 = LIKelsey 43
CIL 10, 3536	CIL 10, 3598 = LIKelsey 44
CIL 10, 3540	CIL 10, 3600
CIL 10, 3543	CIL 10, 3602 = AE 1949, +209
CIL 10, 3544	CIL 10, 3603
CIL 10, 3546	CIL 10, 3604
CIL 10, 3548	CIL 10, 3605
CIL 10, 3549	CIL 10, 3606
CIL 10, 3551	CIL 10, 3607 (p 974)
CIL 10, 3552	CIL 10, 3608 = ILS 2903
CIL 10, 3554 = LIKelsey 31	CIL 10, 3609
CIL 10, 3555	CIL 10, 3610 = CIL 11, *250,2c
CIL 10, 3556	CIL 10, 3611
CIL 10, 3557 = LIKelsey 41	CIL 10, 3612
CIL 10, 3558	CIL 10, 3614
CIL 10, 3559	CIL 10, 3616
CIL 10, 3560	CIL 10, 3620
CIL 10, 3561 = LIKelsey 42	CIL 10, 3622
CIL 10, 3566	CIL 10, 3624
CIL 10, 3568 = LIKelsey 32	CIL 10, 3625
CIL 10, 3569	CIL 10, 3626
CIL 10, 3570	CIL 10, 3628
CIL 10, 3571 = LIKelsey 56	CIL 10, 3629
CIL 10, 3573	CIL 10, 3631 = LIKelsey 45
CIL 10, 3575	CIL 10, 3632
CIL 10, 3578	CIL 10, 3633 = LIKelsey 46
CIL 10, 3579	CIL 10, 3634 = CIL 06, 3171 (p 3382) =
CIL 10, 3582	CIL 11, *250,2c
CIL 10, 3586	CIL 10, 3636
CIL 10, 3587 = LIKelsey 69	CIL 10, 3637
CIL 10, 3589 = AE 1949, +207	CIL 10, 3639
CIL 10, 3590 = LIKelsey 35	CIL 10, 3640 = RICIS-02, 504/503

BIJLAGE C

CIL 10, 3642	CIL 10, 3665
CIL 10, 3643 = AE 1988, 316	CIL 10, 3667
CIL 10, 3645	CIL 10, 3669
CIL 10, 3646	CIL 10, 3673
CIL 10, 3647	CIL 10, 3675 = CIL 3, *263,01 = AEA 2008, +13
CIL 10, 3648 = CIL 11, *250,2c	CIL 10, 3676 = ILS 6059
CIL 10, 3649	CIL 10, 8212
CIL 10, 3653 = CIL 11, *250,2c	CIL 10, 8213 = LIKelsey 72
CIL 10, 3654	CIL 10, 8374
CIL 10, 3655 = CEMoncalieri 4	CIL 10, 8374a
CIL 10, 3656	EE-08-01, 425
CIL 10, 3657	EE-08-01, 428 = LIKelsey 33
CIL 10, 3658	EE-08-01, 429 = LIKelsey 36
CIL 10, 3659 = CIL 11, *250,2c	EE-08-01, 431 = LIKelsey 34
CIL 10, 3661	ILS 9219 = LIKelsey 64 = AE 1899, 35
CIL 10, 3662	ILS 9221 = AE 1910, 36
CIL 10, 3663	LIKelsey 39
CIL 10, 3664 = LIKelsey 48 = AE 1988, 319	LIKelsey 7

3.4. Ravenna

CIL 11, 13	CIL 11, 39 = ILS 2904
CIL 11, 17 = CIL 3, *179 = CIL 3, *297	CIL 11, 48
CIL 11, 19 = ILS 2664 = Legio-XV-Apo 215 = IDRE-01, 135	CIL 11, 49
CIL 11, 21 (p 1227) = CIL 3, *173a (p 36*, 2328, 114) = CIL 3, 14244,1	CIL 11, 71
CIL 11, 23	CIL 11, 74
CIL 11, 26 (p 1227) = CIL 3, *371 = CIL 5, *332 = AEA 2008, +13	CIL 11, 86 = ILS 2846
CIL 11, 32	CIL 11, 98
CIL 11, 33 = CIL 3, *237	CIL 11, 103
CIL 11, 36	CIL 11, 104 = ILS 2889
	CIL 11, 340 = Habitus 44
	CIL 11, 6734
	Neu-24

3.5. Antium

CIL 10, 8293	CIL 10, 6672 = ILS 2574
CIL 10, 6666	CIL 10, 6673
CIL 10, 8294	CIL 10, 6674 = ILS 2020
CIL 10, 6657 = ILS 1387	CIL 10, 6667 = ILS 1581
CIL 10, 6659 = ILS 987	CIL 10, 6668 = ILS 1549
CIL 10, 6669	CIL 10, 6675 = ILMN-01, 602
CIL 10, 6670	EE-08-01, 658
CIL 10, 6671	EE-08-01, 659

3.6. Centumcellae

CIL 11, 3522	CIL 11, 3531 = ILS 2859
CIL 11, 3523	CIL 11, 3531a
CIL 11, 3524 (p 1339)	CIL 11, 3532 (p 1339)
CIL 11, 3525 (p 1339) = CIL 11, 7583	CIL 11, 3553
CIL 11, 3526 (p 1339)	CIL 11, 3533 (p 1339)
CIL 11, 3527	CIL 11, 3534
CIL 11, 3528	CIL 11, 3535 (p 1339)
CIL 11, 3529 (p 1339)	CIL 11, 3536 (p 1339)
CIL 11, 3530	CIL 11, 3539 (p 1339)

Bijlage D: Keizerlijke Inscripties

1. Inleiding

In deze bijlage bevinden zich inscripties van en over de keizers uit de bestudeerde havensteden, van de eerste tot de vroege derde eeuw. Die kunnen van dienst zijn voor verdere bestudering van keizerlijke aanwezigheid en beeldvorming. De meeste werden via de *Epigraphik-Datenbank Clauss Slaby* opgespoord, een paar komen uit de *Epigraphische Datenbank Heidelberg*. De volumes van *l'Année Épigraphique* leverden vooral contextuele informatie. Materiaal uit latere periodes werd niet opgenomen, onbegrijpelijke of nietszeggende exemplaren werden verwijderd. Na een korte bespreking van het gebruik en de gevaren van epigrafisch materiaal, volgt een selectie van interessante inscripties. Een paar belangrijke exemplaren die ik alleen via de secundaire literatuur ken, worden met referentie in de tekst van de proef vermeld. De index biedt een overzicht van het opgespoorde materiaal.

2. Het gebruik en de gevaren van epigrafisch materiaal

Het belang van inscripties voor onze kennis van het Romeinse rijk is moeilijk te overschatten. Net als de archeologie biedt de epigrafie een kijk op aspecten van het politieke, culturele en economische leven die verwaarloosd worden in de literaire bronnen. We krijgen de woorden en gedachten van groepen die niet vertegenwoordigd zijn in de antieke literatuur. We leren over de Romeinse handelaars, middenklasse, kinderen, legionairs. Graftschriften vatten de levensloop van belangrijke en onbelangrijke individuen samen, loden vervloekingtabletten roepen de goden aan vijanden te straffen, votiefinscripties vermelden geloftes en bedes. De tienduizenden inscripties rond de Romeinse keizers presenteren ons de stem van de keizer en zijn gouverneurs, de reactie van steden of groeperingen op de Romeinse heerschappij. We leren de namen en functies van tempels en monumenten, of vernemen iets over de duizenden verloren standbeelden en antieke gebouwen. De plaatsing van inscripties en hun “monumentale kwaliteit” waren evenzeer belangrijk (Elsner 1996, 34-35 en 38). In deze meesterproef werden ze vooral gebruikt om ons archeologisch materiaal aan te vullen en een duidelijker beeld te schetsen van de keizerlijke aanwezigheid binnen de Romeinse stad.

Maar zoals altijd moeten we ons bronnenmateriaal omzichtig gebruiken. Inscripties kunnen, net als het literair materiaal, de waarheid verdraaien (ondanks Horster 2001, 248). Zo beroemden Severus en Caracalla zich, net als Hadrianus, op hun “herstel” van het Pantheon te Rome. We weten echter dat het overgrote deel van de bakstenen uit de periode van Hadrianus stammen, en het herstel door de Severi was beperkt tot drie kleine regio’s. Het herstel van vervallen gebouwen was dus relatief, een kwestie van perceptie (Bodel 2001, 46). Anderzijds kon men zelfs nieuwe gebouwen als restauraties presenteren, om de constructie ervan goed te praten. Opschriften konden het oorspronkelijke doel van gebouwen verbergen of veranderen (Bodel 2001, 46-47). Veel inscripties vermelden bijvoorbeeld de keizer als architect, terwijl in feite gouverneurs en legaten verantwoordelijkheid waren voor de bouw. Ideologisch is de inscriptie nog altijd interessant, maar het zou fout zijn te denken dat de heerser persoonlijk de leiding nam. *“These examples spell out the need for caution in interpreting texts whose meaning on the surface seems plain. As ever the formalities of public inscriptions may conceal as much as they reveal.”* (Mitchell 1987, 343-344).

Daarnaast is er nog het probleem de inscriptie zelf te lezen. Zelf als alle letters correct geïnterpreteerd worden, hebben we nog steeds te maken met een heleboel afkortingen (woorden werden zelden voluit geschreven) en meestal zijn er stukken weggevallen. Badian bedacht de term *“history from square brackets”* om ons te wijzen op het gevaar van geschiedschrijving, gebaseerd op conjunctuur. Sommige reconstructies zijn veilig, in andere gevallen hebben epigrafen meer risico’s genomen, en daar moeten we op bedacht zijn (Bodel 2001, 52).

3. Belangrijke inscripties

Deze selectie staat in de volgorde van voorkomen in de tekst. De gebruikte tekens (de meeste traditioneel) zijn die van de EDCS.

3.1. ANTIUM

[1]

Publication: CIL 10, 6638 = InscrIt-13-01, 31 = InscrIt-13-02, 26 = ZPE-132-312 = AE 2000, +55

Province: Latium et Campania / Regio I   **Place:** Anzio / Antium

]bus m[// [Ti(berio) Caesare Aug(usto) co(n)s(ule)] / [3] II / [3]s II / [3]s Lycorei f(ilius?) / [3] II / [3] II / [3] II / [3] II / [3] II / [3] II / [3] II / [3] II / [Camillo Arruntio Cn(aeo) Domit]io co(n)s(ulibus) / [//] topiar[ius] / [3] librari[us] / [3]s topiarius / [3] topiarius / [3] dis]pensator pro / [m]agistrat[u] / [p]osuit V[3] / [3]us [//]N / [3] in hunc / [annum allec]tus ut esset II dec(urio) / [Cn(aeo) Acerro]nio C(aio) Pontio co(n)s(ulibus) / [3]II a supellectile / [3] atriensis / [3]cnius atriensis / [3]x atriensis / [pro mag(istro)] ex d(ecreto) d(ecurionum) allec(tus) HS |(mille) atri(ensis) / [3]aeus top(iarius) / [Hy]mnus pedis(se)q(uus) Delp(ianus) / [3]irtus l(ibertus) a by(bliotheca) // M(arco) Aq(u)ila I[uliano] / P(ublio) Nonio Aspren[ate co(n)s(ulibus)] / Epaphroditus Chr[est(ianus)] / Eros glutina(tor) / Aphrodisius glutinat(or) / Dorus atr(iensis) / C(aio) Caesare Aug(usto) Germanico / L(ucio) Apronio Caesiano co(n)s(ulibus)] / Anthus top(iarius) II / Tiro atr(i)en(s)is / [3]s t[op(iarius)] / Onesimus medic(us) / Epaphroditus Chrest(ianus) II / Epaphroditus Tertian(us) / pro magi(stratu) ex d(ecreto) d(ecurionum) HS |(mille)DC / Speratus liber(tus) marg(aritarius) / [C(aio)] Caesare Aug(usto) Ge[rm(anico) co(n)s(ule)] / Delphus procu[rat(or) //] / [Fe]lix [C]aesar(is) / mensor / [e]x d(ecreto) d(ecurionum) pro mag(istratu) HS |(mille)DC / [Ti(berius) Cl]audius Nessus II / [Ti(berius) Cl]audius Hermes / [3]a[3]hus atr[i]a[ri]us / [3]igius Sextioninus / [ex] d(ecreto) d(ecurionum) pro mag(istratu) HS |(mille)DC / Primus subvil(icus) / Attalus Fulvian(us) tect(or) / [Ti(berio)] Claudio Caesare Aug(usto) / [C(aio)] Caecina Largo co(n)s(ulibus) / [3] polit(or) / Eucratus top(iarius) / [Stabi]llio atr(iensis) / [3]nthus top(iarius) / Salvius polit(or) / Ingen[[us to]]p(iarius) / Ti(berio) Claudio Caesare Aug(usto) co(n)s(ulibus) / L(ucio) Vitellio II / Zelus Aug(usti) lin[t(io)] / Claud(ius) Atimetus a by(bliotheca) / Lysimachus aedit(uus) vern(a) Ant(iatinus) / Princeps tabella(rius) / Tantalus top(iarius) / T(it) Statilio Tauro P(ublio) Po[mpon]io Secu(n)do co(n)s(ulibus) / Trypho atr(iensis) II /

Philetus aeditu(u)s Fortunarum [II] / Chresimus a byb(liothece) I / Felix camp(sarius) / [A]gathopus tec(tor) I / Venustus spec(lariarius) I / Antipater Aug(usti) l(ibertus) ex d(ecreto) d(ecurionum) HS |(mille) //] / Ti(berius) Iulius Grapti f(ilius) Nata[lis] / Ti(berius) Claudius Romanus / Bathyllus ver(na) Capr(ensis) a bybl(iothece) / Primus Hilarian(us) a supell(ectile) / Argaeus <u=Y>ber(nator) Censorin(ianus) / Secundus tec(tor) Euporian(us) / Zora atr(iensis) / Sepunius Clarus ex d(ecreto) d(ecurionum) HS |(mille)|(mille) / Q(uinto) Veranio / A(ulo) Pompeio Gallo co(n)s(ulibus) / Helius atr(iensis) / Herm[es I]apid(arius) / Ti(berius) [Claud(ius) C]hrysao(n) / Phil[ippus] pavimen(tarius) / Saturninus sphaer(ista) / Gora atr(i)en(sis) / C(aius!) Antistius(!) Vetus(!) / M(arco) Suillio Nerullino co(n)s(ulibus) / Myro Aug(usti) l(ibertus) pictor / Felix Aug(usti) l(ibertus) Tuscul(anus) / Anteros tegul(arius) / Euphemus [P]allan(tianus) dispen(sator) / Ianuarius pi[c]tor / Apollonius atr(iensis) / Ti(berio) Claudio Augusto V / Ser(vio) Cornelio Orphito co(n)s(ulibus) / Nymphius Delpian(us) subvil(icus) / Aga[t]hopus On[esi]m(ianus) medic(us) / [3]us top(iarius) / [3]ius Alia(nus?) a Corin(this) / [Venustus s]peclar(iarius) II / [3] divae Augustae l(ibertus) med(icus) / [3]us Favon(ianus) ther(marius) // F] K(alendae) Iul(iae) n(efastus) Felicit(ati) in Cap[it]o(lio) / [G] VI n(efastus) / [H] V n(efastus) / [A] IV n(efas) p(iaculum) [Ara P]acis August(ae) / [c]ostitut(a) / [B] III P[op(lifugia)] / [C] pr(idie) n(efastus) ludi Apollini / comm(ittuntur) HS CCCXXC(milibus) / [D] Non(ae) n(efastus) ludi / [E] VIII n(efastus) ludi / [F] VII n(efastus) ludi / [G] VI c(omitialis) ludi / [H] V c(omitialis) ludi / [A] IIII n(efas) p(iaculum) ludi divi Iul(i) / natalis / [B] III c(omitialis) in Circo / [C] pr(idie) c(omitialis) / [D] Eid(us) n(efas) p(iaculum) mercatus dies V / [E] XVII f(astus) / [F] XVI c(omitialis) / [G] X]V c(omitialis) dies Allia[e et] Fab(iorum) // E K(alendae) Aug(ustae) n(efas) p(iaculum) Ti(beri) Clau[di] Caes(aris) Aug(usti) nat(alis)] / Spei Aug(ustus) Alexan(driam) / recepit / F IIII n(efas) p(iaculum) divus Iul(ius) Hisp(ania) vic(it) [...]

[2]

Publication: CIL 10, 6650

Province: Latium et Campania / Regio I   **Place:** Anzio / Antium

Claudiu[s Drusi f(ilius) Caesar Aug(ustus) Germanicus] / [po]nt(ifex) max(imus) t[ri]b(unicia) pot(estate)

[3]

Publication: CIL 10, 6651 = AE 2002, 307

Province: Latium et Campania / Regio I   **Place:** Anzio / Antium

BIJLAGE D

[3] Cae[sa]r Aug(ustus) Ge[rmanicus] / [pont(ifex) max(imus) trib(unicia) pot(estate) 3
co(n)s(ul) III d]e[si]g[n(atu)s] IIII imp(erator) [3 p(ater) p(atriciae)] / [

[4]

Publication: CIL 10, 6645

Province: Latium et Campania / Regio I   **Place:** Anzio / Antium

]des Aug(usti) l(ibertus) [3] / [3] quinquennalis [3] / [3] cultorum Spei Augustae / [3]
Augustalis / [3 Spe]i Augustae d(onum) d(edit)

[5]

Publication: CIL 10, 6682 = AE 2003, +298

Province: Latium et Campania / Regio I   **Place:** Anzio / Antium

]himus quinq(uennalis) / [3 per]petuus fecit / [sibi] et / [3]phe uxori / [3]e in corpore
Augustal(ium) / [3] posterisque eorum / [libertis libert]abusq(ue) posterisq(ue) eorum / [h(oc)
m(onumentum) h(eredem)] n(on) s(equetur)

[6]

Publication: CIL 10, 6664

Province: Latium et Campania / Regio I   **Place:** Anzio / Antium

]Q[3] / [3 s]odali [3] / [3 quae]stori div[i

[7]

Publication: CIL 10, 6652 (p 989) = CECapitol 313 = AE 2000, +251

Province: Latium et Campania / Regio I   **Place:** Anzio / Antium

Imp(erator) Caesar divi Traiani Parthici filius divi Nervae nepos / Traianus Hadrianus
Augustus pontifex maximus trib(unicia) potest(ate) V[3] / aedem [3] vetustate corruptam
restituit

[8]

Publication: CIL 10, 6649 = ILS 5426

Province: Latium et Campania / Regio I   **Place:** Anzio / Antium

Germanico Caesari Ti(beri) Caesaris f(ilio) divi Augusti n(epoti) / C(aius) Iulius Chimarus
idem statuas et aediculam / refecit sedes marmoreas posuit

3.2. CENTUMCELLAE

[1]

Publication: CIL 11, 6675,5 en CIL 15, 6

Province: Etruria / Regio VII   **Place:** Civitavecchia / Centumcellae / Blera
Port(us) Trai(ani)

[2]

Publication: CIL 11, 3517a = CIL 14, 101 = ILS 6176a

Province: Etruria / Regio VII   **Place:** Civitavecchia / Centumcellae / Blera

[M(arco) Aelio Aurelio] / [Caesari] / [Imp(eratoris) Caesaris T(iti) Aeli] / Hadriani An[tonini]
/ Aug(usti) Pii p(atris) p(atriciae) [filio] / corpus pisto[rum] / coloniae O[stiensis et] / portus
utriu[sque]

[3]

Publication: CIL 11, 3551 = CECapitol 314

Province: Etruria / Regio VII   **Place:** Civitavecchia / Centumcellae / Blera

a]bsit / [3 Co]cce/[ius(?) 3 facien]dum / [3]llus / [3 Pa]nny/[chis(?)3 e]x iis / [3]um / [//] /
inferosque et Genium sa[nctissimum] / Imp(eratoris) Nervae Caesaris August[i et numerum] /
meritorum meorum quae [erga eos omnes(?)] / contuli nequid adversus [3 or]/dinem
committant et ut [voluntates(?)] / tueantur et hanc defun[cti aram si quis] / ex his maligna
diversaqu[e fecerit aut] / aliquam huius legis [partem violaverit] / [

3.3. RAVENNA

[1]

Publication: CIL 11, 2 = CCID 455

Province: Aemilia / Regio VIII   **Place:** Ravenna

Pro sal(ute) Augg(ustorum) / ex iuss(u) / I(ovis) O(ptimi) M(aximi) D(olicheni)
Con(servatoris) / M(arcus) Caes(ius) Chresim(us) / Aug(ustalis) Raven(nae) / cum / Saccidia
Felicitate / coniuge et / Caesia Chresime / filia

[2]

Publication: CIL 11, 12

Province: Aemilia / Regio VIII   **Place:** Ravenna

[3] principe [3] / [3]usiae [3] / [vi]rtutis [3] / [3] et generis [humani] / [sacr]ati[ss]imo p[3] /
[de]vot<u=O>s [numini]

[3]

Publication: CIL 11, 8

Province: Aemilia / Regio VIII   **Place:** Ravenna

Aug(usto) Invicto / Imp(eratori) Caes(ari) L(ucio) Septimio Severo / Pio Pertinaci divi
M(arci) Antonini fil(io) / divi Commodi fratri divi Antonini Pii nepoti / Arabico Adiabenico
pontif(ici) max(imo) / trib(unicia) potest(ate) IIII imp(eratori) VII co(n)s(uli) II proco(n)s(uli)
p(atri) p(atriciae) / pro Victoria et reditu ipsius Rufinus lib(ertus) / proc(urator) provinciae
Mauretaniae Tingitanae // Salvo Severo Aug(usto) et Antonino Caes(are) / F[e]l(icibus)
Rav(enna)

3.4. MISENUM

[1]

Publication: CIL 10, 3342a

Province: Latium et Campania / Regio I   **Place:** Miseno / Misenum

pro] reditu et Vict[oria 3] / [3]ae Aug(ustae) m(atris) c(astrorum) totiusq[ue domus divinae 3]
/ [3] decur(iones) Misenis et Te[ani(?) 3] / [3]lvit trierarc(hus) Pris[3] / [3 pra]ef(ectus)
leg(ionis) III Gallic(ae) pra[ef(ectus) 3] / [3] Cl(audio) Severo et [3 co(n)s(ulibus)

[2]

Publication: AE 1993, 473 = AE 1994, 426e = AE 1996, 424b = AE 2007, +359 = AE 2007,
+359

Province: Latium et Campania / Regio I   **Place:** Misenum

L(ucio) Publilio Celso II C(aio) Clodio Crispino / co(n)s(ulibus) V Id(us) Novembr(es) /
Miseni in templo Aug(usti) quod est / Augustalium referente L(ucio) Tullio / Eutycho
curatore perpet(uo) cum / universi Augustales convenissent / et L(ucius) Kaninius Hermes
senior largis/sima voluntate sua pietati publicae / satisfecerit ponendo statuam / Optimo
Maximoq(ue) principi Imp(eratori) Nervae / Traian(o) Caesari Aug(usto) Germ(anico) Dacico
/ parenti publico inscripto nomine suo / et Kanini Philippi fili(i) sui et Kanini Her/metis
iun(ioris) adieceritq(ue) cumulum benefi/ciorum suorum dando nomine Kanini / Hermetis
iun(ioris) ob honorem immuni/tatis eius arcae n(ostrae) HS VI m(ilia) et ob dedi/catione(m)
statuae epulum et sing(ulis) HS XII / sitq(ue) sollemne nobis bonorum civium / m[eritis]
respondere placuit / consentientib(us) universis Augustalib(us) / Kaninum Hermen seniore
et Kani/nium Hermen iun(iorem) inter immunes / immunium numero referri adque / decretum
in basi statuae inscribi in/sculpiq(ue) eisq(ue) Kaniniis clipeum in templo / nostro publice
poni

[3]

Publication: AE 1975, 211

Province: Latium et Campania / Regio I   **Place:** Misenum

Aug(usto) sacrum / Genio / Augustalium / Sex(tus) Gellius / Georgus / curator / Augustalium
/ anni sui / pequnia(!) sua

BIJLAGE D

[4]

Publication: AE 2000, 344 = AE 2003, +279 = AE 2004, +423 = AE 2007, +359

Province: Latium et Campania / Regio I   **Place:** Misenum

Q(uinto) Cominio Abascanto / ornament(is) decurionalib(us) / honorato curatori / Augustalium perpetuo / hic statuas duas Geni(i) municipi(i) et / classis Tutelae in foro posuit quarum / dedicatione decurionib(us) sing(ulis) HS XX n(ummum) / Augustalib(us) corporatis HS XII iis qui / in corpore non sunt HS VIII ingenuis / corporatis HS VI municipib(us) HS IIII dedit / praeterea HS CX m(ilia) n(ummum) decurionib(us) / in mulsatione ipsorum et populi / XVI K(alendas) Ianuar(ias) die natalis sui itemque / Augustalib(us) corporatis HS XX m(ilia) n(ummum) dedit [...] placere Augustalibus Nymphidiam Monimen in / corpore nostro adlegi eique sportulas dierum / sollemnium ac divisiones quas viritim ac/cipimus dari

[5]

Publication: AE 1993, 476 = AE 2007, +359

Province: Latium et Campania / Regio I   **Place:** Misenum

[Caesari? di]vi Vespasiani f(ilio) / [Domitia]no co(n)s(uli) VII / [3 de]dit p(ecunia) s(ua)

[6]

Publication: AE 1993, 477 = AE 2007, +359

Province: Latium et Campania / Regio I   **Place:** Misenum

Cassia C(ai) fil(ia) Victoria sacerdos Augustalium pronaum cum columnis et epistyliis nomine suo et / L(uci) Laecanii Primitivi mariti sui ob eximiam eorum erga se benivolentiam cuius dedic(at)ione epulum et sing(ulis) HS XII n(ummum) dedit

[7]

Publication: AE 1993, 471 = AE 2007, +359

Province: Latium et Campania / Regio I   **Place:** Misenum

Imp(eratori) Nervae / Caesari Aug(usto) / pont(ifici) max(imo) tr(ibunicia) pot(estate) co(n)s(uli) III p(atri) p(atriciae) / C(aius) Volusius Atimetus / Augustalis / nomine Augustal(ium)

3.5. PUTEOLI

[1]

Publication: CIL 10, 1653 = ILS 480

Province: Latium et Campania / Regio I   **Place:** Pozzuoli / Puteoli

Imp(eratori) Caesari / divi Septimi Severi / Pii nep(oti) divi Antonini / Magni Pii [[filio]] /
M(arco) Aurellio(!) Severo / A[[[lexandro]]] Pio Felici / Aug(usto) pontific(i) maxim(o) /
trib(unicia) potest(ate) V / co(n)s(uli) II p(atri) p(atriae) / col(onia) Fl(avia) Aug(usta) Puteoli

[2]

Publication: CIL 10, 1900a-b

Province: Latium et Campania / Regio I   **Place:** Pozzuoli / Puteoli

Colonia Flavia Augusta Puteolis

[3]

Publication: CIL 10, 1640 = ILS 336

Province: Latium et Campania / Regio I   **Place:** Pozzuoli / Puteoli

Imp(erator) Caesar divi Hadriani fil(ius) / divi Traiani Parthici nepos / divi Nervae pronepos
T(itus) Aelius / Hadrianus Antoninus Aug(ustus) Pius / pont(ifex) max(imus) trib(unicia)
pot(estate) II co(n)s(ul) II / desig(natus) III p(ater) p(atriae) opus pilarum VI / maris
conlapsum a divo patre / suo promissum restituit

[4]

Publication: CIL 10, 1617 = AE 2002, 346

Province: Latium et Campania / Regio I   **Place:** Pozzuoli / Puteoli

[Imp(erator) Caes(ar) 3 A]ug(ustus) horolog(ium) po[suit 3] / [3] res public(a) refec(it) / [

[5]

Publication: CIL 10, 1887 (p 972)

Province: Latium et Campania / Regio I   **Place:** Pozzuoli / Puteoli

]s M(arci) l(ibertus) Phileros / [3 Aug]ustalis / [3 a]edem Victoriae Augustae cum collegas(!) /
[3]I dedicavit populo et protecta / [3] idem sua pequnia(!) aedificavit et / [3] idem crustum et
mulsum populo / [3 dedit] / [3 hoc tibi parum ad v]oluntatem praesti pro re satis vale / [3]
M(arci) l(ibertus) Atticus Augustal(is)

[6]

Publication: CIL 10, 6926 (p 1019) = CIL 11, *129

Province: Latium et Campania / Regio I   **Place:** Pozzuoli / Puteoli

V / Imp(erator) Caesar divi / Nervae f(ilius) Nerva / Traianus Augu[stus] / Germanicus
p[ontifex] / maximus trib[unicia] / potestate VI imp(erator) [II] / co(n)s(ul) IIII pater patriae /
incohatam a divo Nerva / patre suo peragendam / curavit

[7]

Publication: CIL 10, 1581

Province: Latium et Campania / Regio I   **Place:** Pozzuoli / Puteoli

L]arib(us) Aug[ustis] 3 / [3] sacr[um]

[8]

Publication: CIL 10, 1561

Province: Latium et Campania / Regio I   **Place:** Pozzuoli / Puteoli

Genio Caesarum / Diognetus vilic(us) fec(it)

[9]

Publication: CIL 10, 1806

Province: Latium et Campania / Regio I   **Place:** Pozzuoli / Puteoli

Jonio S[3] / Fal(erna) Musculo ponti[fici] / flam(ini) divi Aug(usti) praef(ecto) / fabr(um)
quaest(ori) Iivir(o) bis tert(io) / quinq(uennali) l(ocus) d(atus) d(ecreto) d(ecurionum) Bruttia
viro / suo et patri eius de suo

[10]

Publication: CIL 10, 1624 = ILS 156 (p 170)

Province: Latium et Campania / Regio I   **Place:** Pozzuoli / Puteoli

Ti(berio) Caesari divi / Augusti f(ilio) divi / Iuli n(epoti) Augusto / pontif(ici) maximo
co(n)s(uli) IIII / imp(eratori) VIII trib(unicia) potestat(e) XXXII / Augustales / res publica /
restituit // [3]IHENIA Sa[rde]s VLLORON [Magnes]ia // Philadelphea Tmolus Cyme //
Temnos Cibra Myrina Ephesos Apollonidea Hyrcania // Mostene [Aeg]ae [Hieroc]aesarea

[11]

Publication: AE 1941, 73 = AE 1955, 283 = AE 1973, 137 = AE 2001, +842

Province: Latium et Campania / Regio I   **Place:** Pozzuoli / Puteoli

[[Imp(eratori) Caesari]] / [[divi Vespasiani f(ilio)]] / [[Domitiano Aug(usto)]] / [[German(ico) pont(ifici) max(imo)]] / [[trib(unicia) potest(ate) XV imp(eratori) XXII]] / [[co(n)s(uli) XVII cens(ori) perpet(uo) p(atri) p(atriciae)]] / [[colonia Flavia Aug(usta)]] / [[Puteolana 3]] / [[indulgentia maximi]] / [[divinique principis]] / [[urbi eius admota]]

[12]

Publication: AE 1977, 200

Province: Latium et Campania (Regio I) **Find spot:** Puteoli

[Imp(eratori) Caesari] / [divi Traiani] / [Parthici filio] / [divi Nervae] nepot(i) Traiano / Hadriano Aug(usto) / pontif(ici) maximo / trib(unicia) pot(estate) V co(n)s(uli) III / inquilini vici / Lartidiani

[13]

Publication: AE 1980, 236 = AE 1983, 193 = AE 2003, +279

Province: Latium et Campania / Regio I   **Place:** Pozzuoli / Puteoli

[L(ucio) C]assio L(uci) f(ilio) Pal(atina) Cerea[li praef(ecto)] / fabrum aug(uri) q(uaestori) curator(i) o[perum] / publicor(um) et locorum prim[o facto] / Iivir(o) q(uinquiens) quinq(uennali) curator(i) aq[uae Aug(ustae)] / [[huic]] universa pleps cum [[gladiat(orium) munus]] / [[Neroni]] Caesari Aug(usto) in amphithea[tro edidit] / Cassia Cale Cer[e]ali f(ilio) piissimo

[14]

Publication: CIL 10, 1574 = ILS 226

Province: Latium et Campania / Regio I   **Place:** Pozzuoli / Puteoli

Q(uinto) Volusio Saturn(ino) / P(ublio) Cornelio Scip(ioni) co(n)s(ulibus) / Augustales / qui [[Neroni]] Claudio / Caesari August(o) et / [[Agrippinae]] Augustae / I(ovi) O(ptimo) M(aximo) et Genio coloniae / ludos fecer(unt) XIII XII K(alendas) Mart(ias) / C(aius) Tantilius CC(aiorum) l(ibertus) Hyla / Cn(aeus) Pollius Cn(aei) l(ibertus) Victor / C(aius) Iulius C(ai) l(ibertus) Glaphyr / curatoribus / [

3.6. OSTIA

[1]

Publication: CIL 14, 4342 = IPOstie-B, 311 = AE 2002, 278

Province: Latium et Campania / Regio I   **Place:** Ostia Antica

[Imp(erator) Caesar divi] Nervae f(ilius) Nerva T[raianus Germanicus Dacicus] / [pon]t(ife)x
max(imus) trib(unicia) pot(estate) VI im[p(erator) 3 co(n)s(ul) IIII p(ater) p(atriciae)] / [3
portum(?) c]oloniae Osti[ensium dedit(?)]

[2]

Publication: CIL 14, 85 = IPOstie-B, 310 = ILS 207

Province: Latium et Campania / Regio I   **Place:** Ostia Antica

Ti(berius) Claudius Drusi f(ilius) Caesar / Aug(ustus) Germanicus pontif(ex) max(imus) /
trib(unicia) potest(ate) VI co(n)sul design(atus) III imp(erator) XII p(ater) p(atriciae) / fossis
ductis a Tiberi operis portu[s] / caussa(!) emissisque inmare urbem / inundationis periculo
liberavit

[3]

Publication: CIL 14, 88 = CIL 06, 964 (p 3070, 4311, 4441) = IPOstie-B, 312 = ILS 5797a =
AE 2002, 279

Province: Latium et Campania / Regio I   **Place:** Ostia Antica

[Imp(erator) Caes(ar) divi] / Ne[rvae fil(ius) Nerva] / Tra[ianus Aug(ustus) Ger(manicus)] /
Dac[icus trib(unicia) pot(estate) 3] / im[perator 3 co(n)s(ul) 3 p(ater) p(atriciae)] / fossam
[restitui iussit] / [q]ua inun[dationes Tiberis] / [a]dsidue u[rbem vexantes] / [in] peren[ne
arcerentur]

[4]

Publication: CIL 14, 245 (p 481) = CIL 14, 4536 = ILS 06126 = InscrIt-13-01, 5,12 =
InscrIt-13-01,5,13 = AE 1940, 92 = AE 1949, 64 = AE 1956, 32 = AE 1975, 131 = AE 2005,
305

Province: Latium et Campania / Regio I   **Place:** Ostia Antica

ji / [3]on() / [IIvir(i) c(ensoria) p(otestate) q(uinquennales) 3] / [3]us / [/ [Imp(erator) Caesar
Domitianus Augustus VIII T(itus) Flavius] Sabin(us) / [3 In]noc(ens?) / [3]an(us) / [3 Mettius
Mo]dest(us) / [K(alendis) Iul(iis?) P(ublius) Valerius Patruinus L(ucius) Antonius

Saturnin(us) / [/ K(alendis) Mai(is?) 3 L(ucius) Iulius U]rsus / [K(alendis) Sept(embribus)
C(aius) Tullius Capito C(aius) Cornelius Ga]llican(us) / [3 G]allus / [3 Imp(erator)
Domitianus congiarium divisit] |(denarios) LXXV / [IIvir(i) 3] Celsus / [Imp(erator) Caesar
Domitianus Augustus XI 3 Vale]r(ius) Mess(allinus?) II / [...]

[5]

Publication: AE 1916, 117

Province: Latium et Campania / Regio I   **Place:** Ostia Antica

P(ublio) Aufidio P(ubli) fil(io) Quir(ina) / Forti Aufidi Fortis / p(atroni) c(oloniae) fil(io)
IIvir(o) q(uaestori) aedil(i) / fl(amini) R(omae) et Aug(ustorum) / fl(amini) divi Titi /
Faustianus Epictetus / Euphrosynus Ianuarius / liberti

[6]

Publication: AE 2006, 262

Province: Latium et Campania / Regio I   **Place:** Ostia Antica

Imp(erator) Caesa[r Vesp]asianu[s Aug(ustus) pontif(ex) max(imus) tribunic(ia) potestat(e)] /
VIII imp(erator) XVI[I(?) p(ater) p(atriciae) co(n)s(ul) VII(?)] / aquaeductus in colonia
Os[tiensi 3]

[7]

Publication: AE 1975, 133

Province: Latium et Campania / Regio I   **Place:** Ostia Antica

[Magno et Invicto ac su]per omne[s fortissimo] / [felicissi]moqu[e(?)] / [Imp(eratori)
Caes(ari) M(arco) Au]rellio / [Ant]onino Pio [Felici Aug(usto)] / [Parth(ico) max(imo)] /
[Brit(annico) max(imo) Ger]m(anico) max(imo) pon[t(ifici) max(imo) t]rib(unicia) /
pot(estate) XVIII imp(eratori) [III co(n)s(uli) IIII proco(n)s(uli) p(atri) p(atriciae) 3]

[8]

Publication: CIL 14, 44 = IPOstie-B, 302 = ILS 3129

Province: Latium et Campania / Regio I   **Place:** Ostia Antica

Numini / evidentissimo / Minervae Aug(ustae) / sacrum / conservatrici et / antistiti
splendidis/simi corporis / stuppatorum orna/tam omni cultu d(onum) d(ederunt) / Marcii Iulii
Carpus patr(o)n(us) / Carpus [f(ilius)] corp(oratus) Amat(i) Rufinian(us) / hon(oratus) Firmus
hon(oratus)

[9]

Publication: AE 2005, 303

Province: Latium et Campania / Regio I   **Place:** Ostia Antica

M(arco) Lepid[o L(ucio) Arru]ntio / [co(n)s(ulibus)] pridie Idus Ian(uarias) / [Tere]ntia A(uli) f(ilia) Clu(v)i cryptam [et] / [ca]lchidicum solo suo su[a] / [pecuni]a [e]x s(enatus) c(onsulto) et d(ecreto) d(ecurionum) quod / [decretum fa]ctum est at[3] / [3]RIS[3]E[1]A / [scrib(endo) adfuer(unt)] Q(uintus) Setinus Volscus / [3]a IIviri proximo / [3] decretum fecerunt / [ut eadem di]e qua crypta et / [calchid(icum) Caes]ari dedicatum esset / [August]o Caesari sacrificium / [atque Pieta]ti publice facerent / [ac permit]terent

[10]

Publication: CIL 14, 86 (p 481)

Province: Latium et Campania / Regio I   **Place:** Ostia Antica

[Imp(eratori) Caesa]ri Vespasiano / [Aug(usto) pont(ifici)] max(imo) trib(unicia) potest(ate) VII / [imp(eratori) XIII] p(atri) p(atriciae) c]o(n)s(uli) VI design(ato) VII censori / [3] Primigeni[

[11]

Publication: AE 1955, 172

Province: Latium et Campania / Regio I   **Place:** Ostia Antica

[Imp(eratori) Caes(ari) divi Traiani] / [Parthici f(ilio) divi Nervae nep(oti)] / [Traiano Hadriano Aug(usto)] / [pon]tif(ici) max(imo) trib(unicia) [pot(estate) I]I / co(n)s(uli) II / [M(arcus) A]cilius Priscus / [Egri]lius Plarianus cum / [Q(uito) Egri]lio Plariano f(ecit)

[12]

Publication: CIL 14, 4376 = AE 1889, 126 = AE 1889, +166

Province: Latium et Campania / Regio I   **Place:** Ostia Antica

Imp(eratori) Caesari / divi Antonini filio divi Ha/driani nep(oti) divi Traiani Par/thici pronep(oti) divi Nervae abn(epoti) / L(uci) Aurelio Vero Aug(usto) trib(unicia) pot(estate) II / co(n)s(uli) II / cohortes VII vig(ilum)

[13]

Publication: AE 1924, 108

Province: Latium et Campania / Regio I   **Place:** Ostia Antica

Silvano sacrum / pro salute / Imp(eratoris) Nervae Traiani Caes(aris) / Aug(usti) Germanici
Dacici / Hilarus socior(um) vect(igalis) ferr(ariarum) ser(vus) / d(onum) d(edit) aquae
Traianae feliciter

[14]

Publication: CIL 14, 4343

Province: Latium et Campania / Regio I   **Place:** Ostia Antica

[Imp(erator) C]ae[s(ar)] / [Nerv]a Traia[n(us)] / [pont(ifex) m]ax(imus) t[rib(unicia)
pot(estate) 3] / [s(ua)] p(ecunia) fe[c(it)]

[15]

Publication: EAOR-04, 12a = AE 1945, 36a

Province: Latium et Campania / Regio I   **Place:** Ostia Antica

] / Imp(erator) Caesar Traianus Hadri]anus Aug(ustus) munu[s] / [editit 3 t]emplum
divoru[m] / [3 dedicavit ob quam] causam in circo / [3 munus editu]m et consumm[at(um)] /
[3 pp(aribus)] MDCCCXXXV / [I]vir(i) c(ensoria) p(otestate) q(uinquennales)] //
[Imp(erator) Caesar Traianus Hadr]ianus Aug(ustus) II / [3]r p(atronus) c(oloniae) /
[praef(ecti)] // [A(ulus) Egrilius Plarianus(?)] pater / [3]du[3] / [[T(itus) Atilius Titianus]]
[M(arcus) G]avius Sq[ui]lla G]allicanus / [

4. Index van de keizerlijke inscripties

4.1. Puteoli

AE 1941, 73 = AE 1955, 283 = AE 1973, 137 = AE 2001, +842	CIL 10, 1632
AE 1956, 144 = AE 1985, 278	CIL 10, 1633
AE 1973, 137. AE 1941, 73. AE 1955, 283. AE 2001, 842	CIL 10, 1634 = ILS 300
AE 1974, 266	CIL 10, 1636 (p 1008)
AE 1977, 201	CIL 10, 1640 = ILS 336
AE 1980, 236 = AE 1983, 193 = AE 2003, +279	CIL 10, 1641 (p 1008)
AE 1985, 278	CIL 10, 1642 = ILS 335
CIL 10, 1558	CIL 10, 1647
CIL 10, 1561	CIL 10, 1648 = AE 2004, +339
CIL 10, 1562 = ILS 344	CIL 10, 1650 (p 1008)
CIL 10, 1567	CIL 10, 1652
CIL 10, 1570	CIL 10, 1653 = ILS 480
CIL 10, 1574 = ILS 226	CIL 10, 1677
CIL 10, 1576 (p 971) = ILS 4326 = AE 2001, +2001	CIL 10, 1684 = EE-08-01, 864 = ILS 1375
CIL 10, 1581	CIL 10, 1685 (p 1009) = CIL 11, *95,3 = ILS 1397
CIL 10, 1582 = ILS 3611	CIL 10, 1805 (p 1009)
CIL 10, 1594 = CIL 5, *583,01 = SIRIS 499 = RICIS-02, 504/0405 = AE 1990, 155	CIL 10, 1806
CIL 10, 1598	CIL 10, 1887 (p 972)
CIL 10, 1613 = AE 2005, +336	CIL 10, 1897 (p 972)
CIL 10, 1616	CIL 10, 1898
CIL 10, 1617 = AE 2002, 346	CIL 10, 1899b
CIL 10, 1624 = ILS 156 (p 170)	CIL 10, 1900a-b
CIL 10, 1625	CIL 10, 1900d
CIL 10, 1629	CIL 10, 6926 (p 1019) = CIL 11, *129
CIL 10, 1630 = AE 2002, 347	CIL 10, 6931
	CIL 15, 693,15
	EE-08-01, 360 = ILS 6323 = AE 1890, 65 = AE 1977, 200
	EE-08-01, 364

EE-08-01, 371 = LIKelsey 10

4.2. Ostia

AE 1910, 185 = AE 1911, 176	AE 1982, 131
AE 1910, 193	AE 1988, 201
AE 1912, 91	AE 2005, 303
AE 1916, 117	AE 2006, 262
AE 1917/18, 97	Bloch 1-2
AE 1919, 61	Bloch 119
AE 1924, 108	Bloch 209
AE 1928, 124	Bloch 210
AE 1928, 125	Bloch 211
AE 1928, 128	Bloch 214
AE 1928, 129	Bloch 217
AE 1928, 131	Bloch 323
AE 1940, 38 = AE 1955, 167	Bloch 581
AE 1940, 62	Bloch 586
AE 1940, 63	CIL 6, 1066 (p 3071, 4321) = CIL 14, 2073
AE 1940, 102	
AE 1948, 28 = AE 1987, 202	CIL 14, 6 = ILS 414
AE 1948, 29 = AE 1987, +201	CIL 14, 9
AE 1948, 30 = AE 1987, +201	CIL 14, 16 (p 481) = IPOstie-B, 292 = ILS 5465
AE 1954, 170	
AE 1954, 172	CIL 14, 18 = IPOstie-B, 293 = SIRIS 560 = RICIS-02, 503/1220
AE 1954, 222 = AE 1975, 132	
AE 1955, 171	CIL 14, 20 (p 481) = ILS 372 = SIRIS 535 = RICIS-02, 503/1114
AE 1955, 172	
AE 1955, 184	CIL 14, 22 = IPOstie-B, 296 = CCID 00441
AE 1964, 151 = AE 1966, +65	
AE 1964, 155 = AE 1966, +65	CIL 14, 30 (p 481) = IPOstie-B, 301 = ILS 392
AE 1975, 133	
AE 1978, 61	CIL 14, 32 = CIL 6, 479 (p 3005, 3757) = ILS 6152
AE 1979, 96 = AE 2002, 282	

BIJLAGE D

CIL 14, 40 (p 6122) = CIL 14, 4301 = AE 1920, 92	CIL 14, 109
CIL 14, 41 (p 612) = CIL 14, 4302 = ILS 04135	CIL 14, 112
CIL 14, 44 = IPOstie-B, 302 = ILS 3129	CIL 14, 113 (p 481) = IPOstie-B, 320
CIL 14, 45 (p 612)	CIL 14, 114 (p 613)
CIL 14, 46 (p 613) = EE-9, p 334	CIL 14, 116
CIL 14, 68 = CIL 6, 789 (p 3006)	CIL 14, 117
CIL 14, 73	CIL 14, 118 (p 613) = EE-9, p 334
CIL 14, 85 = IPOstie-B, 310 = ILS 207	CIL 14, 119 (p 481)
CIL 14, 86 (p 481)	CIL 14, 125 = IPOstie-B, 324 = ILS 2223
CIL 14, 87	CIL 14, 142
CIL 14, 88 = CIL 6, 964 (p 3070, 4311, 4441) = IPOstie-B, 312 = ILS 5797a = AE 2002, 279	CIL 14, 244 (p 773) = CIL 14, 4534 = EE-09, p 335 = InscrIt-13-01, 5,08 = ZPE-153-264
CIL 14, 90 = IPOstie-B, 314 = AE 2002, 280	CIL 14, 245 (p 481) = CIL 14, 4536 = ILS 6126 = InscrIt-13-01, 5,12 = InscrIt-13-01, 5,13 = AE 1940, 92 = AE 1949, +23 = AE 1949, 64 = AE 1956, 32 = AE 1975, 131 = AE 2005, 305
CIL 14, 92	CIL 14, 246 (p 482) = AE 2000, +19 = AE 2001, +621
CIL 14, 93	CIL 14, 376 (p 482, 615) = EE-09, p 335 = EAOR-04, 28 = AE 1999, +407 = AE 2003, +283 = AE 2004, +357 = AE 2004, +358 = AE 2004, +359
CIL 14, 94 (p 613) = CIL 14, 5325	CIL 14, 390 = ILS 6139
CIL 14, 96 = CIL 06, p 4312	CIL 14, 391
CIL 14, 97	CIL 14, 447 (p 615) = CIL 14, 4674 = CIL 14, 4675 = SIRIS 547
CIL 14, 98 (p 481, 613) = EE-09, p 334 = ILS 334 = AE 2002, 281	CIL 14, 1976 (p 616) = CIL 14, 5309,11a = CIL 15, 7738a
CIL 14, 99 (p 613) = EE-09, p 334 = IPOstie-B, 316 = ILS 339	CIL 14, 1977 = CIL 15, 7739a
CIL 14, 100 = IPOstie-B, 317	CIL 14, 4089,01a = IPOstie-B, 394,01
CIL 14, 102 = CIL 11, *827b = IPOstie-B, 318 = ILS 6177 = AE 2007, +163	CIL 14, 4089,01b = CIL 15, 5,1 = IPOstie-B, 394,02
CIL 14, 103	
CIL 14, 104	
CIL 14, 105 = CIL 11, *250,1	
CIL 14, 106 = CIL 6, 1022 (p 3071, 4317, 4340) = CIL 6, 31228	

KEIZERLIJKE INSCRIPTIES

CIL 14, 4089,04a = IPOstie-B, 394,27	CIL 14, 4377
CIL 14, 4089,04b = CIL 15, 4,1 = ILS 8667a	CIL 14, 4378
CIL 14, 4283	CIL 14, 4380 = AE 1889, 125 = AE 1889, +166 = AE 1968, 8a
CIL 14, 4285 = EE-09, 434 = IPOstie-B, 321 = ILS 6178 = AE 1888, 65 = AE 1888, 124	CIL 14, 4381 = ILS 2155 = AE 1889, 104 = AE 1889, +166
CIL 14, 4300	CIL 14, 4387 = AE 1889, 105 = AE 1889, +166
CIL 14, 4303	CIL 14, 4389 = CIL 14, 4493 = CIL 14, 4681 = CBI 00861 = AE 1977, 154
CIL 14, 4324 = AE 1910, 189	CIL 14, 4390
CIL 14, 4326 (p 773)	CIL 14, 4415
CIL 14, 4330	CIL 14, 4531 = CIL 14, 4532 = EAOR-04, 7 = InscrIt-13-01, 5,01 = AE 1922, 94 = AE 1997, 256
CIL 14, 4334	CIL 14, 4532a = InscrIt-13-01, 5,3 = AE 1924, 111a
CIL 14, 4340	CIL 14, 4543 = InscrIt-13-01, 5,22 = EAOR-04, 10 = AE 1933, 30 = AE 1939, +52 = AE 1949, +23 = AE 1955, +120
CIL 14, 4341	CIL 14, 4546 = InscrIt-13-01, 5,36 = EAOR-04, 11 = AE 1928, 126
CIL 14, 4342 = IPOstie-B, 00311 = AE 2002, 00278	CIL 14, 4558 = AE 2001, +615
CIL 14, 4343	CIL 14, 4569 = AE 1928, 123
CIL 14, 4344 = CIL 14, 04345	CIL 14, 4641 = AE 1910, 197 = AE 1986, 113
CIL 14, 4348	CIL 14, 4642 = AE 1910, 181
CIL 14, 4353	CIL 14, 4745
CIL 14, 4355	CIL 14, 5308,01
CIL 14, 4357 = AE 1889, 127 = AE 1889, +166	CIL 14, 5308,02a = AE 1910, 31
CIL 14, 4359	CIL 14, 5308,02b = AE 1910, 39
CIL 14, 4360	CIL 14, 5320
CIL 14, 4361	CIL 14, 5321
CIL 14, 4362	CIL 14, 5326
CIL 14, 4363	
CIL 14, 4368 = ILS 2154 = AE 1889, 124 = AE 1889, +166	
CIL 14, 4369	
CIL 14, 4376 = AE 1889, 126 = AE 1889, +166	

BIJLAGE D

CIL 14, 5329	CIL 15, 730,08
CIL 14, 5330	CIL 15, 754,26
CIL 14, 5331	CIL 15, 754,27
CIL 15, 4,2	CIL 15, 754,28
CIL 15, 45,5	CIL 15, 757,4
CIL 15, 164,25	EAOR-04, 8
CIL 15, 193,05	EAOR-04, 12a = AE 1945, 36a
CIL 15, 222,4	EAOR-04, 13
CIL 15, 371,35	EE-09, 973,6
CIL 15, 404,26 = AE 2001, +744	IDRE-01, 96 = AE 1945, 35
CIL 15, 426,10	InscrIt-13-01, 5,14 = AE 1940, 93
CIL 15, 469	InscrIt-13-01, 5,24
CIL 15, 537,09	InscrIt-13-01, 5,29 = EAOR-04, 15 = AE
CIL 15, 541,07	1934, +99 = AE 1936, 99 = AE 1939, +52
CIL 15, 622,1 = CIL 14, p 756 = Bloch	IO-01, 3 = AE 1940, 66
189,1	IPOstie-A, 352,05
CIL 15, 627	IPOstie-B, 288
CIL 15, 693,12	JIWE-01, 13 = AE 1967, 77 = AE 1999,
CIL 15, 693,13	+405 = AE 2002, +287 = AE 2002, 288 =
CIL 15, 693,14	AE 2005, +16
CIL 15, 695,13	SdOstia-12-D, 22
CIL 15, 698,2	SdOstia-12-D, 44
CIL 15, 698,3	

4.3. Misenum

AE 1975, 211	AE 1993, 470 = AE 1994, 426c = AE
AE 1993, 472 = AE 1994, 426d = AE	2007, +359
1996, 424a = AE 2007, +359 = AE 2007,	AE 1993, 471 = AE 2007, +359
+359	AE 1993, 473 = AE 1994, 426e = AE
AE 1993, 467 = AE 1994, 426a = AE	1996, 424b = AE 2007, +359 = AE 2007,
2007, +359	+359
AE 1993, 469 = AE 2007, +359	AE 1993, 474 = AE 1994, 426f = AE
	2007, +359 = AE 2007, 414

KEIZERLIJKE INSCRIPTIES

AE 1993, 475 = AE 2007, +359	AE 2000, 345a
AE 1993, 476 = AE 2007, +359	AE 2000, 345b
AE 1993, 477 = AE 2007, +359	AE 2000, 345c
AE 1993, 479 = AE 2007, +359 = AE 2007, 415	CIL 10, 3340 = ILS 2841 (p 180)
AE 2000, 344 = AE 2003, +279 = AE 2004, +423 = AE 2007, +359	CIL 10, 3342 = AE 2002, 358
	CIL 10, 3342a

4.4. Ravenna

CIL 11, 2 = CCID 455	CIL 15, 810,13
CIL 11, 8	CIL 15, 811,21
CIL 11, 11 = ILS 836 = ILCV 29	CIL 15, 214,9
CIL 11, 12	CIL 15, 685,09
CIL 15, 195,24	CIL 15, 710,12
CIL 15, 211,28	CIL 15, 718,12
CIL 15, 708,22	

4.5. Antium

CIL 10, 6638 = InscrIt-13-01, 31 = InscrIt-13-02, 26 = ZPE-132-312 = AE 2000, +55	CIL 10, 6664
CIL 10, 6642 = ILS 3277	CIL 10, 6677
CIL 10, 6643 = ILS 3278	CIL 10, 6682 = AE 2003, +298
CIL 10, 6644 = ILS 3279	CIL 10, 6686 (p 989) = CIL 5, *429,158 =
CIL 10, 6645	CIL 15, 7793
CIL 10, 6649 = ILS 5426	CIL 10, 6697 = CIL 15, 7926
CIL 10, 6650	CIL 10, 8043,013
CIL 10, 6651 = AE 2002, 307	CIL 10, 8043,10 = CIL 15, 159,15
CIL 10, 6652 (p 989) = CECapitol 313 = AE 2000, +251	CIL 10, 8043,11 = CIL 15, 166,11
CIL 10, 6654 = AE 2002, 308	CIL 10, 8043,12 = CIL 15, 219,2 = Bloch 51,2
CIL 10, 6655	CIL 10, 8043,8 = CIL 15, 762,42
CIL 10, 6662 = ILS 1455	CIL 15, 159,14
	CIL 15, 383,09

BIJLAGE D

4.6. Centumcellae

CIL 11, 3336 = CIL 06, *706 = CIL 9,

*237

CIL 11, 3339 (p 1336)

CIL 11, 3517a = CIL 14, 101 = ILS 617

CIL 11, 3543

CIL 11, 3551 = CECapitol 314

CIL 11, 6675,5

CIL 15, 6

Bibliografie

1. Bronnen

1.1. Literair

Anthologia Palatina

- Paton W.R., 1993. *The Greek Anthology I*, Londen: Harvard University Press.
- Paton W.R., 1917. *The Greek Anthology III*, Londen: Harvard University Press.
- Paton W.R., 1979. *The Greek Anthology IV*, Londen: Harvard University Press.

Apuleius

- Hanson J.A., 1989. *Apuleius: Metamorphoses II*, Londen: Harvard University Press.

Augustus

- Shipley F.W., 1924. *Velleius Paterculus, Res Gestae Divi Augusti*, Londen: Harvard University Press.

Caesar

- Peskett A.G., 1966. *Caesar: The Civil Wars*, Londen: Harvard University Press.

Cassius Dio

- Cary E., 1924. *Dio's Roman History VII*, Londen: Harvard University Press.
- Cary E., 1925. *Dio's Roman History VIII*, Londen: Harvard University Press.
- Cary E., 1955. *Dio's Roman History IX*, Londen: Harvard University Press.

Claudius Claudianus

- Platnauer M., 1963. *Claudian I*, Londen: Harvard University Press.

Diodorus

- Oldfather C.H., 1961. *Library of History: Volume III*, Londen: Harvard University Press.

BIBLIOGRAFIE

Dionysius van Halicarnassus

- Cary E., 1961. *Dionysius Halicarnassus: Roman Antiquities I*, Londen: Harvard University Press.

Ennius

- Warmington E.H., 1935. *Remains of Old Latin I*, Londen: Harvard University Press.

Historia Augusta

- Magie D., 1921. *Historia Augusta I*, Londen: Harvard University Press.

Horatius

- Bennett C.E., 1968. *Horace: Odes and Epodes*, Londen: Harvard University Press.

Livius

- Schlesinger A.C., 1967. *Livy I*, Londen: Harvard University Press.

Lucianus

- Harmon A.M., 1913. *Lucian I*, Londen: Harvard University Press.
- Kilburn K., 1959. *Lucian VI*, Londen: Harvard University Press.
- MacLeod M.D., 1961. *Lucian VII*, Londen: Harvard University Press.

Lucilius

- Warmington E.H., 1938. *Remains of Old Latin III*, Londen: Harvard University Press.

Nonnos

- Rouse W.H.D., 1984. *Nonnos: Dionysiaca I*, Londen: Harvard University Press.
- Rouse W.H.D., 1940. *Nonnos: Dionysiaca II*, Londen: Harvard University Press.
- Rouse W.H.D., 1940. *Nonnos: Dionysiaca III*, Londen: Harvard University Press.

Oppianus

- Mair A.W., 1928. *Oppian, Colluthus, Tryphiodorus*, Londen: Harvard University Press.

BIBLIOGRAFIE

Ovidius

- Showerman G., Goold G.P., 1977. *Ovid I*, Londen: Harvard University Press.
- Mozley J.H., 1929. *Ovid II*, Londen: Harvard University Press.
- Frazer J.G., Goold G.P., 1996. *Ovid V*, Londen: Harvard University Press.
- Wheeler A.L., 1996. *Ovid VI*, Londen: Harvard University Press.

Pausanias

- Jones W.H.S., 1935. *Pausanias: Description of Greece IV*, Londen: Harvard University Press.

Philo

- Colson F.H., 1962. *Philo X*, Londen: Harvard University Press.

Philostratus

- Conybeare F.C. 1960. *Philostratus: The Life of Apollonius of Tyana II*, Londen: Harvard University Press.

Plinius de Jongere

- Radice B., 1969. *Pliny: Letters and Panegyricus I*, Londen: Harvard University Press.
- Radice B., 1969. *Pliny: Letters and Panegyricus II*, Londen: Harvard University Press.

Plinius de Oudere

- Rackham H., 1949. *Pliny: Natural History I*, Londen: Harvard University Press.
- Rackham H., 1942. *Pliny: Natural History II*, Londen: Harvard University Press.
- Rackham H., 1962. *Pliny: Natural History X*, Londen: Harvard University Press.

Plutarchus

- Babbitt F.C., 1936. *Plutarch: Moralia IV*, Londen: Harvard University Press.
- Babbitt F.C., 1936. *Plutarch: Moralia V*, Londen: Harvard University Press.

Propertius

- Goold G.P., 1990. *Propertius: Elegies*, Londen: Harvard University Press.

BIBLIOGRAFIE

Pseudo-Lucianus

- MacLeod M.D., 1967. *Lucian VIII*, Londen: Harvard University Press.

Rutilius Namatianus

- Duff J.W., Duff A.M., 1935. *Minor Latin Poets II*, Londen: Harvard University Press.

Seneca de Jongere

- Basore J.W., 1935. *Seneca: Moral Essays III*, Londen: Harvard University Press.
- Gummere R.M., 1920. *Seneca: Epistles II*, Londen: Harvard University Press.
- Heseltine M., Rouse W.H.D., Warmington E.H., 1987. *Petronius Satyricon, Seneca Apocolocyntosis*, Londen: Harvard University Press.

Statius

- Bailey D.R.S., 2003. *Statius: Silvae I*, Londen: Harvard University Press.

Strabo

- Jones H.L., 1932. *Strabo: Geography VIII*, Londen: Harvard University Press.

Suetonius

- Rolfe J.C., 1998. *Lives of the Caesars I*, Londen: Harvard University Press.
- Rolfe J.C., 1997. *Lives of the Caesars II*, Londen: Harvard University Press.

Tacitus

- Moore C.H., 1925. *Tacitus II*, Londen: Harvard University Press.
- Jackson J., 1937. *Tacitus IV*, Londen: Harvard University Press.
- Jackson J., 1937. *Tacitus V*, Londen: Harvard University Press.

Tertullianus

- Glover T.R., Rendall G.H., 1931. *Tertullian, Minucius Felix*, Londen: Harvard University Press.

Vegetius

- Silhanek D.K., 1980. *Epitoma I and II*, Londen, University Microfilms International.

BIBLIOGRAFIE

Vitruvius

- Granger F., 1931. *Vitruvius: On Architecture I*, Londen: Harvard University Press.

1.2. Epigrafisch

Epigraphik-Datenbank Clauss Slaby

oracle-vm.ku-eichstaett.de:8888/epigr/epigraphik_en [Geraadpleegd op 29/07/2011]

Epigraphische Datenbank Heidelberg

www.uni-heidelberg.de/institute/sonst/adw/edh/index.html.en [Geraadpleegd op 06/08/2011]

ILS

Dessau H., (ed.), 1892. *Inscriptiones Latinae Selectae I*, Berlijn: Berolini Apud Weidmannos.

L'Année Epigraphique

Merlin A., (ed.), 1965. *L'Année Epigraphique 1964*, Parijs: Presses Universitaires de France.

Gagé J., Le Glay M., Pflaum H.-G., Willeumier P., (eds.), 1970. *L'Année Epigraphique 1968*, Parijs: Presses Universitaires de France.

Gagé J., Le Glay M., Pflaum H.-G., Willeumier P., (eds.), 1976. *L'Année Epigraphique 1973*, Parijs: Presses Universitaires de France.

Chastagnol A., Gagé J., Le Glay M., Pflaum H.-G., (eds.), 1978. *L'Année Epigraphique 1974*, Parijs: Presses Universitaires de France.

Chastagnol A., Gagé J., Le Glay M., Pflaum H.-G., (eds.), 1978. *L'Année Epigraphique 1975*, Parijs: Presses Universitaires de France.

Chastagnol A., Gagé J., Le Glay M., Pflaum H.-G., (eds.), 1979. *L'Année Epigraphique 1977*, Parijs: Presses Universitaires de France.

Chastagnol A., Gagé J., Le Glay M., Pflaum H.-G., (eds.), 1981. *L'Année Epigraphique 1978*, Parijs: Presses Universitaires de France.

Chastagnol A., Le Glay M., Le Roux P., (eds.), 1985. *L'Année Epigraphique 1982*. Parijs: Presses Universitaires de France.

BIBLIOGRAFIE

Chastagnol A., Le Glay M., Le Roux P., (eds.), 1986. *L'Année Epigraphique 1983*. Parijs: Presses Universitaires de France.

Chastagnol A., Le Glay M., Le Roux P., (eds.), 1988. *L'Année Epigraphique 1985*. Parijs: Presses Universitaires de France.

Chastagnol A., Le Glay M., Le Roux P., (eds.), 1989. *L'Année Epigraphique 1986*. Parijs: Presses Universitaires de France.

Chastagnol A., Laronde A., Le Glay M., Le Roux P., (eds.), 1990. *L'Année Epigraphique 1987*, Parijs: Presses Universitaires de France.

Chastagnol A., Laronde A., Le Glay M., Le Roux P., (eds.), 1991. *L'Année Epigraphique 1988*, Parijs: Presses Universitaires de France.

Chastagnol A., Laronde A., Le Glay M., Le Roux P., (eds.), 1993. *L'Année Epigraphique 1990*, Parijs: Presses Universitaires de France.

Corbier M., Le Roux P., Dardaine S., (eds.), 1996. *L'Année Epigraphique 1993*, Parijs: Presses Universitaires de France.

Corbier M., Le Roux P., Dardaine S., (eds.), 1999. *L'Année Epigraphique 1996*, Parijs: Presses Universitaires de France.

Corbier M., Le Roux P., Dardaine S., (eds.), 2000. *L'Année Epigraphique 1997*, Parijs: Presses Universitaires de France.

Corbier M., Le Roux P., Dardaine S., (eds.), 2003. *L'Année Epigraphique 2000*, Parijs: Presses Universitaires de France.

Corbier M., Le Roux P., Dardaine S., (eds.), 2004. *L'Année Epigraphique 2001*, Parijs: Presses Universitaires de France.

BIBLIOGRAPHIE

Corbier M., Le Roux P., Dardaine S., (eds.), 2005. *L'Année Epigraphique 2002*, Parijs: Presses Universitaires de France.

Corbier M., Le Roux P., Dardaine S., (eds.), 2007. *L'Année Epigraphique 2004*, Parijs: Presses Universitaires de France.

Corbier M., Le Roux P., Dardaine S., (eds.), 2008. *L'Année Epigraphique 2005*, Parijs: Presses Universitaires de France.

Corbier M., Le Roux P., Dardaine S., (eds.), 2009. *L'Année Epigraphique 2006*, Parijs: Presses Universitaires de France.

Corbier M., Le Roux P., Dardaine S., (eds.), 2010. *L'Année Epigraphique 2007*, Parijs: Presses Universitaires de France.

1.3. Numismatisch

Ancient Coin Search Engine

www.acsearch.info/search.html [Geraadpleegd op 29/11/2011]

Burnett A.M., Amandry M. and Ripollès P.P., 1992. *Roman Provincial Coinage I*, Londen/Parijs: British Museum Press/Bibliothèque nationale de France.

Mattingly H., 1923. *Coins of the Roman Empire in the British Museum I: Augustus to Vitellius*, Londen: Longmans & Co.

Sutherland C.H.V., Carson R.A.G., 1984. *The Roman Imperial Coinage I: from 31 BC to AD 69*, Londen: Spink.

BIBLIOGRAFIE

2. Werken

Achard G., 1995. *Néron*, Parijs: Presses Universitaires de France.

Adamo Muscettola S., 2000. Miseno. Culto imperial e politica nel complesso degli Augustali, *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts (Röm. Abt.)* 107, 79-108.

Adamo Muscettola S., 2001. Un ex-voto alle Ninfe ossia un ninfeo severiano di Pozzuoli, *Prospettiva* 102, 37-48.

Alcock S.E., 1993. *Graecia Capta: The Landscapes of Roman Greece*, Cambridge: Cambridge University Press.

Alcock S.E., 1994. Nero at Play? The Emperor's Grecian Odyssey, in: Elsner J., Masters J., (eds.), *Reflections of Nero: Culture, History & Representation*, Londen: Duckworth, 98-111.

Alston R., 2002. Reading Augustan Alexandria, *Ancient West & East* 1, 141-162.

Arafat K.W., 1996. *Pausanias' Greece: Ancient Artists and Roman Rulers*, Cambridge: Cambridge University Press.

Arena P., 2009. Pompa Circensis and Domus Augusta, in: Hekster O., Schmidt-Hofner S., Witschel C., (eds.), *Ritual Dynamics and Religious Change in the Roman Empire*, Leiden: Brill, 77-93.

Arnold I.R., 1960. Agonistic Festivals in Italy and Sicily, *American Journal of Archaeology* 64, 245-251.

Balderi G., Felici E., 1997. Nuovi documenti per la topografia portuale di Antium, in: *Atti del Convegno nazionale di archeologia subacquea*, Anzio: Bari, 11-24.

Barker R., 2001. *Legitimizing Identities: The Self-Presentation of Rulers and Subjects*, Cambridge: Cambridge University Press.

BIBLIOGRAFIE

Barrett A.A., 1996. *Agrippina: Sex, Power, and Politics in the Early Empire*, Yale: Yale University Press.

Beacham R., 2005. The Emperor as Impresario: Producing the Pageantry of Power, in: Gallinsky K., (ed.), *The Cambridge Companion to the Age of Augustus*, Cambridge: Cambridge University Press, 151-174.

Becati G., 1961a. *Scavi di Ostia I: Topografia Generale*, Rome: Istituto Poligrafico dello Stato.

Becati G., 1961b. *Scavi di Ostia IV: Mosaici e pavimenti marmorei*, Rome: Istituto Poligrafico dello Stato.

Beetham D., 1991. *The Legitimation of Power*, New York: Palgrave.

Benario H.W., 1981. Amphitheatres of the Roman World, *Classical Journal* 76, 255-258.

Benini A., 1997. Una villa marittima nella acque di Bacoli. Note preliminari, *Atti del Convegno nazionale di archeologia subacquea*, Anzio: Bari, 193-202.

Benoist S., 2003. Imperator scaenicus, citharoedus princeps. Théâtre et politique à Rome, ou le “métier” d’empereur, in: Defosse P., (ed.), *Hommage à Carl Deroux. III – Histoire et épigraphie, droit*, Brussel: Latomus, 50-66.

Biguzzi G., 1998. Ephesus, its Artemision, its Temple to the Flavian Emperors, and Idolatry in Revelation, *Novum Testamentum* 40, 276-290.

Billows R.A., 1995. *Kings and Colonists: Aspects of Macedonian Imperialism*, Leiden/New York/Köln: E.J. Brill.

Birley A.R., 1997. *Hadrian: the restless emperor*, Londen/New York: Routledge.

Bloch H., 1962. A Monument of the Lares Augusti in the Forum of Ostia, *Harvard Theological Review* 55, 211-223.

BIBLIOGRAFIE

- Blokzijl T., 2006. The Maritime *Villae* of Antium. A Case Study in Coastal Settlement, in: Day J., (ed.), *SOMA 2004. Symposium on Mediterranean Archaeology*, Oxford: Oxford University Press, 11-16.
- Boatwright M.T., 2002. Trajan outside Rome: Construction and Embellishment in Italy and the Provinces, in: Stadter P.A., Van Der Stockt L., (eds.), *Sage and Emperor*, Leuven: Leuven University Press, 259-277.
- Bodel J., 2001. Epigraphy and the Ancient Historian, in: Bodel J., (ed.), *Epigraphic Evidence: Ancient History from Inscriptions*, Londen: Routledge, 1-56.
- Borriello M., D'Ambrosio A., 1979. *Baiae – Misenum*, Firenze: Leo S. Olschki Editore.
- Bosworth B., 1999. Augustus, the Res Gestae and Hellenistic Theories of Apotheosis, *Journal of Roman Studies* 89, 1-18.
- Boyce A.A., 1958. The Harbor of Pompeiopolis: A study in Roman Imperial Ports and Dated Coins, *American Journal of Archaeology* 62, 67-78.
- Boyce A.A., 1966. Nero's Harbor Sestertii, *American Journal of Archaeology* 70, 65-66.
- Brandon C.J., Hohlfelder R.L., Oleson J.P., 2008. The Concrete Construction of the Roman Harbours of Baiae and Portus Iulius, Italy: The Romacons 2006 Field Season, *International Journal of Nautical Archaeology* 37, 374-379.
- Braudel F., 1998. *Les Mémoires de la Méditerranée*, Parijs: Éditions de Fallois.
- Broekaert W., Zuiderhoek A., 2011. Food and Politics in Classical Antiquity, in: Erdkamp P., (ed.), *A Cultural History of Food in Antiquity*, Oxford/New York: Berg, 75-93.
- Brunori E., 1990. L'acquedotto di Traiano, in: Maffei A., Nastasi F., (eds.), *Caere e il suo territorio da Agylla a Centumcellae*, Rome: Libreria dello Stato, 1990, 215-219.

BIBLIOGRAFIE

Bruun C., 2009. Civic Rituals in Imperial Ostia, in: Hekster O., Schmidt-Hofner S., Witschel C., (eds.), *Ritual Dynamics and Religious Change in the Roman Empire*, Leiden: Brill, 123-141.

Burgers P., 2001. Coinage and State Expenditure: The Reign of Claudius AD 41-54, *Historia* 50, 96-114.

Calandra E., 2000. Documenti inediti sul tempio di Roma e di Augusto a Ostia, *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts (Röm. Abt.)* 107, 417-450.

Cambell D., 1986. Truth Claims and Value-Freedom in the Treatment of Legitimacy: The Case of Weber, *Journal of Law and Society* 13, 207-224.

Camodeca G., 1994. Puteoli porto annonario e il commercio del grano in età imperiale, in: *Le ravitaillement en blé de Rome et des centres urbains des débuts de la république jusqu'au haut empire*, Rome: École française de Rome, 103-128.

Camodeca G., 2000. L'élite municipale di Puteoli fra la tarda repubblica e Nerone, in: Cébeillac-Gervasoni M., (ed.), *Les élites municipales de l'Italie Péninsulaire de la mort de César à la mort de Domitien entre continuité et rupture*, Rome: École Française de Rome, 91-110.

Camodeca G., 2000-2001. Lo stadium di Puteoli, il sepulchrum di Adriano in Villa Ciceroniana e l'Historia Augusta, *Atti della Pontificia accademia romana di archeologia* 73, 147-175.

Camodeca G., Maniscalco F., Ronchetti E., Russolillo L., 2001. Ricerche sul vicus Lartidianus di Puteoli, in: Gianfrotta P.A., Maniscalco F., (eds.), *Forma Maris: forum internazionale di archeologia subacquea*, Napels: Massa Editore, 95-105.

Caruso I., 1998. Traiano, Plinio ed il porto di Centumcellae, *Rivista di cultura classica e medioevale* 40, 33-40.

BIBLIOGRAFIE

Caruso I., 2001. Tre busti imperiali da Centumcellae, *Rivista di cultura classica e medioevale* 43, 261-265.

Caruso I., Vaudo C., 2006. Centumcellae-Civitavecchia e il suo territorio. Nuove acquisizioni dalle ricerche archeologiche, *Temporis signa* 1, 97-127.

Cébeillac-Gervasoni M., Zevi F., 2000. "Pouvoir local et pouvoir central à Ostie: étude prosopographique, in: Cébeillac-Gervasoni M., (ed.), *Les élites municipales de l'Italie Péninsulaire de la mort de César à la mort de Domitien entre continuité et rupture*, Rome: École Française de Rome, 5-31.

Ceraudo G., Gialanella C., Pellandra D.I., 2001. Tra terra e mare: nuove ricerche lungo la ripa Puteolana, in: Gianfrotta P.A., Maniscalco F., (eds.), *Forma Maris: forum internazionale di archeologia subacquea*, Napels: Massa Editore, 73-83.

Champlin E., 2003. *Nero*, Harvard: Harvard University Press.

Charles M., 2002. Calvus Nero: Domitius and the Mechanics of Predecessor Denigration, *Acta Classica* 45, 19-49.

Charles-Picard G., 1966. *Augustus and Nero. The Secret of Empire*, Londen: Phoenix House.

Chastagnol A., 1967. La restauration du temple d'Isis au Portus Romae sous le règne de Gratien, *Bulletin de la Société nationale des antiquaires de France*, 47-55.

Chevallier R., 1986. *Ostie Antique: ville et port*, Parijs: Les Belles Lettres.

Chiarucci P., 1989. *Anzio archeologica*, Anzio: Azienda Autonoma di Soggiorno e Turismo.

Clark M.E., 1983. Spes in the Early Imperial Cult: "The Hope of Augustus", *Numen* 30, 80-105.

Clarke J.R., 2003. *Art in the Lives of Ordinary Romans: Visual Representation and Non-Elite Viewers in Italy, 100 B.C.-A.D. 315*, Berkeley: University of California Press.

BIBLIOGRAFIE

Coarelli F., 2007. *Rome and Environs: An Archaeological Guide*, translated by J.J. Clauss and D.P. Harmon, London: University of California Press.

Contardi L.J., 1980. *Propaganda imperiale e protezionismo commerciale nelle iscrizioni dei collegia professionali di Roma e di Ostia da Augusto ad Aureliano*, Torino: G. Giappichelli.

Cooley A., 1999. A New Date for Agrippa's Theatre at Ostia, *Papers of the British School at Rome* 67, 173-182.

Correnti F., 1990. Centumcellae. La villa, il porto e la città, in: Maffei A., Nastasi F., (eds.), *Caere e il suo territorio da Agylla a Centumcellae*, Rome: Libreria dello Stato, 209-214.

D'Arms J.H., 1970. *Romans on the Bay of Naples*, Cambridge: Harvard University Press.

D'Arms J.H., 1973. Eighteen Unedited Latin Inscriptions from Puteoli and Vicinity, *American Journal of Archaeology* 77, 151-167.

D'Arms J.H., 1974. Puteoli in the Second Century of the Roman Empire: A Social and Economic Study, *Journal of Roman Studies* 64, 104-124.

D'Arms J.H., 2000. Memory, Money, and Status at Misenum: Three New Inscriptions from the *Collegium* of the Augustales, *Journal of Roman Studies* 90, 126-144.

Dando-Collins S., 2010. *The Great Fire of Rome: The Fall of the Emperor Nero and his City*, Cambridge: Da Capo Press.

Davies P., 2000. What Worse Than Nero, What Better Than his Baths?": "Damnatio Memoriae and Roman architecture, in: Varner E.R., (ed.), *From Caligula to Constantine: Tyranny & Transformation in Roman Portraiture*, Atlanta: Michael C. Carlos Museum, 27-44.

Davies P.J.E. 2007. The Personal and the Political, in: Alcock S.E., Osborne R., (eds.), *Classical Archaeology*, Oxford: Blackwell Publishing, 307-334.

BIBLIOGRAFIE

De Haas T.C.A., 2011. *Fields, Farms and Colonists: Intensive Field Survey and Early Roman Colonization in the Pontine Region, Central Italy I*, Eelde: Barkhuis.

Delaine J., 1999. Benefactions and Urban Renewal: Bath Building in Roman Italy, in: Delaine J., Johnston D.E., (eds.), *Roman Baths and Bathing*, Portsmouth: JRA Supplementary Series, 67-74.

Delaine J., 2002. Building Activity in Ostia in the Second Century AD, in: Bruun C., Gallina Zevi A., (eds.), *Ostia e Portus nelle loro relazioni con Roma*, Rome: Institutum Romanum Finlandiae, 41-101.

Demma F., 2007. *Monumenti pubblici di Puteoli: per un'archeologia dell'architettura*, Rome: L'Erma di Bretschneider.

De Vincenzo S., 2008. Il larario dei Dodici Dei a Puteoli. Un sacello collegiale ipogeo per il culto imperiale, *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts (Röm. Abt.)* 114, 305-337.

Dobson B., 1972. The Significance of the Centurion and 'Primipilares' in the Roman Army and Administration, in Temporini H., Haase W., (eds.), *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt II, Principat I*, Berlin: De Gruyter, 392-434.

Donderer M., 1995. Zu den Häusern des Kaisers Augustus, *Mélanges d'Archéologie et d'Histoire de l'École Française de Rome* 107, 621-660.

Dundas G.S., 2002. Augustus and the Kingship of Egypt, *Historia* 51, 433-448.

Elsner J., 1994. Constructing Decadence: The Representation of Nero as Imperial Builder, in: Elsner J., Masters J., (eds.), *Reflections of Nero: Culture, History & Representation*, London: Duckworth, 112-127.

BIBLIOGRAFIE

Elsner J., 1996. Inventing Imperium: Texts and the Propaganda of Monuments in Augustan Rome, in: Elsner J., (ed.), *Art and Text in Roman Culture*, Cambridge: Cambridge University Press, 32-53.

Empereur J.-Y., 2002. *Alexandria: Jewel of Egypt*, Londen: Abrams Discoveries.

Erdkamp P., 2011. Food Security, Safety, and Crises, in: Erdkamp P., (ed.), *A Cultural History of Food in Antiquity*, Oxford/New York: Berg, 57-74.

Evans H.B., 1983. Nero's Arcus Caelimontani, *American Journal of Archaeology* 87, 392-399.

Fant J.C., 1988. The Roman Emperors in the Marble Business: Capitalist, Middlemen or Philanthropists, in: Herz N., Waelkens M., (eds.), *Classical Marble: Geochemistry, Technology, Trade*, Dordrecht: Brill Archive, 147-158.

Fany J.C., 1992. The Roman Imperial Marble Yard at Portus, in Waelkens M., Herz N., Moens L., (eds.), *Ancient Stones: Quarrying, Trade and Provenance*, Leuven: University Press, 115-120.

Fejfer J., 2008. *Roman Portraits in Context*, New York/Berlijn: Walter de Gruyter.

Felici E., 1998. Nuove osservazioni sul porto di Antium, in: Laudizi G., Marangio C., (eds.), *Porti, approdi e linee di rotta nel Mediterraneo antico*, Galatina: Congedo Editore, 137-151.

Felici E., 2001. Recenti ricerche nel porto neroniano di Anzio (RM.), in: Gianfrotta P.A., Maniscalco F., (eds.), *Forma Maris: forum internazionale di archeologia subacquea*, Napels: Massa Editore, 121-127.

Fellmeth U., 1991. Die Häfen von Ostia und ihre wirtschaftliche Bedeutung für die Stadt Rom, *Münstersche Beiträge zur antiken Handelsgeschichte* 10, 1-32.

Fishwick D., 1990. Prudentius and the Cult of Divus Augustus, *Historia* 39, 475-486.

BIBLIOGRAFIE

Fishwick D., 1991. Ovid and Divus Augustus, *Classical Philology* 86, 36-41.

Flower H.I., 2006. *The Art of Forgetting: Disgrace & Oblivion in Roman Political Culture*, Chapel Hill: University of North Carolina Press.

Frassinetti G., 2005. La flotta imperiale Romana dalla fine del Sec. I A.C. alla tarda antichità, in: Mauro M., (ed.), *Il porto romano e le flotte*, Ravenna: Adriapress, 66-83.

Friedman Z., 2011. *Ship Iconography in Mosaics*, Oxford: Archeopress.

Geremia Nucci R., 2002. Decorazione frontonale del tempio di Roma e di Augusto di Ostia, in: Bruun C. en Gallina Zevi A., (eds.), *Ostia e Portus nelle loro relazioni con Roma*, Rome: Institutum Romanum Finlandiae, 229-246.

Gianfrotta P.A., 1996. Harbor Structures of the Augustan Age in Italy, in: Raban A., Holum K.G., (eds.), *Caesarea Maritima. A Retrospective after Two Millennia*, Leiden: E. J. Brill, 65-76.

Gianfrotta P.A., 1998. I porti dell'area Flegrea, in: Laudizi G. en Marangio C., (eds.), *Porti, approdi e linee di rotta nel Mediterraneo antico*, Galatina: Congedo Editore, 153-176.

Gies F. en Gies J., 1994. *Cathedral, Forge, and Waterwheel: Technology and Invention in the Middle Ages*, Londen: HarperCollins Publishers.

Giovannini C., 1985. *Ravenna*, Rome: Laterza.

Goddard J., 1994. The Tyrant at the Table, in: Elsner J., Masters J., (eds.), *Reflections of Nero: Culture, History & Representation*, Londen: Duckworth, 67-82.

Goiran J.P., Bravari J.P., Salomon F., Ballantyne R.M., Margaritis E., Keay S., Earl G.P., Kay S., Paroli L., 2009. Delta du Tibre. Campagne de Carottage 2008: Étude des canaux de Portus, *Mélanges d'Archéologie et d'Histoire de l'École Française de Rome, Antiquité* 121, 314-317.

BIBLIOGRAFIE

Grader I., 2002. *Emperor Worship and Roman Religion*, Oxford: Clarendon Press.

Griffin M.T., 1987. *Nero. The End of a Dynasty*, Londen: B.T. Batsford Ltd.

Gros P., 2000. L'évolution des centres monumentaux des cités italiennes en fonction de l'implantation du culte impérial, in: Cébeillac-Gervasoni M., (ed.), *Les élites municipales de l'Italie Péninsulaire de la mort de César à la mort de Domitien entre continuité et rupture*, Rome: École Française de Rome, 307-326.

Guimier-Sorbets A.-M., 2007. L'image de Ptolémée devant Alexandrie, in: Massa-Pairault F.-H., Sauron G., (eds.), *Images et Modernité Hellénistiques*, Rome: École Française de Rome, 163-176.

Hackens T. en Dacos N., 1962. Ostie. Découvertes et recherches récentes, *L'Antiquité classique* 31, 303-320.

Handler S., 1971. Architecture on the Roman Coins of Alexandria, *American Journal of Archaeology* 75, 57-74.

Hannestad N., 1988. Nero, or the Potentialities of the Emperor, in: Bonacasa N., Rizza G., (eds.), *Ritratto ufficiale e ritratto private*, Rome: Consiglio Nazionale delle Ricerche, 325-329.

Harries J., 2007. *Law and Crime in the Roman World*, Cambridge: Cambridge University Press.

Harland P.A., 2003. Imperial Cults within Local Cultural Life: Associations in Roman Asia, *Ancient History Bulletin* 17, 85-107.

Heinzelmann M., Archer M., 2002. River Port, Navalia and Harbour Temple at Ostia: New Results of a DAI-AAR Project, *Journal of Roman Archaeology* 15, 5-20.

BIBLIOGRAFIE

Hekster O., 2003. Coins and Messages: Audience Targeting on Coins of Different Denominations?, in: De Blois L., Erdkamp P., Hekster O., (eds.), *The Representation and Perception of Roman Imperial Power*, Amsterdam: J.C. Gieben, 20-35.

Hekster O., Fowler R., 2005. Imagining Kings: from Persia to Rome, in: Hekster O., Fowler R., (eds.), *Imaginary Kings: Royal Images in the Ancient Near East, Greece and Rome*, Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

Hekster O., 2009. Honouring Ancestors: The Dynamic of Deification, in: Hekster O., Schmidt-Hofner S., Witschel C., (eds.), *Ritual Dynamics and Religious Change in the Roman Empire*, Leiden: Brill, 95-110.

Hermansen G., 1975. Nero's Porticus, *Grazer Beiträge* 3, 159-176.

Herz P., 1980-81. Kaiserbilder aus Ostia, *Bullettino della Commissione archeologica comunale di Roma* 87, 145-157.

Herz P., 2007. Emperors: Caring for the Empire and Their Successors, in: Rüpke J., (ed.), *A Companion to Roman Religion*, Londen: Blackwell Publishing, 304-316.

Hohlfelder R.L., 2008. Introduction, in: Hohlfelder R.L., (ed.), *The Maritime World of Ancient Rome*, Ann Arbor: University of Michigan Press, 1-4.

Hojte J.M., 2005. *Roman Imperial Statue Bases: From Augustus to Commodus*, Aarhus: Aarhus University Press.

Hojte J.M., 2009. Roman Imperial Portrait Statues and the Emperor on the Move: the Epigraphical Evidence, in: Berenger A., Perrin-Saminadayar E., (eds.), *Les entrées royales et impériales*, Parijs: De Boccard, 101-109.

Horden P., Purcell N., 2000. *The Corrupting Sea: A Study of Mediterranean History*, Londen: Blackwell.

Horster M., 2001. *Bauinschriften Römischer Kaiser*, Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

BIBLIOGRAFIE

Houby-Nielsen S., 1988. Augustus and the Hellenistic Kings. A Note on the Augustan Propaganda, in: Fischer-Hansen T., (ed.), *East and West: Cultural Relations in the Ancient World*, Kopenhagen: Museum Tusulanum Press, 116-128.

Humphrey J.H., 1986. *Roman Circuses: Arenas for Chariot Racing*, Berkeley: University of California Press.

Jost J.T., Major B., 2001. Emerging Perspectives on the Psychology of Legitimacy, in: Jost J.T., Major B., (eds.), *The Psychology of Legitimacy: Emerging Perspectives on Ideology, Justice, and Intergroup Relations*, Cambridge: Cambridge University Press.

Jucker H., 1976. Die Prinzen auf dem Augustus-Relief in Ravenna, in: Ducrey P., (ed.), *Mélanges d'histoire ancienne et d'archéologie offerts à Paul Collart*, Parijs: de Boccard, 237-267.

Keay S., Millett M., Paroli L., Strutt K., 2005. *Portus: An Archaeological Survey of the Port of Imperial Rome*, Londen: British School at Rome.

Keay S., Millett M., Strutt K., 2008. Recent Archaeological Survey at Portus, in: Hohlfelder R.L., (ed.), *The Maritime World of Ancient Rome*, Ann Arbor: University of Michigan Press, 97-104.

Kockel V., 1992. Ostia im 2. Jahrhundert n. Chr, in: Schalles H.-J., von Hesberg H., Zanker P., (eds.), *Die römische Stadt im 2. Jahrhundert n. Chr.*, Bonn: Habelt, 99-117.

Koenen L., 1993. The Ptolemaic King as a Religious Figure, in: Bulloch A., Gruen E.S., Long A.A., Stewart A.F., (eds.), *Images and Ideologies: Self-Definition in the Hellenistic World*, Berkeley: University of California press, 25-115.

Laurence R., 1999. *The Roads of Roman Italy*, Londen: Routledge.

Levick B., 1976. *Tiberius the Politician*, Londen: Thames and Hudson.

BIBLIOGRAFIE

Levick B., 2010. *Augustus: Image and Substance*, Londen: Pearson.

Lilli M., 1998. Le attrezzature portuali di Ravenna durante l'età romana e bizantina. Progettualità e trasformazione del paesaggio, in: Quilici Gigli L., Quilici Gigli S., (eds.), *Città e Monumenti nell'Italia Antica*, Rome: l'Erma di Bretschneider, 17- 42.

Longfellow B., 2011. *Roman Imperialism and Civic Patronage: Form, Meaning and Ideology in Monumental Fountain Complexes*, Cambridge: Cambridge University Press.

Lott J.B., 2004. *The Neighborhoods of Augustan Rome*, Cambridge: Cambridge University Press.

Maffei A., 1990. La ricerca topografica e la carta archeologica, in: Maffei A., Nastasi F., (eds.), *Caere e il suo territorio da Agylla a Centumcellae*, Rome: Libreria dello Stato, 233-275.

Maioli M.G., 2005. La topografia di Ravenna e Classe in età Romana, in: Mauro M., (ed.), *Il porto romano e le flotte*, Ravenna: Adriapress, 44-55.

Manzelli V., 2000. *Ravenna*, Rome: L'Erma di Bretschneider.

Manzelli V., 2005. Fonti e Documenti, in: Mauro M., (ed.), *Il porto romano e le flotte*, Ravenna: Adriapress, 34-43.

Marconi G., 1998. Le origini di Centumcellae, *Rivista di cultura classica e medioevale* 40, 195-214.

Marzano A., 2007. *Roman Villas in Central Italy: A Social and Economic History*, Leiden: Brill.

Mccann A.M., 1985. The Roman Port and Fishery of Cosa: A Center of Trade in the Late Roman Republic, in: Raban A., (ed.), *Harbour Archeology: Proceedings of the First International Workshop on Ancient Mediterranean Harbours*, Oxford: BAR International Series, 115-156.

BIBLIOGRAFIE

McGeoug K., 2004. *The Romans: New Perspectives*, Santa Barbara: ABC-Clio.

McLean B.H., 2002. *An Introduction to Greek Epigraphy of the Hellenistic and Roman Periods from Alexander the Great down to the Reign of Constantine (323 B.C.-A.D. 337)*, Michigan: University of Michigan Press.

Mehl A., 1980-1981. Doriktetos Chora: kritische Bemerkungen zum 'Speererwerb' im Politik und Völkerrecht der hellenistischen Epoche, *Ancient Society* 11-12, 173-212

Meiggs R., 1960. *Roman Ostia*, Oxford: Clarendon Press.

Millar F., 1977. *Emperor in the Roman World*, New York: Cornell University Press.

Millett M., Keay S., Strutt K., 2004. Portus Romae: Recent Survey Work at the Ports of Claudius and Trajan, in: Zevi A.G., Turchetti R., (eds.), *Le strutture dei porti e degli approdi antichi*, Soveria Mannelli: Rubbettino Editore, 221-232.

Mitchell S., 1987. Imperial Building in the Eastern Roman Provinces, *Harvard Studies in Classical Philology* 91, 333-365.

Moormann E.M., 1998. Vivere come un uomo'. L'uso della spazio nella Domus Aurea, in: Cima M., La Rocca E., (eds.). *Horti Romani*, Rome: L'Erma di Bretschneider, 345-361.

Morard T., Waverlet D., 2002. Prolégomènes à l'étude du site de la Schola du Trajan à Ostie, *Mélanges de l'école française de Rome* 114, 759-815.

Nielsen I, 1994. *Hellenistic Palaces: Tradition and Renewal*, Aarhus: Aarhus University Press.

Noreña C.F., 2011. *Imperial Ideals in the Roman West: Representation, Circulation, Power*, Cambridge: Cambridge University Press.

BIBLIOGRAFIE

Oleson J.P., 2008. *Handbook of Engineering and Technology in the Classical World*, Oxford: Oxford University Press.

Osgood J., 2011. *Claudius Caesar: Image and Power in the Early Roman Empire*, Cambridge: Cambridge University Press.

Ostrow S.E., 1985. "Augustales" along the Bay of Naples: A Case for Their Early Growth, *Historia* 34, 64-101.

Packer J.E., 1967. Housing and Population in Imperial Ostia and Rome, *Journal of Roman Studies* 57, 80-95.

Pagano M., 1983-1984. Il lago Lucrino: ricerche storiche e archeologiche, *Puteoli* 7-8, 113-226.

Paget R.F., 1971. From Baiae to Misenum, *Vergilius* 17, 22-38.

Pappalardo U., 2009. *The Splendor of Roman Wall Painting*, Los Angeles: Getty Publications.

Parkin T.G., 1992. *Demography and Roman Society*, Londen: Johns Hopkins University Press.

Patterson J.R., 2003. The Emperor and the Cities of Italy, in: Lomas K., Cornell T., (eds.), *Bread and Circuses*, Londen: Routledge, 89-104.

Pellegrino A., 2000. *Ostia Antica: Guida agli Scavi*, Rome: Soprintendenza Archeologica di Ostia.

Pensabene P., 1996. Committenza pubblica e committenza privata a Ostia, in: Zevi A.G., Claridge A., (eds.), *'Roman Ostia' Revisited*, Londen: The British school at Rome, 185-222.

Pensabene P., 2002. Committenza edilizia a Ostia tra la fine del I e i primi decenni del III secolo, *Mélanges d'Archéologie et d'Histoire de l'École Française de Rome, Antiquité* 114, 181-324.

BIBLIOGRAFIE

Piromallo M., 2004. Puteoli, porto di Roma, in: Zevi A.G., Turchetti R., (eds.), *Le strutture dei porti e degli approdi antichi*, Soveria Mannelli: Rubbettino Editore, 267-277.

Pollini J., 1981. Gnaeus Domitius Ahenobarbus and the Ravenna relief, *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts (Röm. Abt.)* 88, 117-140.

Price S.R.F., 1984a. Gods and Emperors: The Greek Language of the Roman Imperial Cult, *Journal of Hellenic Studies* 104, 79-95.

Price S.R.F., 1984b. *Rituals and Power*, Londen: Cambridge University Press.

Purcell N., 1996. The Ports of Rome: Evolution of a 'façade maritime', in: Zevi A.G., Claridge A., (eds.), *'Roman Ostia' Revisited*, Londen: The British school at Rome, 267-279.

Quilici L., 1993. Il porto di Civitavecchia. L'antica Centumcellae, in: Scott R.T., Scott A.R., (eds.), *Eius virtutis studiosi. Classical and postclassical studies in memory of Frank Edward Brown, 1908 – 1988*, Londen: University Press of New England, 63-83.

Raban A., Artzy M., Goodman B., Gal Z., 2009. *The Harbour of Sebastos (Caesarea Maritima) in its Roman Mediterranean Context*, Oxford: Archaeopress.

Reddé M., 1979. La représentation des phares à l'époque romaine, *Mélanges d'Archéologie et d'Histoire de l'École Française de Rome, Antiquité* 79, 845-872.

Reddé M., 1986. *Mare Nostrum*, Rome: École Française de Rome.

Rickman G., 1985. Towards a Study of Roman Ports, in: Raban A., (ed.), *Harbour Archeology: Proceedings of the First International Workshop on Ancient Mediterranean Harbours*, Oxford: BAR International Series, 105-114.

Rickman G., 1996. Portus in Perspective, in: Zevi A.G., Claridge A., (eds.), *'Roman Ostia' Revisited*, Londen: The British school at Rome, 281-291.

BIBLIOGRAFIE

- Rickman G., 2002. Rome, Ostia and Portus: the Problem of Storage, *Mélanges d'Archéologie et d'Histoire de l'École Française de Rome, Antiquité* 114, 353-62.
- Rickman G., 2005. Portus Romae?, in: Pollini J., (ed.), *Terra Marique*, Oxford: Oxbow Books, 232-237.
- Rickman G., 2008. Ports, Ships and Power in the Roman World, in: Hohfelder R.L., (ed.), *The Maritime World of Ancient Rome*, Ann Arbor: University of Michigan Press, 5-20.
- Riemann H., 1987. Praenestinae sorores. Tibur, Ostia, Antium, *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts (Röm. Abt.)* 94, 131-162.
- Russo F., 2005. La flotta militare occidentale – Miseno: Praetoria Classis Misensis, in: Mauro M., (ed.), *Il porto romano e le flotte*, Ravenna: Adriapress, 56-65.
- Saccocci A., 1973. La raffigurazione del porto di Ostia sui sesterzi di Nerone, *Bolletino del Museo civico di Padova* 62, 105-129.
- Salles C., 2009. *Et Rome brûla*, Parijs: Larousse.
- Schaal H., 1957. *Ostia: der Welthafen Roms*, Bremen: Walter Dorn Verlag.
- Scheidel W., 2009. From the “Great Convergence” to the “First Great Divergence”: Roman and Qin-Han State Formation and Its Aftermath, in: Scheidel W., (ed.), *Rome and China: Comparative Perspectives on Ancient World Empires*, Oxford: Oxford University Press, 11-23.
- Scott J.C., 1990. *Domination and the Arts of Resistance: Hidden Transcripts*, New Haven/Londen: Yale University Press.
- Senseney J.R., 2011. Adrift toward Empire, *Journal of the Society of Architectural Historians* 70, 421-441.
- Sirago V. A., 1983-1984. Funzione politica della flotta misenate, *Puteoli* 7-8, 93-112.

BIBLIOGRAFIE

Smith C., 2007. Cult and Ritual: the Roman World, in: Alcock S.E., Osborne R., (eds.), *Classical Archaeology*, Oxford: Blackwell Publishing, 263-285.

Smith R.R.R., 1988. *Hellenistic Royal Portraits*, Oxford: Clarendon Press.

Smith S., 1865. *What I Saw in Puteoli, Naples, and Rome*, Londen: Longman, Roberts & Green.

Spears R., Greenwood R., De Lemus S., Sweetman J., 2010. Legitimacy, Social Identity, and Power, in: Guinote A., Vescio T.K., (eds.), *The Social Psychology of Power*, New York: The Guilford Press, 251-283.

Spurza J., 2002. The Emperors at Ostia and Portus: Imperial Visits and Accommodation, in: Bruun C., Gallina Zevi A., (eds.), *Ostia e Portus nelle loro relazioni con Roma*, Rome: Institutum Romanum Finlandiae, 123-134.

Starke M., 1833. *Travels in Europe for the Use of Travellers on the Continent and likewise in the Island of Sicily*, Londen: John Murray.

Steuernagel D., 2004. *Kult und Alltag in römischen Hafenstädten: soziale Prozesse in archäologischer Perspektive*, Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

Stewart P., 2003. *Statues in Roman Society*, Oxford: Oxford University Press.

Stöger H., 2007. Monumental Entrances of Roman Ostia: Architecture with Public Associations and Spatial Meaning, *Bulletin Antieke Beschaving* 82, 347-363.

Thornton M.K., 1986. Julio-Claudian Building Programs: Eat, Drink, and Be Merry, *Historia* 35, 28-44.

Tuck S.L., 2008. The Expansion of Triumphal Imagery beyond Rome: Imperial Monuments at the Harbors of Ostia and Lepcis Magna, in: Hohlfelder R.L., (ed.), *The Maritime World of Ancient Rome*, Ann Arbor: University of Michigan Press, 325-341.

BIBLIOGRAFIE

Tuck S.L., 2008-2009. Scheduling Spectacle: Factors Contributing to the Dates of Pompeian "Munera", *The Classical Journal* 104, 123-143.

Van Essen C.C., 1957. A propos du plan de la ville d'Ostie, in: Armand A., (ed.), *Hommages à Waldemar Deonna*, Brussel: Latomus, 509-513.

Várhelyi Z., 2010. *The Religion of Senators in the Roman Empire*, Cambridge: Cambridge University Press.

Varner E.R., 2000. Tyranny and the Transformation of the Roman Visual Landscape, in: Varner E.R., (ed.), *From Caligula to Constantine: Tyranny & Transformation in Roman Portraiture*, Atlanta: Michael C. Carlos Museum, 9-26.

Veyne P., 1976. *Le pain et le cirque*, Parijs: Le Seuil.

Vermeule C., 1962. The Colossus of Porto Raphti in Attica, *Hesperia* 31, 62-81.

Vermeule C., 1976. The Colossus of Porto Raphti: A Roman Female Personification, *Hesperia* 45, 67-76.

Vidman L., 1959. Die Stadtchronik von Ostia, *Das Altertum* 5, 42-48.

Vittucci B.P., 2000. *Antium. Anzio e Nettuno in epoca romana*, Rome: Bardi.

Waele J.A.K.E., 2000. Het havengezicht van Puteoli op flesjes, *Hermeneus* 72, 42-49.

Waelkens M., Poblome J., 2011. De metamorfose van een stad, in: De Rynck P., (ed.), *Sagalassos. Droomstad in de Bergen*, Gent: Openbaar kunstbezit Vlaanderen, 57-97.

Waters K.H., 1969. Traianus Domitiani Continuator, *American Journal of Philology* 90, 385-405.

Weber M., 1980 [1922]. *Wirtschaft und Gesellschaft*, Stuttgart: Tübingen.

BIBLIOGRAFIE

Weir R., 1999. Nero and the Herakles Frieze at Delphi, *Bulletin de correspondance hellénique* 123, 397-404.

Winterling A., 1999. *Aula Caesaris*. München: R. Oldenbourg.

Winterling A., 2009. *Politics and Society in Imperial Rome*, Chicester: John Wiley & Sons Ltd.

Wulf U., 2004. Die pracht der Macht. Die römischen Kaiserpaläste zwischen Luxus und Repräsentation, in: Schwandner E.-L., Rheidt K., (eds.), *Macht der Architektur – Architektur der Macht*, Mainz am Rhein: Verlag Philipp von Zabern, 168-179.

Zajac N., 1999. The Thermae: A Policy of Public Health or Personal Legitimation?, in: Delaine J., Johnston D.E., (eds.), *Roman Baths and Bathing*, Portsmouth: JRA Supplementary Series, 99-105.

Zanker P., 1990. *The Power of Images in the Age of Augustus*, translated by A. Shapiro, Ann Arbor: University of Michigan Press.

Zevi F., Cavalieri Manasse G., 2005. "Il tempio cosiddetto di Augusto a Pozzuoli, in: Lafon X., Sauron G., (eds.), *Théorie et pratique de l'architecture romaine*, Aix-en-Provence: Publications de l'Université de Provence, 269-294.

BIBLIOGRAFIE

3. Literatuur

Auster P., 1992. *The New York Trilogy*, Londen: Faber and Faber.

Brown J.W., 1843. *Julia of Baiae, or the Days of Nero. A Story of the Martyrs*, New York: Saxton & Miles.

Cavafy C.P., 1995. *A Bilingual Collection of Poems by C.P. Cavafy*, translated by E. Keeley and P. Sherrard, Londen: Loizou Publications.

Clearly T., 1989. *Mastering the Art of War: Zhuge Liang's and Liu Ji's Commentaries on the Classic by Sun Tzu*, Londen: Shambhala Dragon Editions.

Fitzgerald F.S., 2001. *The Great Gatsby*, Londen: Wordsworth.

Herbert F., 1969. *Dune Messiah*, New York: Putnam.

Lucebert E., 1999. *Van de afgrond en de luchtmens: de eerste vier bundels*, Amsterdam: Bezige Bij.

Orwell G., 1968. *Collected Essays*, Londen: Secker & Warburg.

Whitman W., 2004. *Leaves of Grass: First and "Death-Bed" Editions*, New York: Barnes and Noble Classics.

4. Internet

Knowle B., 2009a. Interview: Simon Keay Explains why Portus is as Important as Stonehenge, *Heritage-Key*. Verkrijgbaar op heritage-key.com/blogs/bija-knowles/interview-simon-keay-explains-why-portus-important-stonehenge [Geraadpleegd op 01/09/2011]

Knowle B., 2009b. Emperor's Private Amphitheatre Discovered in Major Find at Portus, Rome's 'Other' Harbour Town, *Heritage-Key*. Verkrijgbaar op heritage-key.com/blogs/bija-knowles/emperors-private-amphitheatre-discovered-major-find-portus-romes-other-harbour-to [Geraadpleegd op 01/09/2011]

Van Der Linden S., 2011. How the Illusion of Being Observed Can Make You a Better Person, *Scientific American*. Verkrijgbaar op www.scientificamerican.com [Geraadpleegd op 17/05/2011]

De reconstructie van de haven van Centumcellae

[bindusara.free.fr/web/geo2/italie-civitavecchia%20\(ex%20centumcellae\)-par%20trajan.jpg](http://bindusara.free.fr/web/geo2/italie-civitavecchia%20(ex%20centumcellae)-par%20trajan.jpg)
[Geraadpleegd op 29/11/2011]

Het Stabia schilderij

web.uvic.ca/~jpoleson [Geraadpleegd op 29/11/2011]

Een mozaïek met de vuurtoren van Alexandrië

www.artlex.com/ArtLex/wxyz/wonders_of_world.html [Geraadpleegd op 20/10/2011]

De kaart van Italië met de bestudeerde havensteden

www.google.com/earth/index.html [Geraadpleegd op 25/11/2011]

Een havenzicht met vuurtoren

www.lessing-photo.com [Geraadpleegd op 25/11/2011]

Het reliëf uit Isola Sacra en het Torlonia reliëf

www.ostia-antica.org/portus/reliefs.htm [Geraadpleegd 23/03/2011]

BIBLIOGRAFIE

Een kaart van Portus

www.portusproject.org/background/lateantique/harbour.html [Geraadpleegd op 14/12/2011]

De boog met figuren op de Zuil van Trajanus

www.stoa.org/trajan [Geraadpleegd op 29/11/2011]

Een mozaïek uit de basiliek van Sint Marcus

www.touregypt.net/featurestories/pharoslighthouse.htm [Geraadpleegd op 20/10/2011]